MAGYAR PROTESTANS

EGYHÁZTÖRTÉNELMI MONOGRAPHIÁK.

A MAGYARORSZÁGI PROTESTANSEGYLET KIADVÁNYAI.

XVII-IK KÖTET.

PROTESTANS THEOLOGIAI KÖNYVTÁR.

SZERKESZTI

KOVÁCS ALBERT.

XIII. KÖTET.

MAGYAR PROTESTANS EGYHÁZTÖRTÉNELMI MONOGRAPHIAK.

BUDAPEST, 1880.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

egyetem-utca 4. szám.

MAGYAR PROTESTANS
EGYHÁZTÖRTÉNELMI
MONOGRAPHIÁK.

IRTÁK

SZILÁGYI SÁNDOR, KARSAY SÁNDOR, SZEREMLEI SÁMUEL,
JAKAB ELEK, SZABÓ KÁROLY.

BUDAPEST, 1880.

KIADJA A MAGYARORSZÁGI PROTESTANSEGYLET.

TARTALOM.

I. Bethlen Gábor és a kassai pap. Irta *Szilágyi Sándor* 1

II. Belicay Jónás életrajza. Irta *Karsay Sándor*, superintendens 25

III. Vázlatok a papszentelés multjából, különös tekintettel a beregiekre. Irta *Szeremlei Sámuel* 43

IV. Az erdélyi református egyház közoktatási állapota a mult században. Irta *Jakab Elek* 63

V. Az eperjesi mészárszék. Irta *Szeremlei Sámuel* 91

VI. Adatok Decsi János életéhez. Irta *Szabó Károly* 135

I.

BETHLEN GÁBOR ÉS A KASSAI PAP.

IRTA

SZILÁGYI SÁNDOR.

Disraeli mondá Newmanról: ez ember áttérése oly lökést adott az anglikán egyháznak, hogy még 25 évvel később is tántorgott tőle. Valóban Pázmány Péter áttérése a kath. egyházba e tekintetben is hasonlitott a Newmanéhez: még egy félszázad mulva is érezték hatását. Az 1613. évben két, tizedek sorára kiható horderejű tény történt: a «Hodoegus igazságra vezető kalauz» megjelenése és Bethlen Gábor trónfoglalása. Az irodalom erős támadásának következményeit a politikai események paralysálták, s e két ember e naptól fogva szemben állott egymással mint küzdő fél: Pázmány felemelte a kath. egyházat, Bethlen Gábor megmentette a protestantismust.

Bethlen Gábort a Ferdinánd táborában nem «törökösséggel» vádolták, hanem egyenesen «körülmetélkedett török»-nek hirdették. Papjai buzgó, erős meggyőződéssel biró protestánsnak tartották, ki még a dogmatikai kérdésekhez is ért s egyháza emelése érdekében semmi áldozattól sem riad vissza, a legujabb kutatások pedig bebizonyitották, hogy egyházi buzgósága nem terjedt addig, hogy a politikai exigentiáknak ne lett volna kész áldozatokat hozni.

Nagy különbség van a XVI. és XVII. század áramlatai közt az egyházi kérdéseket illetőleg; amaz sokkal inkább dogmatikai, ez tulnyomólag politikai szinezetű, dacára hogy V. Károly vallási kérdésekben birt szabadelvű szinezettel, II. Ferdinánd pedig a legultramontánabb vakbuzgó volt mind azok közt, kik valaha trónon ültek. Kora felfogásának hű képviselője volt e tekintetben IV. Henrik, ki ugy találta, hogy «Páris fölér egy misével», s ki ha hugonotta marad, bizonynyal képtelen lett volna olyan szolgálatot tenni régi egyházának, mint a milyet tett a nantesi edictummal.

Bethlen Gábor is úgy gondolkodott mint a francia király: Magyarország régi egységének s hatalmi állásának helyreállitása felér egy misével. Igen, ez volt az ő végső célja, ez az ő legtitkosabb terve, ezt

készitette ő elé s minden akadályok közt ennek utján maradt. Volt idő, midőn azt gondolta, hogy Ferdinánddal egyetértve hajthatja végre; ez akkor volt, midőn 1624. elején Kamuthy Farkast Bécsbe küldte, hogy kérje meg az ő számára Ferdinánd egyik leányának kezét; s csodálatos, ez a terv a spanyol udvarnál nem talált olyan ellenszenvre, mint Ferdinándnál. Nem rajta múlt, hogy később más uton próbálta meg e terv valósitását: midőn Gusztáv Adolffal szövetkezett, hogy a ligára s az «edictum restitutionis»-ra halálos csapást mérjen. De a tervezett beütés valósitása előtt néhány hónappal meghalt.

E nagy tervek és küzdelmek, ez előkészületek és mérkőzések története hazánk történetének egyik legfontosabb lapját képezik. Nem érdektelen látni, hogy ugyanaz a Bethlen, ki egy oly nagy terv kiviteléért, mint Magyarország régi nagyságának helyre állitása, talán a vallás változtatástól sem irtózott volna, mily öntudatosan s mily sok áldozattal sietett vallását megvédeni a támadások ellen s annak helyzetét biztositani és jövőjét felvirágoztatni.

A clerus mindkét oldalon nagy szerepet játszott. Mint Ferdinándnak Lamormain, oly bizalmas embere volt Bethlennek Alvincy, kivel folytatott levelezése érdekes világot vet a kor belső, rejtettebb történetére is.

I.

Midőn Bethlent fejedelemmé választották, Alvincy már kassai pap volt; de Kassa nem tartozott a Bethlen birtokai közé. Alvincy már akkor jó hirben állt hitfelei előtt mint tudományos készültségü theologus, kitünő egyházi szónok s buzgó lelkész; de mint polemikus azon évben kezdett feltünni, melyben Bethlen megválasztatott, midőn kiadta válaszát Pázmány Péter «Öt szines level»-ére. A mily éles s kiméletlen volt ez a támadás, oly erős hangu volt a válasz is, s az irodalmi-párbaj attól fogva szakadatlan láncolatban folyt a két versengő fél között.

Magyarország akkori helyzete döntötte el, hogy melyik terület kihez csatlakozzék a küzdő felek közül. Azok a részek, melyek az austriai terület szomszédságában feküdtek, a dolog természeténél fogva jobban ki voltak téve Pázmány téritéseinek, s ő mellette foglaltak állást. A tiszántuli részek ellenben, hová téritése csak szórványo-

san hathatott el, s hol az «orthodoxa religio» megtartá tulsúlyát, Alvincy könyveit kapkodták.

Erdély rokonszenve is felé hajlott. Bethlen, ki már régebben ismerte őt, hasonlólag figyelemmel kisérte tollharcát; de egyelőre nem tartá tanácsosnak rokonszenvének hangot adni. Bármennyire megvolt is az együvé tartozás érzéke az erdélyi részekben s Felső-Magyarország közt, a tény, hogy két külön uralkodó alatt állottak, mégis sok tekintetben áthághatatlan cordont huzott a két ország között. S ha bár Bethlen Gábor az ön fentartás harcát vivta Mátyás s a felső-magyarországi részek, különösen az ottani főurak ellen; dacára, hogy a nemességnél küzdelme élénk rokonszenvvel találkozott, bizonyos tekinteteket tiszteletben tartott. Balassa orvtámadása s Dócynak abban játszott utálatos szerepe a kimélet elvetését teljesen igazolta volna ugyan, de ő azt hitte, hogy ott, hol egyes egyének biztosságát kockáztathatná rokonszenvének nyilatkozataival, mégis kötelessége elhallgatni azt.

Igy volt Alvincyvel. Uralkodásának két első évében sem levelével, sem postájával nem kereste fel a kassai papot, tartva attól, hogy érintkezése vele a kassai generalisnál s tán Mátyásnál is kellemetlenséget okozhatna neki. De midőn Balassával folytatott küzdelme kedvezőbb fordulatot vett s megkezdődött az alkudozás Mátyással, mely végre is Bethlennek fejedelműl elismerésével végződött, elérkezettnek látta az időt: összeköttetésbe lépni vele.

Épen ezen nagy-szombati alkudozások alatt történt, hogy korlátnoka Péchy érintkezésbe jött Alvincyvel, s midőn az előbbi hazatért, Bethlen következő levelet intézte hozzá:

Reverende domine etc. Salutem etc.

Jóllehet Kgddel való régi conversálkodásunk kévánta volna azt, hogy ez ideig egymást ha personaliter nem is, de irásunk által gyakorta egymást látogattuk volna, melyet mi a mi részünkről örömmel præstaltunk is volna, ha az alkalmatlan állapatok engedték volna, mely alkalmatlan állapatokra nézve nem akartuk Kgd becsületes személyét kétségessé tenni az magistratus előtt, tudván annélkűl is a Kgd állapotját, sőt mindnyájunkét veszedelmesen periclitálni. Mostan annakokáért cancellarius uram az szombati tractatusból haza érkezvén, jelenté minekünk Kgddel való szemben beszélgetését, a mellett hozzánk való jóakaratját készen lenni mindenkor, melyet Kgdtől

felette kedvesen veszünk; hasonlóképpen igirjük mi is magunkat Kgdhez való igaz jó akaratunknak beteljesitésére valamikor s valamiből kévántatik. Hogy pedig minket annak tartson s ne is kéméljen semmi dolgaiban, hanem bátorsággal requiráljon, Kgdet szeretettel intjük. Végezetre tudjuk azt is, szegény Rettegi uram halála Kgdnél nilván vagyon és azolta tanitó nélkűl szükölködtünk, Váradról hozattuk be Keserüi János uramot, de mivel az uristen ezt az romlot helt szép hallgató frequentiával megáldotta, egyedűl az tanitás nem supportálhatja, mivel az előbbeni collegája Rettegi uramnak, noha bizonyára tudós ifju ember, de erejében, egészségében igen gyenge, az is kisebb ecclesiában kivánkozott. Hallottunk Kgd mellett egy tudós embert, D. Emericum Kecskeméti, ki felől Kgdtől is sok jo emlékezetet hallott cancellariusunk, sőt commendálta is Kgd minekűnk ő kglmét.

Annakokáért Kgdet szeretettel kérjük, ez egy dologból és kivánságunkból nekünk gratificuskodjék és persuadeálja ő kglmének Kgd ide be való költözését s mellettünk itt való ecclesiában való hasznos forgolódását, ne vesse meg vocatióját, mely, hisszük, istentől vagyon; bizonyos levén, ő kglme állapatja felől úgy akarunk provideálni, hogy semmiből fogyatkozása ne legyen, hanem hasznos szolgálatjának illendő gyümölcsét vehesse. Kgtől ebbeli hozzánk megmutatandó jó akaratját, hogy mi is háládással vehessük, kérjük meg is, igyekezzék rajta. Ha szintén más felé való vocatiója ez ideig lött volna is, kérjük válaszsza meg egyik állapatot és egyik személt a másiktól s kedvünket ne szegje. Halljuk, hogy Váradra akarták vagy akarnák híni, mely ha lött volna is, de meg nem engedjük. Mi is immár a mig élünk, annuatim két-két ifjat akarunk az oda fel való Academiákban bocsátani tanólásnak okáért. Reméljük ezután többűlni az tudós ifjakat. Im szintén mostan is kettőt expediálunk és commendálunk Pareus uramnak. Kgdtől ez dologról igen hamar való bizonyos választ várunk, s ha akaratja leszen ő kglmének az eljövetelre, bizonyos terminust is akarunk felőle érteni, és ha lehetne igen rövidet. Mi is bizonyos emberinket expediálnók ő kglmének aláköltöztetésére és gondviselésére. De coetero etc. Datum Albæ, die 14. Aug. 1615.

R. D. V.

admodum benevolus

Gabriel Bethlen m. p.

Kgteket maga személyében is nagy szeretettel kivánnók látni; kérjük is data occasione látogasson meg bennünket úgy mint szegén hazáját és jó akaróját. Immár az békességnek idején Kgd bátorsággal eljöhet. —

Kivűl Alvincy kezével: Exhibitæ 5. Septembr.

Külcim: Rndo dno Petro Alvinczi Enyedino ministro verbi dei apud Cassoviensem vigillantissimo etc. nobis honorando.

(A fejedelem kezével irt eredetije a gy.-fejérvári káptalan rendezés alatti osztályában.)

II.

Attól fogva, hogy Bethlen Gábor Kassát birtokába vette, viszonya Alvincyhez egészen megváltozott. Most már az ő alattvalója volt, birodalma egyik legtekintélyesebb városának s legszebb egyházának papja. Ezentúl semmi tekintet sem korlátolá vele való érintkezését. Ha még akkor, midőn Bethlen nagy proclamatióját a «Querela Hungariæ»-t fogalmazá, titokban kelle tartani részességét e manifestumban, ezentúl semmi sem állta útját a fejedelemnek, hogy egyik legbensőbb, legbizalmasabb tanácsosává ne tegye.

S valóban Alvincy az volt, a nélkűl, hogy a cimet viselte volna.

A római egyház szervezetéből önként folyt, hogy clerusa az állam politikai igazgatásában is részt vegyen; nemcsak azok, kik fejedelmi és uralkodói méltósággal birtak. Attól fogva, hogy az egyház hatalma megszilárdúlt, az uralkodók legbensőbb tanácsosai egyházi férfiak voltak, ez már egész hagyományossá vált a nélkűl, hogy a reformatio is lényeges változást idézett volna elé e tekintetben. A református egyház szervezete azonban ily nyilvános vezetését a világi dolgoknak az egyházi hatalom által nem türte meg, dacára, hogy a protestantismus hatalmának keletkezését és emelkedését épen annak köszönheté, hogy az egyházi viszonyokkal a politikaikat is átalakitá. A protestans papok szerény állása kizárta ezek nyilvánságos politikai szereplését; de minthogy a reformatio keletkezése óta minden kérdés, mely a politikában felmerűlt, vallásos viszonyokból származott, a dolog természete hozta magával, hogy a kérdések megoldása körül a papoknak is jutott szerep.

Midőn a 30-éves háboru lángja kitört, s Bethlen abban activ

részt kezdett venni, az ő régi ismerőse Alvincy Péter már akkor nagy hírnek és elismerésnek örvendett. Ő volt az egyedüli, ki meglehetős sikerrel vette fel a Pázmány által oda dobott kesztyűt annyira, hogy az akkori protestans pap-irók közt őt tartották legjobb irónak. Tekintélyét Bethlen előtt ez is nevelhette; de döntőleg mégis az hathatott, hogy korán felismerte benne az erős judiciumu és erős akaratú embert. Fájdalom, abból az időből, midőn Bethlen megkezdte támadását, nem maradt fenn levelezésök, s eddig ismert correspodentiájok ott kezdődik, midőn Bethlen Magyarország nagy részét már meghóditá; de ettől fogva meglehetős, s csak ritkán megszakasztott láncolatban folyik Bethlen haláláig.

Hogy Alvincy befolyása az egyházi, iskolai s közmivelődési ügyekben volt a legnyomatékosabb, azt a dolog természete hozta magával; de épen olyan jelentékeny volt az a politikai dolgokban is. Igen sokszor mint közvetitő szerepelt Bethlen és a főurak közt; máskor a 30-éves háború németországi egyik-másik harcosának érdekében szólalt fel; szóval a nélkűl, hogy tényleges missiókban részt vegyen, befolyással birt az ügyek menetére. Levelezésökben mindennek elegendő bizonyitékával találkozunk. Bethlen 1620. végén Nagy-Szombatban volt; a szerencsétlen fejérhegyi csata sok tekintetben megváltoztatta a dolgok arculatját, Bethlen a franciák közvetitésével alkudozást kezdett a császárral s mielőtt a két fél követei Hainburgban összejöttek volna, Alvincyt várta magához, kihez a következő levelet idézte:

Reverende domine.

Kgd leveléből értjük betegeskedését, kinn szomorkodunk; kévánjuk istentől, hogy elébbeni egészségét Kgdnek megadja. Hozzánk való jövetelire kész akaratját ezen beteges állapotával is értvén, kedvesen veszszük, és ha egészsége szenvedi az feljövetelt, hogy az birák de equis et curru Kgdnek prospiciáljanak, demandaltunk nekik. De ha ereje az utat nem fogná birni, Kgd mi kedvünkért ne periclitáltassa egészségét. Ide mi békével vagyunk istennek hála, csak jönnének az statusok nem az hadra anni végre, mint az békesség condiciónak megértéseért, hogy ezután mireánk ne vethetnén(ek s)emmiből, mi azt követnők örömes(tebb), mi közönségesen nekik tetszenék de az (fegyv)erben lételnek mostan de necesse meg (kellene) lenni, mert ha nem békéllenünk, kell is . . . . . tatik császár az condiciókra ink(ább

... fegy)vert lát s ha nem békélhet(ünk, fegy)ver kell. Most kévántatnék az (.... szem)ély, ha ki hazáját szeretné az uraim közül. Mig mi az magunk sajátját elköltők ... most immár senki az maga ... mansióért nem akarja adni etc. (Bene) valeat. Tirnaviæ, 4. Decembris. 1620. hora 5. pro meridiana.

Gabriel m. p.

Külcim: Reverendo Petro Alvinczi etc.

(Eredetije Bethlen saját kezével irva Gyfejérváron.)

Találkozott-e Bethlen Alvincyvel s vett-e tőle buzditást a kitartásra s vigasztalást akkori bajaiban, nem tudjuk; de tény az, hogy fényes tehetségei akkor tüntek ki legjobban. Azok, kikkel a legbizalmasabb s legtitkosabb szövetségeit kötötte, a négy főúr már kijelenté, hogy nem követi tovább; s e négy közül az fájt szivének leginkább, kire reményei fellegvárát épité, kit legjobban szeretett, mert legtöbbre tartott — az ifju Thurzó Imre. Bethlen csillagának hanyatlása ezt is megingatá, többivel együtt ő sem akart mindent a politikai esélyek kockájára tenni. A mint az unio szétfoszladozott, úgy tetszett nekik, Bethlen nem lesz többé képes egy maga keresztül vinni Magyarország egyesitésének munkáját s igyekeztek biztositni magoknak a visszavonulás hidját ahoz, ki szemökben még mindig képviselte a török járom lerázásának eszméjét: az imperium császárjához.

Bethlent semmi sem ingatta meg. Három oldalról megtámadtatva, biztos kezekkel egybevágólag vezette tábornokai müködését, diadalt diadalra aratva nyomult elé Nagy-Szombatnak. Ez útjában jelentkezett nála a hitszegő Bosnyák s épen ez időben sujtá Széchy családját is egy nagy szerencsétlenség Murányban, hol középső leányát a villám megütötte.

Erről értesitette jun. 28-iki levelében Alvincyt:

Gabriel dei gratia etc.

Reverende fidelis etc. Salutem etc. Kgd kérte vala egy könyvünket elolvasásnak okáért, melyet magunk is elfelejtettünk Kdtől elkéretni, ki mivel az hadakozás dolgáról is jó ordóval tractál, semmiképpen nála nélkül nem lehetünk. Kgdet intjük, mentől hamarébb egy bizonyos embertől küldje utánunk, valahúl érnek bennünket vele. Bene valeat ne secus faciat. Cui de reliquo etc. Datum ex castris nostris ad Puthnok positis, die 28. Junii, Anno dni 1621.

Innen kezdve Bethlen irása:

Bosnyák ma bejő hozzánk, kinek semmit nem hiszünk, de hogy hadaink érkeztenek, ez két napi induciákat akaránk véllek végezni. Holnap magával együtt megindulunk és szeredán Szombathoz szállunk isten jóvoltából. Korlát uram maga kezével post-scriptában mit irjon, leiratván Kgdnek includáltattuk. Az muráni dolog nilván istennek erős büntetésének bizonyos jelei; ez igaz, hogy az középső kisasszont maga leányát, azonkivül 2 szolgálót, 2 darabantot, s az főporkolábot megütötte az ménykő az mult kedden. Demién Ferencz egy fő csauszszal megérkezék kedves kévánatos válaszszal és részszel jött istennek hála. Az császár leveleinek translatióit Kgdnek megküldjük. Az egri had holnap, az szolnaki, az hatvani beérkeznek táborunkban. Az erdéli hadból 4000. ember elérkezék, de az ide való vármegyék rák háton másznak.

Gabriel m. p.

Külcim : Reverendo Petro Alvinczy etc.

(Eredetije Gy-Fejérváron.)

S még ezután is folytatta diadalmas útját egész Morvába, hol Hunno-Bródon ütötte fel főhadi szállását. De midőn már a szerencsét ismét leigázta, Európa politikai láthatára pedig olyan volt, hogy külföldi szövetségesre számitnia nem lehetett, eljöttnek hitte az időt, hogy ujra felvegye a félbeszakasztott békealkudozások fonalát. Az alkudozások Nikolsburgba vették kezdetöket s mialatt képviselői a tárgyalásokat folytatták s ő azok menetét főhadi szállásáról vezette, Alvincyvel nem szünetelt levelezése. Maga gyermektelen levén, testvérének, Bethlen Istvánnak idősb fiát az ifju «Istók»-ot, vagy mint közönségesen nevezték, a «kis gróf»-ot kiváló gonddal kivánta neveltetni; Alvincy volt a főfelügyelettel megbizva s nevelőül mellé Bojti Gáspárt rendelte. Épen ez időben történt udvari történetirójának Bocatiusnak is halála, s nem valószinütlen, hogy Bojti, ki mint nevelő az ifjú gróf mellett tapintatlan magaviseletet tüntetett ki, ennek helyét nyerte el, mint tehetségeihez s hajlamaihoz mértebb állást. A hunnobródi főhadi szálláson udvari lelkész nélkül volt Bethlen s midőn a karácsoni ünnepek közeledtek, kérte Alvincyt, hogy látogassa meg s hozzon magával egy alkalmas lelki tanitót. Ez ügyekben kelt levelei itt következnek:

Gabriel dei gratia etc.

Reverende nobis etc. Salutem etc. Az mint öcsénk Bethlen Ist-

ván uram adja értésünkre Bojti Gáspárt az mi parancsolatunk szerint az gyermek Bethlen Istók mellé kiküldötte, kihöz noha az mint mostan értjük, az gyermeknek kedve nem igen vagyon. Mindazáltal hogy immár parancsolatunkra kijütt (mivel azelőtt nem is tudtuk annira, hogy az gyermeknek hozzája kedve nincsen) Kgd állassa az gyermek mellé igen jól eleiben adván mi nevünkkel is, hogy az gyermek tanításában szorgalmatosan forgolódván, az öreg deákokkal együtt való deáki exercitiumokra szoktassa, és magától kemény magaviselése miatt az gyermeket el ne idegenitse, hogy annál jobb kedve legyen az tanuláshoz is az gyermeknek. Az gyermeket is intse Kgd, hogy szavát fogadván mesterének, az tanulástól idegen ne legyen. Hogyha pedig Károlÿ Kgd mellett az káplánságban meg akar maradni, abban sem tartunk ellent, de ha ahoz kedve nem volna, bocsássa és küldje be Kgd az vásárhelyi főmesterségre. Bene valeat. Datum ex oppido marchionatus Moraviæ Hunnobrodiensi die 20. Octobr. Anno 1621.

Bojti, az mint értjük, az gyermeket agyban-főben gyakorta verte mivel hertelen sora vagyon az barátomnak s azért idegen az gyermek tőle. Kgd megintse, úgy ne bánjék vele, mivel már öregedik is naponként, az intéssel, fenyitékkel talám többet indicálhat, s ha az nem lenne elég, ostorral hozza. Mi az békességet valóban tractáljuk immár, Kassa nélkűl semmit nem akarunk, talán fogjuk is obtineálhatni. De Turzó uram talám eddig megholt, még vasárnap halálra vált volt szegény. Vagyon egy holnapja, hogy betegeskedik. Doctor Márton mindenütt vele vagyon, most is ugyan akaratja ellen rendeltem volt melléje. Mi az táborból kiszállánk városokban, falukban, mivel az ellenség is azt cselekedte volt előbb mi nálunknál.

Gabriel. m. p.

Külcim: Reverendo Petro Alvinczy etc.

(Ered. melyben az utolsó bekezdés Bethlen saját kezű irása, Gy.-Fejérváron.)

Gabriel dei gratia etc.

Reverende fidelis etc. Salutem etc. Akaránk Kgdet tudósitani felőle, az szegény Bochatius ma hala meg, kit noha mi igen szorgalmatosan kuráltattunk, mindazáltal az halált tőle el nem távoztathattuk, hanem annak kellett végben menni, az mit az felséges isten elrendelt volt felőle. Emlékezhetik Kgd maga is reá egy nehány historicum opusokat, kiket Erdélyből hozattunk vala ki, biztunk volt kezében, hogy

azokból magát adjuválhassa, mely opusok most is ott házánál vadnak. Annakokáért Kgdet intjük szeretettel sőt hagyjuk is, mindjárást azokat az opusokat mind egyig vegye maga kezéhez, vitesse maga házához, és mig az úristen innen alá viszen bennünket, viseljen szorgalmatos gondot reá. Magának is nyavalyásnak ha mi fragmentáit és historica consignatióit találja, azokat is vigye el, és annak is Kgd viselje gondját, el ne veszszenek. Ez idő alatt pedig Kgd gondolkodjék magában felőle, kit gondolna és itélhetne arra az állapotra illendőnek és elégségesnek lenni, ne maradnának enni sok szép dolgok perpetuum silentiumban. Valeat ne secus faciat. Cui in reliquo etc. Datum Hunnobrodii, die 12. Novembr. 1621.

Gabriel m. p.

A fejedelem kezével: Parancsoljon gyakorta Kgd Károlinak, az gyermeket tanitsa szorgalmatoson, és ne magyar scolákban való hitván szokás szerént, hanem more jesuitarum exerceálja az gyermek magát az oratio csenálásokban, legyen jó retor, orator, eloquens ha adatik. Az Kékedi öcscsét az jesuiták immár retoricában promoveálták volt, de nem akart pápistává lenni azt mondja, jóllehet féltvén attól, azért nem bocsátották vissza Bécsben, és mit proficiált volt ott való lakása? maga csak az mult télben ment vala, avagy tavaszszal Bécsben. Ha az gyermeket attól nem félteném, jesuitával tanittatnám.

Külcim: Reverendo Petro Alvinczy etc.

(Ered. a gy.-fejérvári kapt. ltár r. a részében.)

Reverende fidelis etc.

Mi uram fejenként ebben az idegen országban papok nélkül vagyunk, bocsássa meg isten, mint valami oktalan állatok. Az mely ifju embert felküldött volt, három hétig ha szolgált megbetegedvén, haza kellett bocsátanunk. Im mostan hozattam egy szegény tanitót Ujvárból, mert ezen a földön papot sem találni, ki pápista s ki luteranus. Vala nagy reménségem, mely még most is biztat, hogy karácson innepire Kassára mehetnénk, az mint sollicitálni kezdettük az tractának maturálását imelitvén gyomrokat a német uraimnak az tatár hadak jövetelivel is, kik bizonyosan 13. praesentis szállottak prásmári mezőre; eddig Dévát meghaladták, az szolnaki hidra hozatom őket meg akarván ezt az háládatlan Kgtek országát kártételektől Fátrán és Tiszántúl teljességgel oltalmazni. Mindazáltal csak ő sz. felsége tudja, végezhetjük-e el karácsonig az tractát avagy nem; mely

ha nem lehetne, avagy ha végben menne is, de az útban az tótok között kell rekednünk az sz. innepeken hogy tanitók nélkűl ne legyünk. Ha Kgd meg nem bántódik vélle és egészsége szenvedi, szeretettel intjük, jöjjön fel hozzánk vevén melléje egy jó tanitót még az Tisza meljékén avagy hol, a ki Kgdnek az innepeken segitene. Kgdet mi itt nem késleljük, ha szintén magunk innét meg nem szabadulhatnánk is, de az innepek után mindjárt alá bocsátjuk, az kit magával felhoz, azt mellettünk marasztván; avagy hivassa Geleit Kgd és hozza őtet magával el. Az város avagy az kamarások fogadjanak Kgd kocsija eleiben lovakat Trencsénig, onnét mi magunk lovain hozatjuk által Kgdet.

Nem is ártana Kgd ittfenn való létele kiváltképpen ha az tractának végben meneteli előtt érkezhetnék ide, mivel ezek az vármegyék követi csaknem mindnyájan németek, szintén annit kell vélek veszekednem, mint az ellenséggel, ha nem többet. Ha pedig Kgdnek az feljövetelhez kedve nem lenne, avagy egészségtelensége miatt nem jöhetne el, küldjen valamely jó eloquentiájú tudós embert mellénk, ne legyünk ilyen oktalan állatok módjára. Panaszolkodhatnám ezaránt az én tanitóimra, kikre annuatim egy nehány ezer frtot költött(em) computatis computandis, otthon nyugosznak és én, istennek igíje nélkűl kényszerittetem lenni; ha meg találok halni is, mint valami oktalan állat, úgy kell meghalnom. Bene valeat. Ex Hunno-Brod, 24. Novembr. 1621.

Gabriel m. p.

Kivűl Alvinczi kezével: Exhibitæ 26. Novembr.

Külcim: Reverendo Petro Alvinczy etc.

(Ered. Bethlen által sajátkezűleg irva Gy.-Fejérváron a káptalani ltár rendezés alatti részében.)

III.

A nikolsburgi béke megkötése után Bethlen haza ment Erdélybe; május 6-án érkezett Kolozsvárra nejével együtt, de ez nehány nap mulva május 13-án meghalt. A temetési készületek s készitendő siremlék ügyében következő levelét intézte Kassa városához és Alvincy Péterhez:

Gabriel etc.

Clarissime atque reverende item prudens ac circumspecte fideles nobis dilecti. Salutem et gratiam. Kgteknek Alvinczi és Varanai

uram kglsen parancsoljuk, hogy mindjárást küldjön fel Eperjesre avagy Lőcsére azért az kőfaragó mesterért, ki az megholt cardinálnak készitette volt monumentomát s hivassa alá Kassára és conducálja Kgtek mi számunkra; kivánjuk ezt tőle, hogy istenben boldogúlt idvözűlt szerelmes házas társunknak készitsen egy monumentomot, melynek ottbenn való elkészitéséhez semmiképpen nem foghat, mert talán ő nem is látott olyan monumentomot, az minemüt mi akarunk vele készittetni, tudniillik az Báthori Kristoff monumentomának formájára hasonlót akarunk csináltatni. Kgtek azért serio injungálja, hogy mindjárást elkészüljön és egy nehányad magával az kikkel itéli, hogy véghez viheti, jöjjön be, hogy ugyan helyben Fejérváratt magunk mutogathassuk meg, és adhassuk eleiben kivánságunk szerént formáját. Ittbenn mind alabástorom és márvány kőnek szerét tehetjük. Fizetésében előpénzt, ha mit kiván, præfectusunk hogy adjon, és elküldésében is Varannai uram Kgddel együtt, hogy gondot viseljen, megparancsoltuk. Erre Kgteknek legyen szorgalmatos gondja. Kgdet penig Alvinczi uram, szerelmes gyermekének hazaadása után hogy hozzánk besiessen, intjük, ilyen keserves állapatunkban legyen mellettünk szegény idvözűlt szerelmes házastársunk hideg teteménék eltakarásáig.

Kivánjuk azt is Kgd által az Tiszán túl való senioroktúl, hogy magok közűl böcsületes, tudós főembereket, ha többet nem is, nyolczat vagy tizet bocsássanak be, kik ad 29. Junii legyenek Fejérváratt, condecoráltassék azoknak is böcsületes jelenlétekkel szegénnek temetése.

Kassán is az szentegyházban való prædikáló széket és egyéb illendő székeket is Kgd vonyattassa be fekete posztóval, és harangoztassanak is, és ha illendő leszen egy castrum dolorist is erigáltatna Kgd az sz. egyházban, és akkorra, mikorra parentatiója leszen ittbenn szerelmes, istenben elnyugott házas társunknak, ott is predikállanának és szép isteni intéseket tennének az predikatorok. Varannai uram Kgd kezében im más fél száz aranyat küldöttünk, melyet hogy mindjárást egy kassai kalmár legénytűl Krakkóban beküldjön, és fekete dupla dafotát vásároltasson, kglsen parancsoljuk; kiérkezvén, mindjárást postán küldje be minekünk. In reliquo bene valeant, ne secus faciant. Datum in civitate nostra Kolosvár, die 15. Maji, A° dni 1622.

Gabriel m. p.

Külcim: Clarissimo ac rndo Petro Alvinczÿ etc. necnon prudenti et circumspecto Andreæ Varannaÿ judici ejusdem civitatis nræ Cassoviensis etc.

(A fejedelem saját kezű aláirásával ellátott ered. a gyfvári kápt. ltár r. a. acták.)

IV.

Az alább következő levelezés Bethlen Gábor és Alvincy közt politikai tartalmú s Bethlen második és harmadik támadása idejére esik s részben bizonyságul szolgál, hogy a kassai pap mennyi buzgalommal igyekezett közvetitőül szolgálni a fejedelem s alattvalói közt, s mily hiven támogatta őt minden dolgában:

Serenissime princeps etc. præmissis orationum mearum ad deum pro felici regimine Serenitatis V^rae^ jugiter fundendarum, suffragiis; officiorum meorum etc.

Az mely gonosz hirünk folyamodott vala kgls uram az deákok megölettetése felől, hamis volt, mert szorgalmatoson tudakozván felőle, semmit azon nyomon nem hallhattunk; sőt az Schellendorff uram felől való hir is heába való lehet, mert tegnap érkezének hozzám valami levelek Lőcséről, melyek közt az Kolosvári Jónás deák fia az atyjának igy ir: Én az opuliai præfectussal vagyok; az melyre indultunk volt, az árvizek miatt el nem mehettünk, hanem ide Krakkóban érkeztünk békeséggel etc. Az levélnek datumja Krakkóból vagyon 15. Martii. Ehez képest irom felségednek, hogy heába való hir lehetett az is; hintegetni kezdettek vala itt is valami kozák hirt, némely úr felől való pártütést nagy hamisan. Oly ember dolga pedig, az kitől ez félének nem kellene származni, de én nevet nem akarok neki adni. Kimutatta nilván, hogy irigységgel és ránkorral teli az szive; de ám legyen, isten neki.

Végezetre kgls uram akarom supplicatorie felségednek jelenteni: az herczeg ő felsége hivatott vala szállására, és nagy keservesen ugyan gyónásképpen jelenté, hogy immár sohúl ezer aranyánál több nincsen; ha azt is elkölti s valami indulásra való alkalmatosságot mutat az szent isten, semmibe módja nem leszen. Ha pedig tovább kell ez exiliumot szenvedni, koldulásra jut. Az nagy istenért kgls uram, eddig való dicsiretes gratiáját, melynek az keresztyénség között örök emlékezettel és magasztalással való hire elterjedett, felséged continuálja

rajta, bizony az jó hirnév felett, melynél ez világi dolgokban drágább nincsen, az szent isten felségednek bővséges usorájával megtériti. Az herczeg is ő felsége az szolgálatra, ha kivántatik, alkolmatosb leszen. Et sic Serenitatem vestram clementissimæ dei benedicentis protectioni commendo. Cassoviæ, 27. Martii, A° 1623.

Serenitatis V^{ræ}

capellanus humilis
Petrus P. Alvinczy m. p.

Post S. Kgls uram, az felséged kgls annuentiája szerént Göncz-ről én irtam volt ide Kássára Rőti Orbán uramnak, hogy mig felségednek ujabb mandatuma nem érkezik, addég az felséged præsidiuma ne cedáljon. Vicekapitán uram is tempestive prohibeálta az gyalogokat mind az előttök járóval egyetemben az kijövéstől. De ez közben az felséged Kassán emanáltatott mandátumával érkezvén Tornába, inconsiderate kijöttek az várból, melyet mindjárást követett Móricz Mártonnak insolentiája. Az Kátai Ferencz uram jovait mind occupálta, gyalogit az várból mind eliminálta; ide mindnyájunkat iszonyu szidalmazással illetett. Ezek felett Kátai Ferencz uramat az papi székre (szent széknek nem mondhatom) citálta csak ezért, hogy az felséged præsidiumát Tornába recipiálta. Mindezeket noha maga boszujából cselekedi Móricz, de nilván nem felséged gyalázatja nélkűl, az mint némű-nemű szavaiból megtetszik. Felségednek alázatoson könyörgök, legyen tekinteti Felségednek Kátai Ferencz uramra; tessék meg kgls uram, hogy az igaz emberek nem árnyékhoz kapnak, midőn az Felséged fejedelmi köntöséhez ragaszkodnak. Ez nem az elmultat fogja confirmálni, hanem az következendő hűséget Felségedhez conciliálni.

Külcim: Serenissimo dno, dno Gabrieli dei gratia etc.

(Alvinci által irt ered. a gyfejérvári képt. ltár r. a. részében.)

Reverende fidelis etc.

Kgd levelét az mult szombaton adák meg, melyből értém az én utolszor irott levelemnek elvételét. Akarnám, ha azok az nyomorúlt emberek meg nem bolondulnának és præsidiumot be nem vennének, mert ha beveszik, bizonyos dolog, hogy veszedelmet nyernek magoknak; idem et unum, akár 300. embert vegyenek be, s akár 3000. mert jó 300. ember mindenkor birhat véllek etc. etc. Az vitézlő népnek aranynyal, tallérral való fizetés miatt occurrált difficultásokat az mi

illeti, sok papirosra térne arról való discursusom és censurám, ha realiter akarnék arra választ tenni, de üdőm nincsen hozzá, mert igen sok az gond rajtam, és semmi úton hozza nem érkezem. Mindazáltal irtam Korlát uramnak egy nehán szóval róla, Kgd olvassa meg; bizony nincsen uram vétkem, azonképpen Bellevárinak, bátor ne kárhoztassuk oly igen; maga látja és tudja Kgd, micsoda pénz bővebb azon a földön, hiszem nem tehet egyebet Bellevári, hanem az promulgáltatott valor szerént kellett elvenni proventusunkat, és ha úgy vötte el, másoknak is töllök el kell venniek, mert kárunkkal rajtunk nem veszhet, mint az sok rosz poltura, melyet köszönök Kassa városának etc. Az isten meg ne fizesse azoknak, kik az polturával való kereskedést szabadon engedék az conciviseknek meg, ha immár vén asszony módon kell átkozódnom. Im megparancsoltam præfectusunknak, hogy ezután el ne vegyen se aranyat, tallért, se polturát semmi proventusban, ám lássák az jó vitézlő népek, mint élnek. Ez aránt sokat panaszolkodhatnám én is mezőn levén, némely emberek ellen, de mint eddig, úgy most is szenvedek. Ha én volnék kassai kapitán azzal az authoritással, melylyel Korlát uram collocáltatott, bizony elvennék minden rendek az promulgáltatott valorban az monetát; de igy soha én oly jó rendeléseket nem tehetek, hogy ha ő kglme ily lágyan viseli magát, hogy akárki megállja, tartsa, melyet ha követni nem akarnak, én is egyedül bele fáradok. Az császár internuntiusi tegnap vontattak be, ma audientiájok volt, minden dolgok fallacia, procrastinatio; a mint jöttenek, úgy expediáltatnak; itt is reá találnak. Szécsi kévánságát az Kgteknek adott resolutiójából bőségesen megértettem, melyre sok szóval kellene választ tennem, ha de fundamento akarnám az dolgot moliálni; de rövid szóval uram ez az válasz. Én Szécsinek egy pénzével adós nem volnék, mert Lipcsére tizezer f. auctiót igírt vala ő maga, kire én meghivén, kezében bocsátám; azután mint és hogy? s menni kárban forgott az a dolog, sok volna recenseálni; de utolsó maga keze irásával és pecsétes levelével bizonithatom, in mense Februarii Kassára küldött levelében nem tagadta maga is, hanem kévánta, hogy testimoniumot adjak neki az tizezer fl. summának felvétele felől, hogy ő is császárral irathassa az summára; és igy csak az tizezer frtját küldjem meg az ő adta 20000. frtnak, az én 10000. aranyamat megküldi. Az levél ma is nálam vagyon; megküldtem Marusitól Prini uramtól, de megmásolta, mert császártól meg-

érkezett azonban Lipcsének inscriptiója, és csak az 1000 aranyat küldé meg. Igy tréfála meg, kin bizony igen busulok most is, nagy gyalázatnak tartván az jó urnak rajtam való szegezgetésit. De nem nézek semmire, hanem ha veszi, im ismét gratiánkban veszem, elfeletkezem dolgairól, kárt ő se kévánjon nekem, és én is, noha ezzel nem tartoznám az feljűl specificált ratióra nézve, mindazáltal az ő tizezer frtját megküldöm jó bányai öt pénzes garasúl, mert az tallér nekem 3 frtban áll; Kgd jól tudja, Pestalluczék úgy adták, Thimothe s az többi harmadfél frtban. Igen nagy károm lenne benne, de igy ő sem vall semmi kárt, sőt szép hasznot, ha tizezer frt jó öt pénzes garast adok, azon mindjárt jószágot vehet, avagy akármit. Ha pedig az öt pénzes garast el nem akarja venni, vegye az tallért el 2. fr. 50. pénzben, lám Bécsben 7. renesben költhetik el. Ha azt sem akarja, vegye az aranyat el 4. frtban, lám Bécsben tiz renesben veszik el, és küldje csak az harmadfél ezer aranyat vissza Kgtek kezében, az harmadfél ezeret tartsa meg az tizezer frtért, én is Enicskét cum pertinentiis megbocsátom mindjárt neki. Vegye jó akaratomat, sok tizezer frt hasznomat veheti jövendőben; ha pedig egyképpen sem akarja az igazságot, tartsa magánál; de ha megtart az úristen, igyekezem azon, hogy vérrel okádtassam ki vélle data occasione; mert látja az isten, hamisan tartja az én pénzemet magánál. Tudom én, hogy ez esztendőben tiz-husz ezerrel megpótolná Szécsi uram (a)z én aranyamat, csak venném, de késő leszen akkor. Kgdnek ezután több dolgokról akarok irni. Ha mit érthet oda fel való állapatról, tudósitson Kgd. Bene valeat. Ex Kolosvár, die 28. Junii, 1623.

Gabriel m. p.

Kűlcim: Reverendo Petro Alvinczi etc.

(A fejedelem irta ered. a gy.-fejérvári káptalani ltár rendezés alatti részében.)

Reverende nobis syncere dilecte.

Kgd levelét ma vöttem együtt az monstrummal, kin nem keveset csudálkozom, bizonyosan merem magamnak suadeálni, hogy valami nagy romlás nélkűl el nem mulik, portendál nagy veszedelmet; de nem Slesiában Braszlóban a mint Kgd irja, hanem Varsovánál az Viszlában fogatott; mihelt láttam az három igét R. P. F. én arra magyaráztam: Regnum Poloniæ frangitur, de én ahhoz semmit nem értek, hanem ex signis et circumstantiis coniectálom az sueciai

király által való ruináját az tenger felől való részéről, mivel német zászlók, fegyverek láttattanak rajta lenni. Az oroszlán körmöl lábon az törököt conjectálhatni, alkalmasint is elkezdetett effectumba, mert 25. Maji indult Cantamir szultán 50. ezer tatárral Lengyelországban rablani az Neszter mellett. Ezt Kgd bizonnyal higyje, az egész maritima classist, kit ezelőtt az hispanus ellen ki szoktak a portáról bocsátani, mostan azt is nagy készülettel az Pontus Euxinusra expediálták az kozákok ellen; az hispanus ellen nem itilték szükségesnek, mivel minden kéncsét mind magának a királnak, mely Indiákból szokott proveniálni, s mind azokkal levő sok s nagy gazdagsággal biró árros embereknek kereskedéseket az algiriomi passával conjungálván magokat az hollandusok, elnyerték, és mostan 100 öreg hajó ment reájok. Mit rendelt isten az lengyel szomszédok felől, ő felsége tudja; örömest érteném a Kgd censuráját felőle. A pénzverők felől resolváltuk magunkat Varanai hivünknek. Legyen isten Kgddel. Ex Várad, 9. Junii 1624.

Gabriel m. p.

Oldalt: Vigilate uram interim in pace, minket tudósitson gyakorta, ha mit érthet bizonyost.

Más oldalon: Az mely theologus felől Kgd ir, kit Kgdnek commendál az a főember atyafi csak legyen elégséges, hogy felelhessen meg tisztinek, bizvást hivassa Kgd és iktassa be, állapatja leszen.

Külcim: Reverendo Petro Alvinci etc. ecclesiæ Cassoviensis concionatori etc. fideli nobis dilecto etc.

(Eredetije Bethlen kezével.)

Reverende admodum domine etc.

Salute etc. Istentől etc. Ez elmult napokban irt vala Kgd egy levelet, melyben azt irja Kgd, hogy ő felsége az imperiumi és erdéli fejedelem bizonyos emberit küldené hozzám. Mivelhogy azon az hitván terebesi jószágunkon akarnak kapdosni, magam is oda sietni akarnék; ekkedig is csak azt vártam itt Murány alatt. Kgdet szeretettel kérem, tudósitson felőle, mikorra köllessen várnom, és mihez tartsam magamat. Ez mellett akarék Kgdnek erről is irnom, az mint ex inclusis nyilvábban megérti Kgd, mint legyen ide föl az állapot császár részéről; bizonyosan elhigyje Kgd, ő felségének is ez szerint intimálhatja Kgd, hogyha eddig is az török mia akadályok nem lött volna, semmi okon el nem bocsátták volna az lengyeleket, hanem

egyátalyában ránk jöttek volna. Kgd okoson és jól gondolkodván ezekről, igen jó volna ő felségének mature provideálni mind magára s mind az országra. Az mi az én magam személye dolgát illeti, már oda föl az emberek engem el is temettenek, de isten velem levén, gondot viselek én is magamra. Ezek után éltesse etc. Datum ex castello nostro sub Muran, die 12. Augusti, 1624.

Rndæ admodum dnis Vrae

amicus et servitor paratissimus

G. Szechy m. p.

P. S. Az kis czédulának az mássa, minthogy asszonyi irás, talám meg nem olvoshatja Kgd.

Az igéret sokra viszi az embereket; istenért édes öcsém uram vigyáztasson Kgtek, és az nagy ember életére is viseljen oly gondot, hogy gonosz szándékjokat is ne vihessék véghez, az úr isten az ő igaz ecclesiájáért is oltalmazza meg.

Kgd Korlát uramnak is megmondhatja, hogy minden igyekezetek és elvégzett szándékjok az, hogy mind Szendrőben, Tornában és Szádvárában bevigyék az németeket; ekkedig is bevitték volna, de az török volt akadályokra, mivel az török egész Tapolcsánig is mind kijárt és rablott; az egész Mátyus-földe fölötte nagy bodulásban vagyon. Az istenért Kgdet kérem, ez én levelemet szaggassa el etc.

Külcim : Reverendo admodum dno Petro Alvinczi etc.

ito	ito
ito	ito
ito	ito
ito	ito
	ito

(Ered. a gy.-fejérvári kápt. ltár r. a. részében.)

Serenissime Princeps etc. Officiorum etc.

Mely szorgalmatosan várja Szécsy György uram ő nga felséged követit egy nehány rendbeli leveleiből, melyek közűl ezzel immár kettőt in specie felségednek beküldöttem megtetszik, mivel az felséged commissiója szerént én ő ngának úgy intimáltam volt, hogy felséged ottan hamar inditja követét, melyhez képest ő Ngához érkezhettenek volna eddig, az mint azelőtt calculálja ő nga; de hiszem kglms uram nem ok nélkűl esett haladék ez dologban, melyről talám nem ártana ő ngát tudósitani; ne hæreat animo anxio. Egyéb dolgokról is mit irjon ő nga ex inclusis megértheti felséged. Én az ő nga levelét, intése

szerént nem akarám elszaggatni, hogy Felséged inkább érthesse az dolgot. Felségedet alázatosan kérem méltóztassék az ő nga levelét elszaggatni, mert én assecuráltam ő ngát felőle, hogy az az levél szem előtt nem kezd lenni. Egyébb circumstantiák is az mint mutogatják az dolgok, nem hibálnak ez jegyzések, meghigyje felséged. Contra quorum insultus et insidiosas practicas Deus præpotens Serenitatem V. clementer protegat. Cassoviæ 17 Aug. A. 1624.

Serenitatis V.

Capellanus humilis
Petrus P. Alvinczi m. p.

Külcim: Seren. Dno Dno Gabrieli Dei gratia S. R. I. Transilvaniæque principi etc.

(Eredetije a gyulafehérvári káptalanban rendezés alatti acták.)

Reverende fidelis nobis honorande.

Kgd levelét tegnap reggel vevén, Szenczi Mihály felől való gondviselését értjük, mely ebbeli forgolódását is Kgdnek kglsen agnoscáljuk. Irattunk mindjárt egy utilevelet, melyet ezen postától eleiben küldtünk, ha valahol előltalálja vélle, jöhessen jobb móddal.

Az somogyiakkal mint bánjanak, külömben ennél nem értettük, kiknek ótalmazások felől generalis uramnak serio demandaltunk. Irtunk némely secretumról is ő kglmének, melyet Kgddel hogy communicáljon, admoneáltuk; nem árt arra gondot viseltetni.

Ugy esék értésünkre, hogy Kgd tisztitől bucsuzott volna, ki ha igaz, igen csudáljuk addig, mig annak ratióit meg nem értjük. Annakokáért Kgdet szeretettel requiráljuk, hogy minket tudósitson mostani állapatja felől. Bene valeat. Albæ, 17. Junii 1625.

Gabriel m. p.

Kivül Alvinczi kezével: Exhibitæ 21. Junii.

Külcim: Reverendo Petro Alvinczi etc.

(A fejedelem által irt ered. a gy.-fehérvári káptalani ltár r. a. részében.)

Gabriel dei gratia etc.

Reverende fidelis nobis dilecte. Salutem etc. Veichardus Scultetust udvari doctorunkat bizonyos dolgainkban ad quasdam romani imperii partes bocsátván, mivel a felesége viselős, háza népét Kassára ki akarja vitetni. Kgdet azért kglsen requiráljuk és intjük, hogy doctorunknak feleségét és házanépét vegye protectiója és gondviselése

alá, ha miben Kgdet maga, avagy embere által requirálni fogja, mutassa jó akaratját és segitségét hozzája mindaddig, mig az mi dolgainknak végben vitele után doctorunk megérkezvén, találhassa házanépét kivánatos állapotban. Cui de cœtero benigne propensi manemus. Datum Albæ Juliæ, die 26. Junii, 1625.

Gabriel m. p.

Bethlen kezével: Én uram az doctor relatiójával contentus vagyok, és ha igaz az relatio, más tanácsot nem választunk, magától mindenekről értekezhetik, és az mi resolutionkat megolvashatja. Meghagytuk neki, hogy Kgddel communicáljon mindeneket.

Kivül: Exhibitæ 6. Julii.

Külcim: Reverendo Petro Alvinczi etc.

(Eredetije Gyulafejérváron.)

Reverende fidelis etc.

Hogy Kgd acquiescált az mi választételünkön és láttatik, approbálni akarják, egyebet sem irhattunk az egy igazságnál, mely irásunkat hogy transferálni akarja, nem bánjuk, ha ki offendáltatik rajta, arról nem tehetünk, mert ha igazat kellett irnunk, annál egyéb nem lehetett. De minthogy olyan hertelen való irásunknak kelle lenni, úgy nem lehetett, a mint illendőképpen kéväntatott volna, és per hoc hihető sok error lehet benne, mindazáltal mivel az rést alkalmasint attingáltuk, Kgd az deák stylussal elegantiát szerezhet az mi paraszt discursussal való irásunknak, és nem bánjuk azt is, bátor communicálja azokkal, a kikkel akar s Rákóczi urammal is. Maga dolgát a mi illeti, isten látja, mi azt tudtuk tegnapig, hogy ahoz való jószág legyen ; im az Kgd leveléből értjük. Irtunk az commissariusoknak jó ratiókkal felőle, Kgd nevét nem is attingálván ebben . . . . . nak számáról . . . . csak . . papokat a kik jussokat prætendálják hozza, hogy minket requiráljanak és præfectusunknak . . . potentiát adunk, mely mellett véllek conveniáljon, mivel arról neveztetik az a kis jószág . . . . nem akarjuk onnét elszakasztani, sőt ha tudtuk volna nem odavalónak lenni, anni summát nem is igirtünk volna tőle etc. Az jószágot Kgd kezéből ki ne bocsássa, mivel az többinek is restitutióját usque ad 15. Junii diferaltuk, addig lássuk, mire vihetjük az papokat. Bene valeat. Albæ, 30. Apr. 1627.

Gabriel m. p.

Külcím: Reverendo Petro Alvinczi, ecclesiæ Cassoviensis pastori primario etc.

(Eredetije, mely sok helyen az olvashatatlanságig elmosódott Bethlen kezével.)

V.

A szőnyi béke megkötését kellemes vidám napok követték. Ugy látszott, hogy a küzdelmes évek fáradalmait akarja a fejedelem s az udvar kipihenni; de ez idő alatt sem szünetelt törekvése az ország belső fejlődését emelni s főként a fejedelmi iskolát akarta akademiává tenni. Ugy látszik, hogy Opicz eltávozása után is folytonosan tett kisérletet külföldi elismert nevű tudóst honositani meg ez intézetnél. 1622. augustusában két külföldi tudós érkezett Kassára; 1624. juniusában ismét intézkedett, hogy egy theologus igtattassék be s egy 1629-iki levelében olvassuk, hogy Crell ez időben távozott Fejérvárról; de erről is csak e levélből tudjuk, hogy Fejérvártt volt. A többi tudósoknak pedig, kik Opicz után az országba jöttek, még neveket sem tudjuk.

Hogy mennyire szivén hordozta Bethlen a közerkölcsiség ügyét is, azt egy másik 1629-iki leveléből látjuk. Tassy Gáspárné, a kiről itt szó van, felesége volt a követségekben járt Tassy Gáspárnak.

Reverende fidelis nobis syncere dilecte.

Kegyelmed levelét elvevén fiától iratott bolond és merő méreggel való levéllel együtt, kiket nem kevés búsulással olvastunk, főképpen ebben Kegyelmed bánatját considerálván és tartván nagyobbnak, annakutána udvarunkon tött gyalázatját, kiben semmit az levelek olvasásokig nem tudtunk; megnyugodjék azért benne, ebből is hozzája való szeretetünket s gratiánkat ugy akarjuk viselni, és azon lenni igyekezünk, hogy disciplina alá való fogása után Kgdet megvigasztaljuk. Bizonyára alig láttunk roszabbúl educált ifjat ennél arra nézve, hogy az pirongatás rajta kicsint fog, avagy semmit; est nimis Veneri addictus, örömest széljel sétálna, hogysem az palotába ülne, de megpróbáljuk magunk, ha lehet-e valami jó reménség felőle. Az mennyi költséget ez kicsiny üdő alatt adott, fogyatkozás nélkül megérhette volna vele, mert három hóra neki is, mint a többinek, fizetése megjárt. Váradon létünktől fogva 4. hópénzt fizettünk udvarunknak, melynek öt hónapja még nincsen; szabad asztalhoz, 20. és 25. tál étekhez ül napjában kétszer,

skarlát köntöse. Rövid nap, ha élünk, informabitur Kegyelmed ujabban.

Bojti Gáspár nevü historicusunkat küldtük vala Németországba a végre, hogy valamely tudós professorokat keresne és conducálna; kit noha Bécsbe küldtünk vala először azért, hogy magát præsentálja, császárnak megjelentse, hová megyen és salvus conductust kérne propter evitationem suspitionis, de az cancellarius császárnál elbontotta, az jezsuitákat bélelvén neki; maga viva voce császár megmondta: volumus — inquit — suæ dilectioni sicuti hactenus, ita inposterum in omnibus gratificari, sed in spiritualibus omnino prohibemur; mallemus quidem quotquot istius religionis doctores in toto imperio nostro inveniri possent, omnes venirent in ditiones ipsius. Mindazáltal Bojti magát istenre bizván, levél nelkűl is elment Norimbergára, onnét Francofurtumba ad Mœnum és onnét egy városba, az hol amaz mostan Európában — az mint halljuk — legnevezetesebb theologus doctor Alstedius lakik. Háza is ott levén, és azt mind addig ostromolta, hogy az mi szolgálatunkra adta magát, noha Lugdunumba volt az főprofessorságra hivatalja. Ő kivüle más két professort is fogadott maga mellé, kiknek Bojti conventiót adott, és előre kinek 50. kinek 100 aranyat adott. Amazok is reversalist adtak magokról; in Majo kelletik alájönniek, ha az úristen megtartja őket. Egy Bornemisza nevű magyar is van ott benn Lugdunumban, a kit is igen dicsérnek, az is alá fog hozzánk jönni; de tegnap olvasánk Tarczali senior hivünk levelét, melyet Keserüi uramnak irt, abból majd csudáúl olvastuk, doctor Crellius hogy azelőtt sok utánavaló járásunkra sem akara itt benn maradni, és mostan ultro offerálja szolgálatját az bejövetelre igérvén magát. Mely ha úgy leszen, bizonyos jelét ismerjük az nagy úristen kegyelmének az mi intentumunkhoz, mert ha kedve, kegyelme ő szent istenségének nem volna hozzá, ilyen tudós embereket ily kevés kereséssel talám ex tempore nem találtunk volna. Kik ha bejönnek, úgy tetszik, nem lenne utolsóbb az fejérvári schola némely németországi scholáknál. Nem az celebrisekről irjuk, hanem az két nevezetes tudós emberekről hoztuk be. Bene valeat. Ex Fogaras, die 7-a Jan. 1629.

Gabriel m. p.
P. Trans.

Külcim : Reverendo Petro Alvinczy ecclesiæ Cassoviensis pastori primario fideli nobis syncere dilecto.

Exhibitæ die 13. Januarii anno 1629. *(Alvinczy Péter praesentátája.)*

(Eredetije, mely Bethlen irása, a gy.-fejérvári kápt. levéltárban, hibásan közölve Ötvös Ágoston hagyatékából Bethlen pol. levelei 459. l.)

Gabriel Dei gratia stb.

Reverende stb. Salutem stb.

Levelét kglmednek vöttük, melyben bennünket tudósit ott való Tassy Gáspárnénak gonosz élete felől és sok időtől fogván isten ellen való magaviselése felől, melyről mi ezelőtt is nem az végre parancsoltunk volt kassai hiveinknek, hogy afféle isten eleiben felkiáltó rut vétkeket büntetés nélkül akarnánk lenni, hanem hogy az dolognak jobban végére menvén érthetnők annak állapotja valósággal miben legyen. Azért immár értvén azt kglmesen az város informatiójából, nemhogy gratiánkat mutatnók ahoz a bűnös személyhez, de sőt inkább parancsoltunk kassai hiveinknek, hogy az mint az törvénnek igazságára nézve ellene pronuntiáltatott sententia vagyon, az szerént azt exequalják is. Az más dolgot az mi illeti, melyről bennünket kglmed megtalált, igen nagy különbséget látunk az Fuló uram irásában és kassai kapitányunk erről irt levelében, melyet ő is mindazáltal nem bizonyosan megtapasztalva, hanem hallomásképen ir. Azért az dolognak ezután jobban végére menvén mit kellessék felőle cselekednünk, meglátjuk, holott módnélkül senki ellen procedalni mi nem is szoktunk. De cœtero erga eandem stb. Datum in civitate nra Cibiniensi die 4 mensis Aprilis Ao Dni 1629.

Gabriel m. p.

Külcim : Reverendo Petro Alvinczi stb.

Alább Alvinczi kezével: 17. Apr. Ao 1629.

(Eredetije a gyula-fejérvári káptalanban rendezés alatti acták.)

A közművelődésre irányzott törekvések mellett a politika sem szünetelt; a szőnyi békével sem mondott le Bethlen régi tervéről, csak elhalasztá azt : kisérletet tenni Magyarország egyesitésére. Eddigi hadjárataiban meggyőződött, hogy a régi factorokkal nem érheti azt el, sem a magyarországi főurakkal. Más szövetségesekről kelle tehát gondolkodnia.

Második házassága Brandenburgi Katalinnal készité elő utját. Rokoni összeköttetésbe jövén a brandenburgi választóval s a svéd királylyal, ezekben hitte feltalálhatni az uj szövetségeseket. A svéd király háboruba bonyolódott a lengyel királylyal; azon törekedett, hogy ezeket kibékitse, s miután ez sikerült, Gusztáv Adolffal kezdett alkudozásba bocsátkozni.

De mielőtt eredményre juthatott volna, sulyosan megbetegedett. Már halálát közeledni érezvén, aug. 17-éről Bornemisza János felső-magyarországi generalist s Alvinczy Pétert Rákócyhoz küldé titkos megbizatással. Ezek feladata volt rávenni Rákóci Györgyöt s átalán a felső-magyarországi urakat, hogy halála után se bocsássák vissza Ferdinánd kezéhez a felső-magyarországi részeket; de nem tudtak kiegyezni. Október 4-ére ujabb értekezletre hivta magához; annak sem lett eredménye. November 15-én Bethlen nagyravágyó terveit magával sirba vitte. Alvincy még egy nehány évvel tulélte őt, 1634. november 22-én fejedelmi urát és barátját ő is a sirba kisérte.

II.

BELICAY JÓNÁS ÉLETRAJZA.

IRTA

KARSAY SÁNDOR,

SUPERINTENDENS.

A protest. theologiai könyvtár kiadói alig indithattak volna meg a multra nézve kegyeletesebb, a jelen nemzedékre nézve tanulságosabb és a jövőre nézve irányadóbb vállalatot, mint midőn a folyó században elhalt legkitünőbb magyar protest. egyházi férfiak élet- és jellemrajzi kiadására vállalkoztak.

Tekintettel a kiadók programmjára, egy ilyen jeles egyházi férfiúnak, Belicay Jónásnak, k. hőgyészi evang. lelkésznek és a dunántúli egyházkerület kemenesali egyházmegyéje esperesének, akarok én is ezen sorokban emléktáblát állitani, egyrészt, hogy a valódi érdemet kegyelettel méltányoljam, másrészt, hogy a fiatal lelkészek előtt egy eszményképre mutassak, mely buzditólag győzze meg őket a felől, mennyire képezheti ki magát egy falusi lelkész saját erejéből öntanulmányozás által, ha szép pályáján keresztül hivatás érzet, ernyedetlen szorgalom lelkesitik. — Csak néhány évig kisérhettem Belicayt életében figyelemmel, de ismerve multját, látva a korral haladó munkásságát, tapasztalva azt a köztiszteletet, mely őt környezte, és gyűjtve azon adatokat, melyeket életrajzához, habár gyéren is, megszerezhettem, egy pillanatig sem lehetett kételkednem afelől, hogy jeles papjaink sorában ő is helyet foglalhat. Ennek igazolására hivatkozom Kis János superintendens «Emlékezései életéből» cimü első füzetére (197 l.) a hol kővágó-eőrsi lelkipásztorkodását rajzolja s B-ről eként szól: «Belicay Jónással, ki akkor sz. antalfalui predikator volt, oly szives barátságot kötöttem, mely 40 esztendőn keresztül szakadatlanul tartott s most is tart és sok örömöt adott s most is ad. — Oly tudományszomjuhozó s oly jelessé lett autodidactot s amellett oly nemes szivü embert mint ő, keveset ismertem.»

Igy nyilatkozik B.-ról Kis János; s ki volna erre illetékesebb mint ő, a ki maga is folytonosan tanult, munkálkodott lelkészi hivatalában úgy mint az irodalom terén. — A nemes jellem mellett külö-

nösen kiemeli B. tanulmányozási szorgalmát. Bámulatos is az eredmény, a mit e téren B. felmutatott.

Köztudomásu dolog, hogy lelkészeink most is többnyire szegény családok gyermekei, kiknek tanulási pályájokon sok nélkülözéssel kell küzdeni; mégis a mult és jelen közt annyiban különbség van, hogy ámbár jelenleg a tudomány drágább, mint volt hajdan, de aki tanulni akar és istentől vett talentomaival kereskedni kiván, annak kiképeztetését theologiai tanintézeteink több tekintetben megkönnyitik, minthogy ezekben a tanrendszer ki van bővitve s a szorgalmas tanulónak több oldalu segélyezést is nyújtanak. — B. hajdan nem hogy a szükebb körü theologiai intézeten képezhette volna ki magát, de mint alább látni fogjuk, még a főgymnasiumi osztályokat sem végezhette. Magántanulásra lett tehát utalva s ezen úton fényes eredményt is mutatott fel. Tagadni nem lehet ugyan, hogy egy hivatal sem nyujt, ha nem is annyi alkalmat, de bizonyára több időt, mint a lelkészé, a tanulmányozásra; de mennyire sikeresebben haladhat mai nap ezen az úton az a theologus, ki alapot s irányt hoz ki magával az iskolából a gyakorlati életbe! B. ezen szerencsében sem részesülhetett. Mindent hivatás érzetének és vasszorgalmának kellett teremteni. E tekintetből tartottam az ifju nemzedékre tanulságosnak életrajzának közlését. Csak azt lehet sajnálnom, hogy ha bár 1845-ben halt el ezen jeles férfiu: mégis életéből, különösen tanulási módszeréről, kevesebb adatra tehettem szert, mint a mennyit célomhoz kivántam volna. — Azt a töredékes életrajzot is, mit saját jegyzetei után birunk, Kis János superintendensnek köszönhetjük, a ki nem irhatta meg saját életrajzát a nélkül, hogy azon jelesebb férfiakét is, kikkel közelebbi viszonyban állott, ne közölte volna, a mit kétségen tul csak ugy tehetett, hogy ezen rövidebb életrajzokat magoktól kérte ki.

Kis János, már fönnebb emlitett «Emlékezései» második közleményének harmadik részében, e cim alatt: Tanácsadóim és segitő barátim az irói pályán, igy szól (44 l.) «Ezek közé leginkább számlálhatom Ráth Mátyást, Német Lászlót, Doktor Szentgyörgyi Józsefet, Kazincy Ferencet, Belicay Jónást, Szücs Istvánt és Zigán Jánost.» — Azután következnek az egyes életrajzok, előleges rövid bevezetés után, hol névszerint a három utolsóról eként nyilatkozik: «Belicay, Szücs és Zigán, mig hozzám közel laktak, gyakran meglátogattak s általam is gyakran meglátogattattak. Olyankor beszélgetésünk rend-

szerint predikátori s egyéb tudományos munkáinkat tárgyalták. Különösen gyakran elővétetett egyik s másik vagy kinyomatott, vagy még kéziratban létezett dolgozatom s róla véleményeink egymással közöltettek s barátságosan meghányattak s vettettek. S az ilyen közlések reám nézve nem történtek minden haszon nélkül.»

«E barátim mindnyájan nagy hálát érdemelnek tőlem s adósságomat máskép nem fizethetvén le, legalább életökről rövidebb vagy hosszabb tudósitást, milyent adhatok, ezennel adok.»

Ha Kis igy nyilatkozik ezen szűkebb körü értekezletekről, mit szólhatott azokról Belicay, ezek pótolván ki tudományszomjuhozó lelkének a nélkülözött iskolát s adván neki oly irányt, a melyet haláláig hiven követett is, a mint azt életrajzából mindjárt látni fogjuk.[1])

«Belicay egy ideig Bellic nevet viselt, de ez előtt néhány évvel magyar nemesség birtokában létező rokonival magát törvényesen összekapcsolá s magával együtt maradékát is a magyar nemesség jogaiban részelteté. Őt már feljebb Emlékezéseim első közleményében jellemeztem; itt csak azt emlitem, hogy Komárom vármegyének Kocs nevü helységében 1764. novemb. 10-én született s életéről azon tudósitást, melyet megkérésemre velem közlött, saját szavaival itt következtetem:

«Honomban rhetorikát, vagy mint ott nevezték oratoriát végeztem 1780. évben. Akkor Sz. Lőrincre mentem s ott az oskolatanitó segédje voltam két évig. 1784. Pozsonyba mentem, hol a tápintézetbe óhajték felvétetni, de többször megujitott folyamodásom után is Sztrecskó György professortól igy utasittattam el: carissime! vos hungari trans danubiani pertinetis ad gymnasium Soproniense, hic tu apud nos inter alumnos non recipieris. — 1785. Vadosfára mentem Kucsera Márton pred. urhoz, mint atyafihoz, hogy annak pártfogása mellett Sopronba mehessek. Ez fel is vitt magával István király napján, mely napon akkor — a vadosfai hires vereségtől fogva — nem volt szabad templomot nyitni (mely tilalom régen megszünt) ajánlott ottan mind a rector prof. Farkas Ádám, mind Torkos József pred. uraknak; de a tápintézet betöltve levén, szándékom ott is meghiúsittatott s a tisztelve nevezett pred. ur által igy utasittatám el:

[1]) Kis János superintendens emlékezései életéből. Második közlemény. Sopron. 1846.

carissime! discas, ferream adhibe diligentiam et confidas Deo! [1]) Visszatérvén minden kilátás nélkül Vadosfára, habozások közt töltöttem ott az időt nóvemberig, midőn Sz. Andrásra oskolatanitói hivatalra szólittattam, hová el is mentem s hol én nyitottam oskolát 1786. januárius havában. — De már március havában, minthogy orgonálni tudtam, hivatalt nyertem Nemes-Kérre, hova azon hó 16-án el is költöztem. 1792-diknek kezdetével Nagy-Geresdre vitettem oskolamesternek, honnan 1799-ben Sz. Antalfára szólittattam predikatornak, hova junius havában költöztem el s ordináltattam főtiszt. Nagy István superint. által Veszprémben jul. 2. Onnan 1803. Vanyolára, innen 1806, Nagy-Alásonyba; 1809-ben aug. 15-én pedig a francia háborúkori fegyverszünet alatt Kemenesi — Hőgyészbe jöttem, hol eddig, 1843-ig, midőn ezt irom 33 és félévet töltöttem el. Itt 1831. május 6-án a két concandidált barátimnak irásban a megyei gyülés elé váratlanul terjesztett meglepő nyilatkozásuk következtében a szavazatok felbontatlanul hagyatván — közfelkiáltás által kemenesi esperessé választattam, mely hivatalt 11 évig viselvén, attól 1842. szept. 27-én Csengén tartott megyei gyülésben, erőtlenségem érzetében leköszöntem. 1838-ban gr. Zichy István főispáni helytartó által táblabiróvá neveztettem.

Oskolai pályám csonkán maradván, hivatalom folytatása mellett másokat tanitva magamról sem feledkezém el. — Tanultam. — Gondolkodva, studirozva olvastam Baumeister kiadása szerint a logikát, metaphysikát, psychologiát, theologia naturalist, Rubini ethikáját, többféle theologusokat, Hubertet, Seilert, Doederleint, Beiert, Tellert, e két utóbbinak «Magazin»-ját s másokat, kiknek munkáit a mennyire erszénykém engedte vagy megszereztem vagy jóakaróim s barátimtól kölcsönöztem. Ezek mellett az annyira szükséges német nyelv tanulását sem mulasztottam el. Megvettem Gotsched grammatikáját és Scheller szótárát. Salzmann populáris munkáin kezdve mindenféle

[1]) Az igazság érdekében meg kell jegyeznem, hogy manap már sem Pozsonyból nem utasittatnak el a dunántuli ifjak, sem Sopronban nincs a tápintézetbe való felvétel bizonyos számhoz kötve; sőt valamint Pozsony az egyetemesség jellegét viseli magán, ugy a soproni tápintézetet élvezik még róm. kath. és izraeliták is. Hajdan 90-ig terjedt az alumnusok száma, ma már a 200-at is meghaladja. K.

megkapható német könyveket megolvastam s azokból némelyeket magyarra is forditottam.

De a társalkodásnak is igyekeztem hasznát venni. Oskolatanitói hivatalom folytatása ideje alatt négy principálisom volt; de azok által nem sokat épülhettem, mert azon kivül, hogy koruknál is régibb hyperorthodoxus és jobb izlés nélküli férfiak voltak, irántam való jó hajlandóságukat, minden őszinte igyekezetem dacára, magamnak kivivni nem birtam. Egyikkel azok közül tőszomszédságban éltem 6 évig és noha hivatalos kötelességem teljesitése idején kivül is néha meglátogattam, székén soha sem ültem! Távolabb levő mivelt lelkü barátimnak társaságában kerestem s találtam táplálékot.

Annál szebb s kellemesebb csillaga tünt fel pályámnak homályos menyezetén Szent-Antalfára szerencsésen történt elköltözésemkor. Ott lettem szerencsés közelebbi érintkezésbe jőni azzal a szellemdús férfiuval, kinél nagyobbat szellemi tekintetben nem ismertem s nem ismerek, pedig őt nálamnál jobban senki nem ismeri, ft. superint. s királyi tanácsos Kis Jánossal, ki akkor kővágó-eőrsi pred. volt. Az esztendőnek kellemesebb szakaszaiban, ritka pár hét mult el anélkül, hogy egymást kölcsönösen meg ne látogattuk volna, sőt még a zordon tél sem volt képes közibénk egészen elválasztó közfalat emelni! És ez a társalkodás, mily kellemetes, nyájas és épületes volt rám nézve! Ilyen együttlétünk alkalmával soha sem mulasztottuk el, hogy valamely hivatásunk körébe vágó tárgy felől ne beszélgettünk volna. Különösen nem mulasztám el kérdést tenni: mit, miről és miképen prédikált legközelebb s én is ugyanarról számot adtam mesteremnek s ezt követte a nyájas, világos és épületes birálat! Szives volt ő némely kéziratait is ottan-ottan velem közölni, többek között lelkes és gyönyörüséges szent énekeit, melyekről sokat lehetne mondanom, de elég legyen itt azt megemlitenem, hogy azok közül valók a mi uj énekes könyveink kitünő gyöngyei és hogy közvetve az én azok felől akkor nyert értesülésem s ismeretem következésében lőnek azok szent könyvünkbe besorozva. Ilyenek a 37., 105., 116., 130., 172., 265., 337., 342., 346., 379., 394., 410., 415., 428., 482., 505., 529., 538. és 539. szám alatt. (T. i. a dunántuli kerület énekes könyvében.) Ezek már az akkor velem közlött gyüjteményben megvoltak. Századunk első tizedében pedig (1811) a győri énekes könyv — kevés éneket kivéve — az ő dolgozata.

Ez volt életemnek az a szerencsés időszaka, melyben mintegy ujjászületve még nagyobb iparkodással s önbizalommal törekedtem a cél felé.»

Ennyit tudunk magától B. életrajzáról. Rövid és szerény vázlat azon hosszú és tevékeny életpályához képest, melyet megfutott és azon nemes papi jellemhez képest, melynek példányképeül tündöklött. De igyekszem e hézagokat a már emlitett forráson kivül az egyházi jegyzőkönyvekből, még élő segédjének közleményeiből és saját tudomásom szerint a következőkben kitölteni s B.-t mint tanitót, lelkészt — esperest, — irót és családatyát rajzolni.

Ámbár el volt B. előtt a tanodai képzés alkalma zárva; mégis mint iskolatanitó négy és mint lelkész is négy gyülekezetben működött. Mint tanitó is, mihelyt hivatalát elkezdette, azonnal magára vonta a közfigyelmet, holott azon időben még nem voltak iskolalátogatók s nem tétettek az egyházmegyei gyüléseken a népnevelésről jelentések. Tanitókká is nem képzett ifjak, hanem Sopronból a syntaxisba vagy rhetorikába járók alkalmaztattak, a kik — mint Tompos Balázs naplójában megjegyzi — csak a végre vállalkoztak ha tehetségesebbek voltak, ideiglenesen falusi mesteri hivatalra, hogy egy kis bizonyos summácska pénzt gyüjthessenek s igy felebb való iskolákra mehessenek. — Azután nem is a tanitás volt akkor a főérdem és ajánlat, hanem a hang, éneklés és orgonálás. Mikor tehát a hivek a tanitót mentek hallgatni, nem iskolájában keresték fel őt, hanem a templomban hallgatták meg, hogyan tud énekelni. Még jó volt, ha az espereshez folyamodtak alkalmas tanitóért — kinek egyedül állott tisztében az iskolákat látogatni. Utasitásokat is ettől nyertek a tanitók ily látogatások alkalmával; s miből állottak azok? egy példányát olvashatjuk Tompos Balázs veszprémi esperesnek kéziratban fenmaradt naplójában, mely a veszprémi esperesség levéltárában őriztetik. X. tanitónak meghagyja, hogy minden erejéből édesgesse a gyermekeket az iskolába; a gyermekek közt ne dohányozzék, a templomban irja le a prédikáció velejét; okosan gazdálkodjék; lovakat ne tartson; keressen magának jó, okos házastársat; kikeletkor exament is tartson. A tanitó különös érdeméül szolgált, ha a lánykákat is tanitotta irni sat. — B. ily korban volt tanitó s hogy tanitósága alatt már minden erejét és idejét nemcsak a tanitásra, hanem az önképzésre is forditotta, annak legfényesebb bizonysága az, hogy mint nagy-geresdi tanitó 36

éves korában a lelkészi hivatalra való felavatásra méltónak találtatott Ez történt akkor a jelesebb tanitókkal, kiknek nem volt tehetségök a külföldi akademiákra menni, s mint a tapasztalás mutatja, az ily tanitókból a legjelesebb lelkészek is váltak.

B.-t e kitüntetés még inkább buzditotta a további önképzésre. «Tanultam gondolkodva — studirozva» igy szól maga fennebbi életrajzában. De hogy ezt sikerrel tehesse, az önmivelődés, a tudomány egyik kulcsát, a német nyelvet kellett elsajátitania. — Elgondolhatjuk, hogy minő nehézségekkel kellett e tekintetben neki, mint magyar falusi lelkésznek küzdenie. De neki fényesen sikerült az. Igy jutott el a theologiai tudományok forrásához.

B.-nál az akademiát, saját vallomása szerint, Kis János superint. szomszédsága pótolta. Buzgón fel is használta azt, nemcsak theologiai képzésében és egyházi beszédei kidolgozásánál, hanem, mint később látni fogjuk, egyházi költészeti tehetségének, melyre kiváló hivatása volt, fejlesztésénél is. Mint lelkész hiveinek mindenütt megnyerte bizalmát, szeretét s igy szép hirnevet szerzett magának. Nagy gonddal kidolgozott egyházi beszédei épületesek és közkedvességüek voltak nemcsak a közrendüek, hanem a miveltebb osztályhoz tartozók előtt is. Néhány egyházi beszédét Kis superint. fel is vette azon prédikációs könyvébe, melyet 1807. kiadott. — Különösen hiresekké lettek névnapi, menyegzői köszöntő versei és halotti bucsuztatói, ámbár ezeknek nem volt barátja, miután az egyházi költészetben ritka ügyességet szerzett magának. Minden nevezetesebb temetésre, a milyen pedig az urias Kemenes alatt gyakrabban adta elő magát, egyik szónokul meghivatott, akkor még szokásban levén a két szónoklat. Lelkészi közkedvességének bizonyságául nem hozhatok fel világosabb adatot, minthogy 1823. a fényes nagy-geresdi gyülekezet — felülemelkedve minden balitéleten és tisztelve a valódi érdemet — nem habozott egykori iskolatanitóját kecsegtető igéretek mellett lelkészeül meghivni. De mert kedves Hőgyészében is hiveinek közszeretét élvezte, nyugalmát és megelégedését találta, szeretett hiveinek körében megmaradt, a kik ennek hálás elismeréseül szerény kivánatait készséggel teljesitették is.

B. lelkészi teendői mellett sokat foglalkozott a népnevelés emelésével is. Mint volt tanitó maga érezte annak hiányait, különösen egy tanitóképezde kiáltó szükségét. Igyekezett is e bajon segiteni.

E célból irt több, e tárgyra vonatkozó értekezést. Egy ilyen értekezését adta be az egyházias buzgóságáról ismeretes és miveltebb uri egyházakból álló kemenesalji esperesség gyülésén 1826. mely azt nem csak maga meleg érdeklődéssel karolta fel, hanem ugyanazon évben még a kerületi gyülés pártolásába is ajánlotta, a kerületi gyülés pedig az ügyet véleményezés végett egy bizottságnak adta ki. — Ennek folytán a kerület a soproni tanárok egyikét — Szabó Józsefet — a neveléstan tanáráva 200 frt évi fizetés mellett megválasztotta, a soproni kántort pedig 100 frt évi fizetéssel az orgonálás tanitásával bizta meg. — S itt van B. kezdeményezése és több lelkes egyházi és világi férfiu közreműködése után a soproni tanitóképezde első alapköve letéve, mely intézet jelenleg 1858 óta önállólag van berendezve s évenkint három tanfolyamban — a kerület pártfogása és áldozatkészsége mellett — 40—50 növendéket képez a tanitóságra. — A kezdetlegesség a harmincas években korántsem felelt ugyan meg a nagy fogyatkozásnak, mert egyedül csak a neveléstan adatott elő hetenkénti két órában; de annyit még is lenditett, hogy a leendő tanitók némi előkészülettel léphettek ki a gyakorlati térre. Magam is, ámbár theologiára készültem, növendéke voltam ezen primitiv intézetnek, de épen nem szégyenlettem később, theologiai bizonyitványaim mellett, annak bizonyitványát is előmutatni. Vajha theologusaink jelenleg is, a hol arra alkalom van, látogatnák nem csak a bel- hanem a külföldi tanitóképezdéket is. Mert a népnevelés ügye csak ott halad előre, hol a lelkész is mint szakértő közreműködik, s miután ők rendesen az iskolalátogatók, — nélkülözhetnek-e bizonyos szakképzettséget a jelen viszonyok között?

B. 1831. azon kitüntetésben részesült, hogy a kemenesalji egyházmegye esperessévé választatott. Mely kitüntetésnek belső értékét fokozhatta előtte maga a választásnak módozata, mint érdemeinek legfényesebb méltánylása. Jelölt társai ugyanis, a kik szintén jeles lelkészek voltak, a valódi érdem előtt ünnepélyes nyilatkozatukkal önként visszaléptek, sőt a szavazatok félretételét is inditványozván, B. egyhangu közfelkiálltással lőn esperessé megválasztva.

Mint esperesnek tekintélye és erkölcsi hatása növekedvén, B. azt nem csak az egyházak helyes kormányzatára, hanem a népnevelés ügyének előmozditására, sőt a soproni főtanodának, mint a kerületben létező egyetlen tanintézetnek felvirágoztatására használta fel.

— A soproni főtanodát akkor egyedül az ottani gyülekezet tartotta fenn. Minthogy pedig különösen a felsőbb osztályokban a tanerők szaporitása kiáltó szükséggé vált, a mit a soproni gyülekezet önerejéből nem birt meg, a kerületnek kellett egy negyedik tanári szék felállitásáról gondoskodni. B. ezen ügyben is az ügybuzgó pártfogók első sorában küzdött, a mi buzgalma mellett nemes lelkületéről is annál fényesebb bizonyságot tőn, mivel maga a soproni iskolákat soha nem élvezte — sőt onnét, mint azt fennebb láttuk, mivel az alumneumban nem volt üres hely, — elutasitva lett; még is ő karolta fel annak ügyét leglelkesebben. Nevezetes amaz esperesi körlevele, melyet a gyülekezetekhez a soproni főiskola érdekében kibocsáottt. Hadd legyenek nemes ügybuzgalmának emlékeül a körlevélnek legalább zárszavai itt feljegyezve; «Győzzünk le tehát tek. ns és szent gyülekezetek, tiszt. tudós férfiak és kedves barátim! minden nehézségeket és akadályokat, melyek ezen nemes és szent célra teendő áldozattételekben gátolni akarnának: tagadjunk meg magunktól inkább némely még ártatlan testi gyönyörüségeket is, hogy annak diján még nemesebb, tartósabb, sőt örökké tartó gyönyörüségeket válthassunk lelkünknek s az általunk épülésre és virágzásra hozandó oskolában a legkésőbb időkben világosságot és erényt nyerendő tanuló unokák még hamvainkban is rólunk dicsérettel s hálával emlékezhessenek és azt mondhassák, amit a háladatos zsidók mondottak a nemes pogány százados felől Luk. 7, 4—5. Méltó, hogy jót tégy vele, mert szereti a mi nemzetségünket és az iskolát is ő épitette nekünk. Reménylvén s óhajtván, hogy beszédem nem pusztában elhangzó szó fog lenni, magamat stb. Nem is lett az. Hogy maradhatott volna a lelkes és köztiszteletben álló esperesnek kiáltó szava a pusztában elhangzó szó — a kemenesalji egyházmegyében, az Ostffyak, Radók, Káldyak, Vidorok, Berzsenyiek s több jelesek szülő földjén? Meg is választatott a soproni negyedik tanár 1832. Csengén, ugyan csak a kemenesalji esperességben tartott kerületi gyülésen. Ámde ezen tanári szék biztositására tőkét kelle gyüjteni, a gyüjtött összeget lelkiismeretesen kezelni s biztositásáról is gondoskodni. B. ebben is nagy buzgalmat és erélyt fejtett ki.

A kerületnek énekes könyve újabb kiadásairól kellvén gondoskodni, B. mint e téren szakavatott, mindenkor célszerü javitásokat hozott javaslatba. 1838. névszerint javasolta, hogy a győri énekes

könyvből a kerületibe néhány szebb ének vétessék át, ami meg is történt. Igy született meg az utóbbinak toldaléka. Javašolta továbbá, hogy a passió és Jerusalem veszedelmének története, mely utóbbi Sz. Háromság nap utáni 10. vasárnap szokott a templomokban felolvastatni, hagyassanak ki. Ez is meg történt.

Egy olyan buzgó és tekintélyes férfiú, mint B., nem kerülhette ki, hogy többféle kerületi megbizásokban ne részesüljön, mert az ügybuzgóknak akkor is az volt egyedüli és legszebb jutalmuk, hogy minél többet tettek, annál több bizatott reájok. B. aki minden szépet, jót és közhasznu ügyet melegen karolt fel, a reá bizottakban hiven és lelkesen el is járt. A maga hasznát soha sem kereste, a dicsvágy is távol volt a szelid és apostoli jellemü férfiú lelkétől. Szóval és irásban egyiránt felszólalt és küzdött minden viszszaélés ellen, szent hévvel pártolva a célszerü reformokat. Szokás volt azon időben a ker. gyüléseket esperességenkint felváltva egyik vagy másik népesebb s uriasabb gyülekezetben tartani, mely vándorgyülések kitartási költségeihez azután kivetés szerint a többi megyebeli gyülekezetek is bizonyos arányban hozzá járultak. Ez sok pénzbe került s még több pazarlásra adott alkalmat, egyik esperesség a másikon túl akarván tenni. B. ezen gyülésezési szokást is helytelenitette.« Nagy költséggel tartatnak, irá egyik körlevelében — ker. gyüléseink. Helyeslem azok nézetét, kik mondják, vessenek már atyaságok véget ama búcsujárásoknak és a szent lakomákhoz való contributionak. Menjen az, a kinek ott dolga van s költsenek a superintendentia tisztviselői a kerületi, — a seniorok és küldöttek az esperesség pénztárából, a többiek a magukéból» — Meg is lettek szüntetve az esperességenkinti vándorgyülésezések s elhatározva, hogy azok felváltva öt városi nagyobb gyülekezetben tartassanak, a mi maiglan is gyakorlatban van.

A negyvenes évek elejétől fogva sokat betegeskedvén, ritkán szónokolt, de a templomban, mikor csak tehette, megjelent hivei között mint hajdan János apostol. Káplánjának beszédeit szerette meghallgatni s megkivánta, hogy azokat neki előlegesen felolvassa; a mit annál szivesebben tehetett, mert az öreg urnak buzgó érdeklődését s az igéhez való vonzódását látta, tapasztalta s észrevételeiből is sokat tanulhatott. Utolsó jeles segédjének, ki utódja is lett, egy izben igy szólott: «nem volna immár szükséges predikációját felolvasni, teljesen megbizom; de szeretem hallgatni s jól esik lelkemnek ha fel-

olvassa.» És valóban jól esett a káplánnak is, igy nyilatkozik maga, — kinek ezen életrajzban felhasznált nehány becsesebb adatot köszönhetek — mert a templomba sem hallgatta senki nagyobb figyelemmel és buzgósággal beszédét, mint a két öreg hitestárs, férj és feleség. De még a buzgólkodó nyájnak is jól eshetett a 80 éves öreg pásztort körében láthatni és meggyőződhetni arról, hogy az még késő vénségében is jó pásztor és nem béres, — mert midőn már az elgyengült test nem hajolt meg többé a még mindig kész lélek akaratának, — legalább tisztes alakjával hirdette az igét, mint a 90 éves apostol, «fiacskáim szeressétek egymást.»

Nevezetes és nagyhatásu beszéddel nyitotta meg 1842. az esperességi gyülést, — melyben esperesi hivatalát utódjának volt átadandó — s az ősatyák, különösen az Ostffyak vallásos buzgóságára s az egyházért tett áldozataira hivatkozva, azoknak példáját utánzásul, ritka erélylyel, ékes szólással, mondhatni apostoli méltósággal a jelen nemzedék szivére kötötte s az esperességet, székét oda hagyva, megáldotta! S midőn ezen simeoni áldás után, — kétségentúl annak erkölcsi hatása alatt, a már megválasztott utódja, a különben derék Magasi Dávid, hoszszú ideig, szinte tulságig vitt szerénységével vonakodott az üresen hagyott esperesi széket elfoglalni, — szent buzgóságtól áthatva, szinte szent haraggal s buzgóságának még hamvadásában is fellobbanó tüzével újra bele ült a már elhagyott elnöki székbe! «No, úgymond, ha senki nem akar neked édes esperességem szolgálni, itt vagyok én, megtörött test, szolgálok én, mig engedi a halál.» Nagy lett a hatás s köz a megilletődés s ekkor már az elébb vonakodó s megválasztott esperesnek kellett könyörögni, — hogy az öreg Nestor még egyszer elhagyja s neki engedje át székét, melyet tizenegy éven át az egyházmegyének javára s nevének dicső emlékére betöltött.

Ezentúl folytonosan házánál tartózkodott, sokat gyengélkedett, de lelkének élénk érdeklődése az egyházi és iskolai közügyek iránt utolsó lehelletéig nem változott.

Emlékezetre méltó még B. irói működése, mint szóló bizonysága annak, hogy az ernyedetlen szorgalmu férfiú öntanulmányozás által mily szép sikert tudott e téren is felmutatni. — Kis János superint. fennebb hivatkozott emlékezései második közleményében B. életrajzát következőleg fejezi be.

«B. részszerint a hirlapokban, részszerint külön nyomatva

közel két tucat nagy részint alkalmi versezeteket adott ki, melyek mindnyájan birnak azzal az érdemmel, hogy józan gondolatokat s érzeteket foglalnak magukban s szerencsés könnyüséggel vannak rimezve. Ezeken kivül irt számos szent énekeket is, melyek közül némelyek a győri énekes könyvbe vannak kisebb nagyobb változtatásokkal felvéve, [1]) legnagyobb részint pedig külön kiadva ily cim alatt: Keresztyén halotti énekes könyv, mely munka már két kiadásban jelent meg 1816 és 1839. s halotti temetések alkalmával sok evang. gyülekezeteknél használtatik.

Kötetlen beszédben megjelent dolgozatai következők: A siketnémák segitségére serkentő predikació, kinyomatva — igen hibásan — Kassán s néhai tek. Császár András ur mellképével ékitve.

Salzmann postillájából forditva tizenkét predikació, az általam szerkesztett predikaciós könyv végén.

Néhai tek. Kisfaludy György hamvai felett tartott gyászelmélkedés 1835.

A hajdan Velence birtokában volt levantei szigetekbe, u. m. Corfu, Paxo, Buciutro, Pargo, Prevesso, Vonizza, Sz.-Mauro, Thincqui, Cephalonia, Zante, Strophadesek, Cerigo és Cerigotte szigeteibe való utazás. Francia nyelven irta az ifjabbik Prasset Saint Sauveur, korfui francia consul. Németből forditotta Bellicz Jónás.

Ajándék, a protest. ikeregyházak növendékeinek, a tapasztalatlan gyermekeknek, serdülő ifjaknak s leányoknak vallásra s erényre serkentésül adja tapasztalásban megőszült jó barátjok Beliczay Jónás. Pápán a ref. főiskola betüivel 1845.»

B. ezen művei közt kétségentúl legbecsesebb halotti énekes könyve, mely 1877. már negyedik kiadásban jelent meg Hornyánszky Victornál Budapesten, kinek a szerző leánya, mint a könyv tulajdonosa, azt örök áron eladta. — A dunántúli új énekes könyv 1805., a győri 1811., Belicay halotti énekes könyve 1816. jelent meg először. Tehát a három egy évtized alatt. Mely körülmény bizonyságul szolgálhat arra, hogy amazokkal nem csak kiállotta a versenyt, hanem hézagaik pótlására is jó szolgálatot tett, amennyiben azokban csak általános, ebben pedig ilyenek mellett különösen halotti esetekre való

---

[1]) A kerületi énekes könyvben a 443. számu ének is B.-tól való, a mint nevét a versek első betüi jelzik is. K.

énekek is foglalvák. — Belső értéke mellett hangosan szól azon körülmény, hogy már 64 év óta forog ezen jeles könyv hitfeleink kezén anélkül, hogy elévült volna, sőt azt nem csak Dunán túl veszi egyre több gyülekezet használatba, hanem azon kivül is.

Közlésre méltónak tartom itt az első kiadásokra irt előbeszédből, — mely tanulságos tartalmu — a következőket: «Ha ezen igy elkészült könyvecske a sokaktól megismert e részbeni fogyatkozást csak részből is pótolandja, azt a tiszteletre méltó közönség nem másnak, hanem azon országszerte közönséges tiszteletet s kedvességet nyert férfiúval, már most oszlopemberünkkel, ftiszt. Kis János dunántúli superintendessel, főleg a mult század végső éveiben kezdődött szerencsés egybekötésemnek tulajdonithatja. — Ez a hazánk Gellértje volt erre kalauzom, példám s ösztönzőm a kies Balaton parton! Ott halottam termékeny szép lelkének több csodált remekei között — szentebb muzsájának a vallás és erényt éneklő angyali hangjait — ott közölte velem szent énekeit barátságosan! Mit éreztem! úgy tetszett, mintha angyalok szólamlottak volna meg magyar nyelven s azokat hallottam volna magasztalni a magasságos istent! A mellettem igy lobogó tüz egy szent szikrát pattantott lelkembe s egy szent sohajtás örökös foglyává tett azon buzgó törekedésnek, hogy a költészet ezen szentebb nemében előbbre való lépéseket tehessek. Tisztelt vezérem sejtette megfogamzott tüzemet, s mint valamely kegyes Vesta Szüz, a legbájosabb módon élesztette azt. Ezen szerencsés időponttól folytatott gyakorlás és próbatételek zsenge gyümölcse e jelen kis gyüjtemény. Ha énekeimben vezéreiméi mellett, hasonlithatlan muzsája bájoló szépségeinek itt-ott némely csak árnyékos vonásait találandja fel a kegyes olvasó, azt ne csodálja; mert a — szülemény csak némely vonásaiban is szülőjére üt!»

Midőn az énekes könyv már készen volt és csak sajtóra várakozott, — nem birta volna mégis azt saját költségén közrebocsátani, az akkori pénzetlen, drága s mint maga mondja hidegvette vasidőben; ha nem találkozik egy buzgó és áldozatkész Nehemiás Nagy András rév-komáromi érdemes gondnokban, a ki mihelyt a könyv készenlétéről értesült, azonnal minden kérés vagy emlékeztetés nélkül az első kiadás egész költségét nemes szivvel megajánlotta. A miért nem csak a szerzőnek, de az utókornak is hálás emlékü kegyeletét méltán kiérdemlette.

Nem fejezhetem be B.-nak, isten ezen kiválasztott emberének élet és jellemrajzát anélkül, hogy róla, mint családatyáról is ne szóljak s gyermekeiről is röviden meg ne emlékezzem. Mert lehet-e egy lelkésznek élet és jellemrajza hű s egész, ha csak szorosabb értelemben vett lelkészi működéséről szólunk s nem tekintünk be házába is, — valjon ott is mindenek ékesen és szép renddel folynak-e? Van a szószéken kivül még egy más hely is, mely erkölcsi jellemét kitünteti, pásztorkodását hivei közt hatásossá és üdvössé teheti, — ez a családi tüzhely!

B-nak ároni háza e tekintetben is megfelelt azon eszményképnek, melyet egy lelkipásztor házi életéről Pál apostol rajzolt Timotheus tanitványa elé (1 Tim. 3, 2 sat.) Családi élete példányképül szolgálhatott, de tiszteletben is tartatott. Fényesen tanuskodott erről azon körülmény, hogy uri családok házához adták gyermekeiket a confirmatiói tanitás ideje alatt. — Neje Nagy Rebeka istenfélő, okos és gondos nő volt; — mint papné értelmes, jószivü, meg dicsérték őt is már a paplak kapuiban cselekedetei; mint családanya páratlan gondosságu és gyermekeit okosan szerető.» — Igy történhetett csak, hogy ezen tisztes papi családban középszerü jövedelem mellett is három derék fiú és két jeles leány növekedett. Az elsők közül csak egy maradt a tudományos pályán, Jónás, — atyjának nem csak névleg, — de vallásos érzelemben is, különösen pedig a nevelés iránti buzgalmában örököse, a miről végrendeletében bizonyságot tett az által, hogy nem levén családja, azon néhány ezer forintnyi vagyonából, melyet mint herceg Eszterházynak mérnöke megtakaritott, három ezer forintot hagyott a soproni tápintézetre, — tehát azon intézetre, melyet atyja nem élvezhetett. — Imre fia, — budapesti bábosmester — a pesti polgárságnál oly nagy és köztiszteletben állott, a milyenre csak kevesen tehetnek szert. Értelmessége és becsületessége által oly nagy mérvben birta polgártársainak bizalmát és tiszteletét, hogy minden ünnepélyesebb alkalomnál, közhasznu intézetnél, még az utolsó koronázáskor is, képviselőjökül őt választották. Az apai nevelésnek nyomai nála vallásossága és egyházszeretete által is kitüntek. Székács Józsefnek, az első pesti magyar lelkésznek alkotásainál ő volt, mint sok ideig egyházgondnok, jobbkeze. Midőn a forradalom után a magyar egyház alapjában megingott és Székács Orosházára — szülőföldjére — lelkészül meghivatott — ő volt másokkal

együtt különösen eszköz abban, hogy továbbra is Pesten — összegyüjtött hivei közt megmaradt. — Harmadik fia Benjamin, — kereskedő — a rév-komáromi evang. egyháznak volt erős támasza és sok ideig gondnoka. — Leányai közül egyik Keszthelyen alkodott tisztes és maiglan is vallásbuzgó családot. A másik szinte papné lőn s atyja szép lelkének, vallásos érzelmének, sőt költői szellemének maiglan is özvegységében élő örököse.

B. meghalt 1845. dec. 19-én 81 éves korában.

Márvány siremlékén ezen utolsó költeménye, melyet halála előtt öt héttel szeretett unokaleányának, ki őt ápolá, tollba mondott, hirdeti vallásos lelke érzelmeit, erős hitét és meggyőződését:

Örök elhunyásnak sötét éjszakája
Néma halgatásnak szomorú házája;
A hol elenyészik tőlem az öntudat
Látom, megnyitod már előttem kapudat.
De bár borzasztó kép légy, tőled nem félek,
Tiéd csak porom lesz, Istené a lélek.
Az, övé, ő része, hát magához veszi
És boldogságának részesévé teszi.

III.

VÁZLATOK A PAPSZENTELÉS MULTJÁBÓL,

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A BEREGIEKRE.

IRTA

SZEREMLEI SÁMUEL.

I.

Az uj lelkészek fölszentelése róm. kath. fogalom szerint kizárólagosan a megyés püspök által teljesitendő kézrátétel, fölkenés, a kehely és tálka átnyujtása kiséretében.

A német és svájci XVI. sz.-beli reformáció elvei szerint pedig az ős keresztyén felfogáshoz hiven a fölszentelés csupán ünnepélyes bizonyságtétel a lelkészi állomásra meghivatás ténye felől; miből következik, hogy az egybeessék a beigtatással, mely nélkül fölszentelés ne is tartassék. Ez elvi állásponttól azonban a gyakorlat többé kevésbé eltért. A lutheri német egyházakban a fölszentelés egyértelmü a szentségek kiszolgáltatására való fölhatalmazással, melyet legtöbb helyt a General-Superintendens ád, még pedig a konzisztórium zárt falai között. A vesztfáli egyházakban a fölszentelés már a gyülekezet jelenlétében a zsinat papja által teljesittetik.[1]) Zürichben a reformáció korában a városi elöljáró mutatá be a gyülekezetnek az uj lelkészt, kit ugyanakkor egyik szomszéd lelkész jelenlétében kézrátétellel és beszéddel a dékán avatott fel. Bernben hasonló szokás állott fenn, csakhogy néhol a kézrátételt is elhagyták. Glarusban, Appencellben semmiféle fölavatás sem volt. Schaffhausenben a fölszentelést az antistes teljesité.[2])

Magyarországon az első prot. lelkészek, a mennyiben kath. módon fölszentelve nem voltak, a külföldi egyetemeken avattatták fel magokat, s e szokáshoz főleg a lutheranusok sokáig nagy előszeretettel ragaszkodtak. Kezdetben, esperesek és püspökök nem lévén, a közlelkészek avattak.[3]) Attól fogva azonban, hogy ide haza a seniori vagy

---

[1]) Az elberfeldi Theol. Univ. Lexiconban az Ordination cimü cikk.

[2]) Finsler Kirchliche Statistik der Reformirten Schweicz II. 643.

[3]) Az 1555-diki erdődi zsinat czikkei. Tóth Fer.-nél tul a t. püsp. 256. magyarul Kiss Áronnál: A szatmárm. négy első prot. zsin. végzései 42. l.

dékáni hivatal szerveztetett, az esperesek szenteltek a papi zsinatokon a lelkészi vizsga és disputatiók után. [1]) De a felhatalmazás megadása helyenként a presbyterek vagyis a rendes lelkészek számára tartatott fenn. [2]) Minden jel oda mutat, hogy eleintén az exmissio, facultatio, ordinatio, consecratio egyszerre ment véghez, s ugy szólva azonos értelmü volt. A lelkészi kellő képesitettség ellenőrzése, mint a r. kath. egyházban, nálunk is az esperesekre nézett s leginkább a canonica visitatió alkalmával teljesittetett. A laza szervezeti viszonyok közt nem lévén nehéz lelkészi állást foglalni el, olykor a méltatlanoknak sem, ezektől a prot. papi testületet megtisztitani szintén az esperesek feladata volt.

«Senki ezután» igy ir Honter 1543-ban «föl ne szenteltessék közöttünk, a ki az erkölcsből és a tudományokból előre meg nem vizsgáltatott, s a vizsgálat után méltó okokból és törvényesen elhivatást nem nyert. Ezután . . . senki a maga oktából fölszentelés után ne futkosson s készületlenül előállván rá ne tukmálja magát a gyülekezetre, dicsekedvén ő, hogy neki elhivatása vagyon: mert az ilyen haszontalan és botrányszerző szolgákat, kik visszaélnek az elhivatás nevével s inkább rontanak, mint épitenek, határozottan elutasitjuk. Azon megátalkodott s az evangyeliomi igazságnak gyalázatára váló emberek pedig, kiknek az efézusi ötvös példájaként önmagukra és nem a vallásra van gondjuk s haszonlesésből pártot ütnek a Krisztus tudománya ellen s kik nem átallják a magános misét pénzért bármely helyen kiszolgáltatni, se föl ne fogadtassanak az egyházi szolgálatra, se, ha fölfogadvák, meg ne tartassanak. Mert jobb, hogy ha nehány ember hasa korog, mintha sokak lelkei eltántorodnak az igazság mellől.» [3]) Hason értelemben nyilatkozik a dolog felől Gönci György debreceni lelkész 1577-ben, midőn a körülte divó eljárást a következőkép rajzolja. «A vándor és fiatal lelkészek nem fogadhatók be az egyházakba irás nélkül, melyben bizonyitványt mutatnak fel erkölcsük, tudományuk, előző életök és működésök sikere felől s uj lelkésznek nem ismerhető el és nem mozditható elő senki a seniorok és a többi lel-

---

[1]) Felsőmagyarországi kánonok. III—VII. kánonok. V. ö. Baranyai kánonok VI.

[2]) Gönci kánonok. VII. kánon.

[3]) Honterus, Reformatio Coronensis. De Vocatione. Dück kiadása.

készek szavazata és bizonyitványa nélkül; .... ezen kivül senki sem fogadható be, a kinek előzőleg törvényes meghivása nincsen; ide tartozik az is, hogy az egyházak és a seniorok elé állittatnak s a mennyei tan alapjai és a hit főbb cikkei felől kikérdeztetnek; végül, hogy ha az egyházi szolgálatra méltóknak itéltetnek, egyházaink közpecsétével megerősitett bizonyitványt kapnak». [1])

Feltünő, hogy ezen leirásban a püspöknek a dolognál semmi rész sem jut, ámbár a püspöki igazgatás kánonilag már rég óta be lett volna hozva. [2])

A dolgok ezen rende maradt meg igen hosszu időn át a tiszáninneni esperességekben. Itt találjuk a papszentelés tárgyában a legtisztább protestans elveket és szokásokat, [3]) melyeknek a felvidéki lutheranus papok is egyrészben hódoltak, mint a kik olykor a reform esperesek által szenteltették fel magokat. Ezen elvekről ama kor legnagyobb dogmatikusa *Pósaházi* tanár következőkben értesit: «Nem szokás nálunk,» ugy mond Pázmány ellen vitázva, «hogy a püspök vagy esperest a kit akar, mintegy Ur borát, a községre vesse, hanem minden magános egyházgyülekezetnek hatalmában áll, hogy magának lelkipásztort hivjon és válaszszon. A felszentelést a mi nézi, bezzeg abban a községnek egyéb része nincsen, hanem csak az, hogy a választott személynek magaviseletéről bizonyságot tegyen. Többire az ts szokásunk (ha hol s néha különben esik, nem szinte rendesen esik), hogy senkit addig felszentelni nem szoktanak, hanem a kinek valamely gyülekezettől hivatalja vagyon az egyházi szolgálatra. A felszenieléssel sem szoktanak hamarkodni, hanem midőn egy ideig a hivatott személy mind életében mind tudományában megpróbáltatott volna a hallgatóktól .... De a pápistáknál máskülönben van a dolog .... szintén olyan az, mintha valakit királyságra koronáznának semmi ország nélkül, vőlegénynek mondanának, mikor semmi mátkája nincsen.» [4]) Pósaházi elismeri, hogy a fölszentelés joga a püspöké, de

[1]) Georg. Gönczi, De Disciplina Ecclesiastica, (a m. n. muzeum birtokában).

[2]) Articuli Majores XX. XXI. kánonok.

[3]) Az itteni lelkészavatás módját a zempléni esperesség régi j. könyveiből körülményesen leirja Hegedüs L. a S. P. F. 1859-diki évfolyamában 478. s köv. ll.

[4]) Pósaházi, Igazság Istápja. 419. l.

magyarázatkép azt mondja, hogy püspökön «nemcsak a szkófiumos süvegü és horgas botu nagy papokat értjük, nem is csak az esperest, hanem minden törvényesen hivattatott és igazán felszenteltetett isten igéjét prédikáló presbytereket [1]) . . . . Nálunk nem csak maga az esperes szokta kezét a candidatusra tenni, hanem mások is, a kik olyan tisztet nem viselnek. Azért ugy hozván a szükség, ha szintén püspök, esperes nem volna is, a felszentelés a presbyterek által igazán véghez mehetne. 1. Tim, 4, 14.» [2]) A fölszentelés alakjáról ekép ir: «A fölszentelendő személyt mind tudományban, mind erkölcsben szorosan meg kell vizsgálni és próbálni, 1 Tim. 5, 22. Buzgó könyörgések által istennek be kell kommendálni, Act. 1, 24. Kézrátétellel meg kell áldani, és az által a cerimonia által a világtól mintegy el kell szakasztani, az isten szolgálatjára egyedül szentelni, 1 Tim. 4, 14. 2 Tim. 1, 6. A mi ezeken kivül vagyon a fölszentelésben, ugy mint a pápisták szokása szerint a felborotválás, bérmálás, felolajozás etc. mind csak a vanitastól vagyon.» [3])

Az ország egyéb részeiben ezalatt az esperességek fölibe még egy hivatal állittatott; s a mint ez az egyházi szervezet kiegészitő részévé vált, a dolog természete szerint a papszentelési jogot is magának foglalta le; mitől fogva aztán az esperesek részint egészen elveszités szentelési jogukat, részint a hol még a szentelésbe befolytak, csak az alárendelt segéd szerepére szorittattak, minővel e szertartásnál a róm. kath. püspök mellett assistaló presbyterek birnak.

Pápai Páriz ugy irja, [4]) hogy a szász evangelikusoknál Vienner Pál superintendens kezdi 1553-ban az ordinálást. E szokás átment az erdélyi reformatusokhoz, kiknek püspökei a fölszentelést olykor értéktelen irodai cselekménynyé változtatták át, mert az 1599-diki generalis synodusnak azt kellett határoznia, hogy «az ordinatio közönséges helyen, synodusban, nem pedig magánosan az ő kegyelme házánál legyen; hanem ha oly casus occurral, mely miá nem halasztathatik, — az ő maga dioecesisét convocálja olyankor.» [5]) A felsőmagyar-

[1]) E szó nála annyit jelent mint: «rendes és törvényes egyházi szolgák».
[2]) I. m. 421. l.
[3]) U. o. II. 544.
[4]) Rudus Redivivum 141. l.
[5]) Bol. Smirnai Sz. Polikarp. 49. l.

országi lutheránusok az ordinatiot szintén a superintendensekre bizzák, hogy azt a legközelebbi inspector, senior és nehány szomszéd lelkész társaságában a «wittenbergi egyház szertartása szerint» teljesitse, [1]) de a valamivel későbbi semptei cikkekben [2]) már csak magától a superintendenstől várják azt, ki e szertartást «a kath. egyháznak nálunk ekkorig fennálló szertartása szerint» tartozzék végezni. A dunántuli reformátusoknál a papszentelést az esperesek segédkezése mellett a püspök teljesité. «Megesketjük őket» igy ir Samarjai, az ágenda iró, «a szent háromság egy istenre, hogy egyéb idvességre való tudományt annál, mely a próféták és evangelisták irásokban vagyon befoglaltatván, az istennek tiszteletére magok se higyenek igaznak lenni s másokat se tanitsanak affélére, ... «a szent bibliát is kezekben adván az egyházi tiszt elvételének külső bizonyságára a szent gyülekezetnek vénei (kiket presbytereknek és senioroknak nevezünk) a püspökkel egyetemben egymás után kezeket fejekre tészik azoknak, és böjtölvén imádkoznak érettek, kivánván nékiek a szentlélek sokféle ajándékit.» Tiltakozik a kenet, pilis nyirás és fejér kámsa ellen. [3]) A komjáthi kánonok a kibocsátást — kézrátétel, bőjtölés, imádkozás és éneklés kiséretében a püspökre bizzák. [4])

A tiszántuli ref. kerületben a papszentelés a seniori testület számára tartatott fenn, melyben a püspök mint egyik senior és a generalis synodus megbizottja vett részt, a nélkül, hogy kiválóan előtérbe lépne. Világos ez az 1567-diki debreceni szervezkedési szabályokból, melyeket több tiszáninneni esperességek is aláirtak, s melyekben rendeltetik, hogy a papok a közgyülésben, a presbyterek collegiumában az egyház tudós elöljárói és püspöke által ordináltassanak, [5]) de még világosabb Gönci Gy. fentebbi előadásából, melyben a tényleges eljárás rajzát láttuk. Ez egyébiránt nem is lehetett másképen, mert a szervezkedéskor alapul elfogadott Helvét Vallástétel a püspököt egy vonalba helyezi a seniorral, presbyterekkel, pásztorokkal és tanitók-

[1]) Articuli Solnenses V. VI. Épen ilyen intézkedés van a szepesváraljai zsinati végzésekben. Szeberényinél, Corpus Max. Mem. Synod. 36. l.

[2]) V-dik cikk.

[3]) Samarjai, A helv. valláson levő ecclesiáknak egyházi ceremoniájokról. Lőcse. 1636. 142. l.

[4]) V. oszt. VIII. kánon.

[5]) Articuli Majores XIX.

kal, [1]) s határozottan azt tanitja, hogy az uj papokat a seniorok rendeljék hivatalra közönséges imádkozással és kézrátétellel. [2])

A seniorok s még inkább a tractusok nagy féltékenységgel őrizték lelkészképesitési jogaikat, melyek egyébaránt az egyházi rendszabályok által is eléggé körül voltak bástyázva. S e jogok, habár a fölszentelés a püspökre vagy generalis synodusra szállott is át, folytonosan a leglényegesebbek, sőt az egyedül lényegesek voltak. E tekintetben az ország különböző kerületei közt főben járó eltérés alig mutatkozott. A jelöltek tudományos képzettségének, igazhitüségének, erkölcsi magaviseletének megvizsgálása s megbirálása által s a felhatalmazás megadása által az esperességeken fordult meg minden, ugy hogy a superintendensnek a puszta végszertartáson kivül csak még arra kellett ügyelnie, teljesitik-e jól a tractusok kötelességeiket.

Ezek közül az esperesre annyi volt bizva, hogy rendkivüli esetben a legközelebbi partialis synodusig exmittalhatott valakit, [3]) s a censorokat előlegesen kinevezte s kitüzte a bibliai alapmondatot, melyről a jelöltek egyházi beszédet irni tartoztak. A tulajdonképi felhatalmazás a presbyterektől eredt; [4]) a képesitettséget ezek birálták meg, kik a többi jelenlevő papokkal együtt, azon kivül hogy a jelöltek bizonyitványait átnézték, őket a theologiai tudományokból rendszerint a gyülekezet előtt kikérdezték s disputátióra is vonták. A jelöltek egyike ez alkalommal a hivek előtt prédikált is. Vizsga után az uj lelkészek esküt tartoztak tenni hivatalukra, [5]) s általános gyakorlat szerint az esperestől felhatalmazást nyertek hivataluk folytatására s képesítettségi bizonyitványt is kaptak. [6]) Ugy látszik, hogy ha az esperességek komolyan teljesiték vala tisztöket, ezen felül a püspöki ordinatio akár el is maradhatott volna, melyről öntudatosabb theologusaink ugy is igen csekély véleménynyel voltak. «A papfelszentelés» igy ir Nádudvari, ki egyik legalaposabban képzett tudós

[1]) XVIII. Rész, IV-ik §.

[2]) XVIII. Rész, VIII. §.

[3]) Borsodi kánonok VII. Komjáthii kánonok II. oszt. V. kán.

[4]) Gönczi kánonok VII.

[5]) Can. Append. XII.

[6]) A beregi, békésbánáti és szatmári egyházmegyék gyakorlata. Ez utóbbikét l. Kiss Kálm. Szatmári Ref. E. megye Tört. 111. l.

lelkészünk volt a mult században, «presbyteriumot illet, akár álljon az csak papokból, akár elegyesleg papokból s igazgató vénekből; nem teljességgel szükség ide, hogy püspök szenteljen. Vétkesen is forditja a magyar forditó az episkopust püspöknek. 1 Tim. 3, 12.» [1]) Zoványi püspökségében generalis synodusok nem tartatván, a püspöki ordinatio elég hosszu ideig meg is szünt, s az ordinálást tractusonként magok az esperesek teljesitették. [2])

Ez azonban csak kényszerüségszülte ideiglenes intézkedés volt, mely abban találja magyarázatát, hogy azon időben kormányi tilalom miatt generalis synodust tartani nem lehetett. Mihelyest ez meg volt engedve, a kerület nemcsak visszatért a régi szokáshoz, hanem a püspökség fogalma, a központi hivatal természete és feladata szerint s az egyházmegyei eljárásoknál tapasztalt lényeges fogyatkozások miatt mind több-több befolyást is ragadott magához. A Geleji kánonokban az egyházkerületi vizsgálat már rendszeresittetik; mig az 1610-diki gen. synodus a püspök irányában teendő engedelmességi esküvel s az 1620-diki az ordination kivül az alkalmas jelöltek felőli tractusi jelentéssel még megelégszik. [3])

A mult század közepe táján egyházi életünkön és közigazgatásunkon nem csekély mérvü elgyöngülés, lazulás és kimerültség vévén erőt: ennek orvoslására hozattak 1762-ben Vecsei János püspökségében a tiszántuli „*Constitutiók*“. A gyülekezeti és egyh. tisztviselői élet és müködés minden ágára kiterjeszkedő részletes Utasitás, vagyis jobban egy, a velőkig ható serkentő szózat ez — paragrafusokban! A maga nemében valódi classicus munkálat, telve lélekkel, bölcseséggel és erélylyel, — melynél különb müvet az orthodoxia alig képes Magyarországon felmutatni. — E szabályzat általános része a papszentelésről és a jelöltekről következőkép intézkedik:

---

[1]) Nádudvari, Prédikációk. 1741. 618. l.

[2]) Tóth Fer. Tul a tiszai püsp. 163. Kiss Áron a SPF. 1859. évf. 448. l.

[3]) Can. Append. XXXII. XII. — Nem tudom eldönteni, mennyi hitelt érdemelhet Tóth Ferencnek (Tul a tiszai püsp. 99. l.) az az állítása, hogy itt engedtetett volna meg először az, «hogy a seniorok valakit előre a szoros vizsgáltatás megesvén magoktól is a prédikátori hivatalra kibocsáthatnak és a püspöknek felszentelés végett a közzsinaton ajánlhatnak», — mely adat egyéb értesitésekkel nincs öszhangban.

VII. «Mulhatatlanul kell tudni a superintendensnek, micsoda készületü és erkölcsü prédikátorok származnak be a superintendentiába. E végre valaki ebben a superintendentiában akar prédikátor lenni, előre jelentse magát a superintendensnek, a ki életéről, erkölcséről testimoniumát is előkérvén, vizsgálja meg mind idehaza való mind kivül való professorairól, ha voltanak, tudománya eránt is egy nehány kérdések által próbálja meg, vagy ha nem érkezne, másnak, a ki alkalmatos, committalja s referaltassa magának. E pedig mulhatatlanul igy legyen, s egy senior is senkit előbb censurára ne admittaljon, annyival inkább tractusába be ne vegyen. Minek utána pedig megvizsgáltatott, a superintendens testimonialét adjon neki és engedelmet, ha józan életü embernek és másként is alkalmasnak találtatott, hogy a superintendentiában valamelyik tractus esperestje által ad censuram et exmissionem admittáltasson. Mindazáltal egy candidatust is erővel a seniornak nem obtrudálhat a superintendens, examenért is a candidatustól semmit nem vehet, hanem az examenért és exmissióért az tractusnak marad a honorarium mint eddig. Minekutána pedig a seniortól exmittáltatott .... tartozik a senior superintendensnek azután pro ulteriori censura et manum impositione sistalni. Etc.

VIII. Szorosan megvizsgálják a candidatust mind a superinten dens mind a seniorok mindeneknek előtte erkölcséről, ha nem fajtalan életü-e, avagy részeges, vagy veszekedő, vagy hivalkodó, vagy kevély, világszerető? a kegyességben gyakorolta-e magát? szereti-e az isteni tiszteletet? nem valami pajzán esküvő vagy káromkodó-e? nem másunnét exterminaltatott vagy dispositus-e? E végre jó tanubizonysága legyen egész életéről, oskolában a professoroktól, mesterségben az ecclesiától, a predikator subscriptiójával, azon kivül az esperesttől, a kinek tractusában szolgált, akadémián való laktáról s a t., — különben senki censurára is ne bocsáttassék. Etc.

IX. A candidatus censurája ne disputátióból álljon, hanem kérdezkedve legyen; nem holmi oskolai elmefuttató többnyire haszontalan dolgokról, hanem a theologiából a Helvetica Confessio és Palatina Catechesis szerint. A kérdezkedés közben maguk a censorok objiciáljanak a mint a dolog hozza magával, a szentirásbeli helyeket az originalis textusokból olvassák, ha csak lehet, a candidatusok etc.

X. Azon legyenek a censorok, hogy a theologiának nagyobb és

szükségesebb részeiből megpróbáltassék a candidatus, és igy a próba nem valami futó és a nagyjából legyen.

XI. Nem elég csak a systemaból tudakozni, hanem egynehány casusit a lelkiismeretnek elő kell hozni és azokból is meg kell vizsgálni; ugy szintén az ecclezsiai igazgatás, a szent sacramentomok s egyebek iránt, ha ilyen vagy amolyan casusok adnák magokat elő, mit cselekedne? megkérdettessék.

XII. Micsoda könyvei legyenek seriesben adja elő; azokról is meg kell kérdezni, hogy ismeri-e azokat? tudja-e micsoda vallásuak voltak azoknak auctori?

XIII. A censorok magok egymással ne disputáljanak olyankor, a mint sokszor megszokott esni — de a nagy maga gondatlanságból hanem mindnyájan a candidatusra hallgassanak és nagy csendesség legyen.

XIV. Ha észreveszik a censorok, hogy a candidatus nem arra való, hogy szentirást magyarázzon, arra ne is kénszerittessék, hanem parancsoltassék meg, hogy az hitnek fundamentomos ágazatiról tanitson, az erkölcsökről vagy kegyességről, a szent históriákat olvassa és az hallgatóknak idvességekre alkalmaztassa, legtöbbször catechetica prédikációt mondjon.

XV. Sőt mivel a mi ecclesiáink nagy részént igen szegény és együgyü emberekből állanak, bár akármely tudós legyen is a prédikátor, elméjére kell adni mind mikor exmittaltatik, mind a visitatiókban, hogy a szőrszálhasogató és igen munkás magyarázatoknak békét hagyjon, és minden Criticat, zsidót, görögöt, deák mondásokat, szükségtelen antiquitásokat, nagy nehézségeket, mélységeket, próféciák, emblemak és nehéz typusok forgatását házánál hagyván — kathédrára csak azokat vigye, a melyekből bizonyosan épülni fog a tudatlan község, és a melyek legközelebb a hitre és az életnek szentségére tartoznak.» [1]) stb. stb.

Az egyházkerületi legszigorubb utasitások egymást követték: de atractusok papi vizsgái alól kikerült egyének képzettségével a gene-

---

[1]) Constitutiones Venerabilis Superintendentiae Transtibiscanae ad regimen Ecclesiarum in ejusdem gremio existentium pertinentes, in Congregatione diebus 8 et 9, Junii Debrecini ao. 1762. Celebratae. A békésbánáti ref. e megye j. könyvében II. köt. II. rész 1. s köv. ll.

ralis synoduson még sem lehettek megelégedve. Ugy látszik, hogy e nagy fontosságu feladat végzésére a megyéken a kellő erő, igyekezet, idő és alkalom egyaránt hiányzott. A censorok leggyakrabban fiatal papok és csak most vizsgázott iskolarektorok voltak, a jelöltek valódi képzettsége ritkán nyomoztatott ki, a birálatnál értetlenség és lágyszivüség, hogy nemondjuk: táglelkiismeret, harapódzott el. Az egész intézménynek nem volt meg az a serkentő hatása a jelöltekre, melynek nem szabad lett volna hiányoznia. Ezerhétszáz nyolczvanhatban a superintendentia indittatva volt azt a határozatot hozni, hogy a jelöltek ezután a facultatio *előtt* a püspök elébe álljanak, hogy az tudományukat és erkölcsüket kellően megvizsgálhassa; 1810-ben pedig az végeztetett, hogy a tractusokon történt felesketés és ünnepélyes kibocsátás után el ne mulaszszák a confirmatio végetti bemenetelt a kerületi gyülésekre.

Ez volt a papszentelési kérdés állása Tiszán tul, mikor miatta a beregi egyházmegyében a superintendentia iránt rég óta lappangó elégedetlenség nyilt viszálylyá fajult.

II.

Irodalmi uton mindeddig nem lévén földeritve a tiszántuli e. megyék superintendentiává lett egyesülésének története, arról, hogy Bereg minő viszonyban állott kezdetben a kerülethez, kevés bizonyost tudhatunk. Abból, hogy 1567-ben az Art. Majoresnek s ezeknél fogva a püspöki igazgatásnak Bereg is aláirt, bajosan következtethetni ezen vidéknek a többi tractusokkal egyenlő alárendeltségét; mert hiszen ama cikkeknek az előszó szerint a tiszáninneni papság nagy része is aláirt, mely pedig a püspöki igazgatást nem fogadta el. Valószinübb az az állitás, hogy Beregnek kezdettől fogva kiváltságos helyzete volt a többi egyházmegyék közt, minek tudata azon e. megyében folytonosan fenn is maradt. Annyi tény, hogy a XVI. század vége felé ez a vidék teljes önállóságra törekedett, a mint ez az ottani esperesnek Gyarmati Miklósnak leveléből kitetszik. Ezen esperes t. i. 1593. jún. 11-én egyházmegyéje meghagyásából az alatta levő papságot a Csengerbe kiirt superintendentialis gyülésen való megjelenéstől eltiltja. «Minthogy tulatiszai egyházak superintendese» igy ir Gy. «a mi egy-

házunkat ismét maga alá rendelni és leigázni akarja az által, hogy minket az iskolatanitókkal együtt hivatalvesztés alatt a maga zsinatjára hi: annak okáért az egyházmegyei gyülés nevében szintén hivatalvesztés büntetése alatt kötelességökké teszi» a lelkészeknek s tanitóknak, hogy «azon zsinatra ez e. megyéből senki semmi szin alatt el ne menjen; minthogy azon *szabadságot, melyet őseinktől nyertünk s melyet az elődök számunkra ekkorig sértetlenül fenntartottak* isten segedelmével épségben kivánjuk utódainkra hagyni, s nem akarjuk, hogy a szolgálatnak igájával ismét megkötöztessünk, melytől ők igen sok és igazságos okok miatt *régebben és folyvást vonakodtak,* végezetre pedig azt magukról lerázták.» A tractus fentebbi büntetése azután Kereszturi Máté kölcsei iskolatanitón végre is hajtatott, mint a ki a tiszántuliak zsinatjára elmenni bátorkodott. [1]) Gyarmathi körlevele azonban elárulja azt is, hogy Bereg ezt megelőzőleg már a többi tractusokkal coordinatioban volt, csakhogy ez nem volt állandó, a minthogy az egyházmegye jegyzőkönyvei azt tanusitják, hogy e vidék a kerületi gyülésekre sok ideig nem járt, esperesét maga confirmálta és eskette fel, az uj lelkészeket saját esperese által ordináltatta mingyárt a vizsgálat és az exmissio után. Valószinü azonban, hogy közte és a superintendentia közt később valami egyezményféle jött létre, melynél fogva ez utóbbik 1609. és 1629-ben Bereg külön jogait elismerte. [2]) Az ezen utóbbik évben keletkezett egyházkerületi végzésben [3]) ugyanis ezt találjuk: «A beregiek seniora küldött társaival együtt az unio fenntartása végett tartozik a generalis synodusokon megjelenni, s ha körülményeik ugy hozzák magokkal egyházi biróságuk által föllebbezésre kitüzött ügyeiket a generalis synodus elébe terjeszteni, s föllebbezett ügyeik eldöntését ettől várni. Azonban a vidék távolsága és az utazás nehézségei miatt megengedtetik, hogy egyházi szolgáikat az ige hirdetésére kibocsáthassák és azokat gyülekezeteik előtt nyilvánosan

---

[1]) Gyarmathi levelét és a Keresztúrira vonatkozó értesitést, ugy szintén a beregiek papszentelési viszályára vonatkozó összes adatokat, okiratokat s t. eff. bold. *Átányi Dániel* csonkapapii lelkész s beregi e. megyei levéltárnok közölte velem, ki azon tractus története és levéltára ügyében nagy érdemeket szerzett magának s pár év előtt hunyt el késő vénséget érvén.

[2]) Lampe, Hist. Eccl. Reform. 607.

[3]) Art. Append. XXXIV. Lampe-nál i. h.

ordinálhassák.» Zoványi superintendenssége idején a beregi esperes és több lelkésztársai valami házasság fölbontása ügyében visszaélest követtek el, melynek megtorlásakép az erélyes Zoványi az esperest és a többi beregi lelkészeket hivatalukból kitette. A fensőbb hatóság ezen szigoru eljárása pedig arra inditotta a későbbi beregi espereseket, hogy azok ezentul *saját tractusok ellenére* rendszerint elmentek föleskűdni a superintendenshez, a mit annyival inkább tisztökben állónak ismertek, mert az egyházmegye küldöttei a generalis synoduson már rég óta következetesen megjelentek.

Mint már fennebb láttuk, a mult század vége felé a tractusok gyarlósága és elégtelensége a lelkészi képesités tekintetében mindinkább kitünvén: a beregiek papszentelési kiváltságukkal igen nehéz helyzetbe jutottak. A kerület 1789-ben végre a legnagyobb csapást mérte rájok, kimondván határozattal, hogy nekik a papszentelést *többé meg nem engedi.* Erre pedig az a sajnos, sőt szégyenletes körülmény szolgáltatott alkalmat, hogy a beregi egyházmegyének jegyzője a lelkészi kibocsátásról és felavatásról hamis bizonyitványokat állitott ki. A tractus azonban ugy vélekedvén, hogy egyes tisztviselő vétkeért nem lehet igazságosan az egész egyházmegyét büntetni s azt ősi szabadalmától s evangyeliumon alapuló jogától megfosztani, ellenmondott a superintendentia határozatának, még pedig oly határozottsággal, mely ellen a kerület mit sem tehetett. Igy történt, hogy a beregi esperes ezután is minden háboritás nélkül ordinált.

Az ekép függőben maradt ügy azonban végre is eldöntést kivánt, s e felett kikerülhetetlen volt, hogy az evangyeliomi jogalapon álló tractus és a célszerüségi tekintetek által vezérlett superintendentia erejöket nyilt harcban össze ne mérjék.

Ezt maguk a beregiek idézték fel az 1812-dik évben, midőn Vekerdi N. Mihályt választák esperesöknek.

Vekerdi Nagy Mihály (szül. Nagybajomban, Biharvármegyében 1748-ban, tanult Debrecenben és Jénában) erélyes, rendtartó, igazságszerető és nagymunkásságu férfi volt. Ő maga hajlott korára nézve nagy nehezen volt rábirható az esperesi hivatal elvállalására. «Hatvannégy esztendős vagyok már», igy szólt Vekerdi választói előtt, «és most álljak-e mégis elő a jónak és gonosznak megitélésére s az esperesti nehéz terhü hivatal viselésére. Hadd menjen vissza, kérlek, a ti öreg és elfáradott szolgátok a maga ideig való szállására, és hadd

haljak meg az én kerecseni [1]) Pathmosomban... Harminchárom esztendeje lesz áldozócsütörtökön, mióta a prédikátori szentséges hivatalnak terhét hordozom, hatot sem tölthettem el egészen ezen esztendők közül a magános prédikátorságban, 27 esztendeje már a mióta a tractualis itélőszék táblájához vonattattam a hittel való és más közönségesebb, annálfogva terhesebb szolgálatra, még pedig, ha nem dicsekedésképen is, de igazán mondhatom, hogy mint Hitteus Uriást, ugy engemet is, midőn az idő ugy kivánta a harcnak sulyára állitottak! Hátha 15-ödfél esztendeig viselt notariusi hivatalomnak terheire térek, nem hazudok ha bizonynyal állitom is, ha azt mondandom, hogy ezen 15-ödfél esztendőnek elforgása alatt, ha nem többet is, de bizonyosan irtam és dolgoztam annyit, a melynél többet egész század alatt élt minden notariusok is előttem nem dolgoztak» s t. eff. A szabadkozásnak azonban utoljára is csak az a vége lőn, hogy Vekerdi engedve az erőltetésnek, magát a hivatalra felajánlta, s midőn kijelenté, hogy ő föleskűdni Debrecenbe el akar menni, «elbocsáttatott ugyan» az egyházkerületre hivatalának «még bővebb megerősittetése végett», de azzal a világos kikötéssel, hogy «midőn a superintendentialis végzések és rendelések magtartására esküszik, az esküvés formájában benne legyen ez: *Salvis tamen juribus et privilegiis Venerabilis Tractus Beregiensis.*"

Vekerdi egyházmegyéje ezen határozata által a kerületnek igen kemény itéletét vonta magára, melynek következtében az uj esperestől a megerősittetés megtagadtatott s Vekerdi a zöld asztalhoz sem bocsáttatván *subselliumba, oldalpadba ültettetett.* [2]) A superintendentia ez alkalommal kimondá, hogy «a beregi tractusnak s ennek seniorának az uj papok ordinálását illető már századok óta félbenszakadás nélkül gyakorolt jussát igazságosnak lenni teljességgel meg nem esmeri s ugyan ennélfogva meg sem is engedi», egyszersmind kijelenté azt is, hogy mig az egyházmegye le nem mond papszentelési jogáról s magát és esperesét e részben is alá nem veti a superintendentia közgyakorlatának: addig esperese nem fog elismertetni és megerősittetni.

A beregi egyházmegye e végzésről nem csekély felháborodással értesülvén s a tractusnak az esperes oldalpadba való ültetése által

---

[1]) Itteni pap volt elválasztatása idején.

[2]) 1812. máj.

lett meggyaláztatását különösen zokon vévén, rögtön gyülést tartott Beregszászon, a maga jogait egy Széles András papi ülnök által szerkesztett terjedelmes iratban kifejté és védelmezé s a körmönfont dolgozatot az egyházkerületre beterjeszté. Ez azonban olvasatlanul visszautasitá azt, megbántva érezvén magát a beregi munkálat cimében levő ezen kifejezés által: *„A superintendentialis remonstratiora való mentő felelet.“* Mire az egyházmegye (1813. jul.) viszont kinyilatkoztatá, hogy habár a superintendentia «néminemü hierarchiát kivánna gyakorolni ezen egyházvidék ellen és ettől vak engedelmességet kivánna . . . . s az egyházmegyét erőszakkal akarná kiütni a kánonokon épült és mind a seculumoktól fogva való usus mind a törvény által megerősitett jussából, ... nem kivánja tovább a főtiszt. superintendentiát terhelni ebben a materiában való több irásokkal; és minthogy ez ügyben fél is biró is a superintendentia nem lehet, reservalja a maga ügyét a következhető *nationalis synodusra“*. Az egyházmegye mind e mellett a kerületi gyülés azon végzésének, hogy a beregiek az augusztusi debreceni gyülésre követeiket küldjék be, eleget tenni kivánván, azokat megválasztá, s azzal az utasitással látta el, hogy adjanak meg ugyan minden tartozó tiszteletet a superintendentia fejeinek, de a mellett jelentsék ki a tractus nevében egy felől az ősi jogokhoz való ragaszkodásukat, másfelől a feletti sajnálkozásukat, hogy habár az egyházmegyének az ordinatio dolgában semmi formalis kihallgattatása nem történt meg, sem ellene birói törvényes végzés nem hozatott: mégis az esperes «csufos megaláztatása» s az ügynek függőben tartása által az egyházmegye büntettetik. Továbbá megbizattak a képviselők azzal is, hogy ha a superintendentia ezen ügyben eddigi magatartását folytatná s az egyházmegye ellenére határozna, e határozatot intra dominium azonnal föllebbezzék a nemzeti zsinathoz, vagy ha ezt a kerületi gyülés el nem fogadná, a királyi fölséghez.

A debreceni intéző körök ekkor egy időre levették e kérdést a napirendről s ugylátszik halasztás által reméltek boldogulhatni, bár már előbb igéretet tőnek, hogy az ügyet le fogják tárgyaltatni. A beregieket bántotta ez eljárás, mert követeik pontosan elutazgattak a kerületi gyülésekre, s az ügy még sem vétetett elő azokon. Végre az egyházmegye 1814. januárban kinyilatkoztatá, hogy e huzás halasztás által nem engedi magát tovább bosszantani, s ha a superintendentiá-

nak a legközelebbi Pál-napi consistoriumától jó végzést nem nyerend, «ügyét bizonyosan a felséges thronus eleibe viszi.»

Ekkor Debrecenben is belátták, hogy a várakoztatási politika mit sem ér; egyszersmind oly eljárási módot állapitottak meg a beregiek irányában, mely a superintendentiát céljához tökéletesen eljuttatá.

Az 1814. évi aug. 30-án a beregiek egyházmegyei gyülést tartottak Beregszászon, melyen az egyházkerület két küldötte jelent meg a hirneves Budai Ézsaias főiskolai tanár s Földvári József a hatalmas szónoki tehetségü debreceni lelkész és esperes személyökben, — oly célból, hogy, mint a hivatalos megbizás szólott, «a beregi tractus nagytekintetü és nagytiszteletü külső és belső elöljáróit és azon egyházvidékbeli más előkelőbb tiszteletes atyafiakat egybegyüjtvén, birják rá őket arra, hogy a *szenteknek egyességeért*, vallásunk tekintetiért, és a törvényes rendnek, illendőségnek megtartásaért a kérdésben levő dolog minden szelidséggel, engedelemmel és a keresztyén békeség kivánásától vezéreltetett igaz és egyenes indulattal complanaltassék».

Beregben, hol a superintendentiával való viszálkodás sokaknak fájt, készséggel fogadták a feléjök nyujtott békejobbot s a debreceni küldöttek tiszteletreméltó és nyájas fellépése s tapintatos bánásmódja a kedélyeket egyszerre átalakitá. Ezek elmondák, hogy a beregi ordinatioról szóló XXXIV-dik Appendixnek az egyházkerület jegyzőkönyvében semmi nyoma sincsen, hogy az ordinálás a nemzeti fejedelmek diplomái szerint csak a superintendenst illeti, s hogy a régi kánonok, a jó rend, illendőség és az egész Magyarország példája mind azt hozza magával. Az egybegyültek nem adták meg egyszerre magokat, s különösen nem felejthették a *subselliumot*. Azt mondák tehát, hogy «az ordinatio jussáról való tanácskozáshoz nem lehet előbb nyomósan fogni, hanem minekutána a főtiszt. superintendentia ezen tractusnak seniora megvettetése által lett sérelmét megorvoslandja, annak a főtiszt. consistoriumba legközelebb adandó alkalmatossággal való meghivása, competens gradusának megadása és abba való beállatása által.» Mindamellett az egyházmegyei gyülés, addig is mig ez megtörténnék, küldöttséget nevezett ki az egyezkedési pontok formulázása végett.

«Ezek igy meglévén» ugy mond Átányi az egykoru elbeszélő, a tiszteletes fraternitas közül is beszólittattak mindenek, kik ez alkal-

matossággal Beregszászban számosan megjelentek és capacitaltatván a fennforgó dolog eránt megigérték, hogy tractualis seniorunknak maga illendő helyébe és rangjába törvényes és szokott móddal leendő beállittatása után, valamit a tractuale consistorium fog végezni s meghatározni, abban átaljában megnyugosznak.» A küldöttek azzal a meggyőződéssel hagyhatták el Beregszászt, hogy a csomónak kellő irányban megoldhatásához a kedvező hangulatot fölébreszteniök sikerült. Az októberi superintendentialis gyülés ezután kinyilatkoztatta, hogy hajlandó Vekerdi esperest «competens gradusára bevenni és föleskettetni . . . *salvo tamen jure superintendentiae*, és ezután is csak ugy engedhet a superintendentia *a több tiszt. tractusokhoz hasonló* jurisdictiot és activitast a beregi tiszt. senioroknak, hogyha *a beregi tiszt. tractus is a több tractusokkal egyenlő subordinatiot fog observalni.*

Az egyházkerületi gyülésen Vekerdi és több beregi küldöttek is jelen voltak, azonban erre a végzésre nem voltak elkészülve. Meglepetve néztek össze, majd kijelenték, hogy azt nem fogadhatják el, mert ők egyházmegyéjök számára valami «privumot» kivánnak ezentulra is biztositani s ellenmondanak a többi tractusok módjára való «egyenlő subordinationak». Sőt Vekerdi, heve által elragadtatva azt is mondá, hogy rá nézve «a superintendentiale consistorium *tagjának lenni nem becsület*». s t. eff.

A kerület férfiai azonban jobban voltak tájékozva a Beregben uralkodó hangulat felől, mint a beregi küldöttek; azért határozatba ment, hogy a beregi egyházmegye nyilatkozzék: helyesli-e követeinek álláspontját és szavait? Az egyházmegye (1815. febr. 21.) a kérdésre bizonytalan választ adott. Kijelenté ugyanis, hogy az egyházkerületi gyülés többet kivánt Vekerditől és küldött társaitól, mint a mennyit azok teljesithettek volna, kik egyébaránt «az elejekbe szabott határon szintén tulmentek» átlépvén utasitásukat; kijelenté, hogy az egyházmegye is hajlandó az egyességre, ennek föltételeit épen most késziteti, — egyébaránt kéri, hogy Vekerdi bocsáttassék be a superintendentialis gyülésbe.

Ez azonban megtorolni akarván Vekerdi multkori föllépését, minthogy az ő esperesi hivataloskodása ellen időközben panaszok is terjesztettek be Debrecenbe, őt az 1815. augusztusi ülésben hivatalától felfüggeszti s a tractus további kormányát ideiglenesen *Lipcsey* segédgondnokra és a főjegyzőre bizza. Előbbiknek egyidő óta már

nagyon szivén feküdt a superintendentiával való kibékülés s ez irányban fel is használta minden befolyását. Más felől a Vekerdit ért csapás is megfélemlitőleg hatott az ősi jogok hiveire. Igy történt aztán, hogy midőn még azon évi szept. 26-án az egyházmegye Beregszászon ismét összegyülekezék, ez alkalommal kereken lemondott századokon át gyakorolt evangyeliumi jogáról, mint a mely «nem a mostani időkhöz való» s a tractust ellenkezésbe is hozta az egyházkerülettel, — kiköté azonban, ugy látszik csupán a hátrálás tisztessége okáért, hogy ha valamikor Debrecennél még távolabbi helyre kellene a felszentelendő lelkészeknek utazniok, vagy a Debrecenbe juthatást közlekedési akadályok meggátolnák: az egyházmegye ismét élhessen a maga szentelési jogával.

Vekerdi látván, hogy az általa képviselt álláspontot tractusa oda hagyta, a másnapi ülésben esperesi hivataláról az esperesi cim megtartása mellett lemondott s csak arra kérte még egyházmegyéjét, hogy mivel ő «a pernek áldozatául esett», érette a tractus vesse közbe magát a superintendentia előtt. Azonban minthogy a lelépett esperes és az egyességet tökéletességre vivő segédgondnok közt feszültség jött létre, miközben Vekerdi a segédgondnok személye kisebbitéseig és az egyházmegyei pecsét kiadásának megtagadásaig ragadtatta magát: az elbukott esperes megaláztatásának ezzel még nem lett vége. Ugyanis az egyházkerület 1815. novemberben vizsgáló bizottságot küldött ki ellene, mely előtt Vekerdi kénytelen volt visszavonni a segédgondnokot sértő nyilatkozatokat. Csakhamar ezután tarpai jövedelmes papságát is el kelle hagynia.

Az egyházkerület pedig 1816-ban elismerést és dicséretet szavazott Lipcseynek, ki azonban e szereplés után jónak látta a segédgondnokságról sietősen leköszönni.

IV.

AZ ERDÉLYI REFORMÁLT EGYHÁZ

KÖZOKTATÁSI ÁLLAPOTA A MULT SZÁZADBAN.

IRTA

JAKAB ELEK.

I.

BEVEZETÉS.

A protestantismus közoktatás- és köznevelésügyi önkormányzatát az ujabb parlamenti kormányzásformák között is létezhetése által kijelölt és föltételezett bizonyos határok közt fentartani el levén határozva: ebből szükségképen következik annak bebizonyitására kötelezettsége, hogy az oktatás és nevelés ügyét saját érdekei és célja szerint, de a magasb állami célokkal összhangzólag képes önkebelében maga elintézni, ugy, hogy a saját tanintézeteiből kikerült, tanulását bevégzett ifju a mellett, hogy jó protestans, egyszersmind derék hazafi s a különböző állampolgári hivatásokra a törvények által megkivánt képességekkel biró egyén is legyen.

E jog és törekvés nem uj, ez a multból ránk szállott hagyomány s oly történelmi örökség, melynek századok óta van élete, a mi az alkotmányban gyökerezik s szükségessége és életrevalósága a protestantismusnak a magyar állam és alkotmány irányában teljesitett nagy szolgálataival van igazolva, valamint azon tény által is, hogy az ország művelődésére, főleg az irodalom művelésével nagy mérvben befolyt, s ahoz ma is tényleg a legjobb erőket adja.

A magyarországi protestantismus ilyképen felfogott önkormányzata a multban erőt, a jövőre nézve kezességet talál azon viszony és állapot ismertetésében, melyben az erdélyi evang. reformált egyház a mult században azon ország kormányához és a római katholikus valláshoz állott.

Mária Terézia császárné és királyné egyik főtörekvése Erdélyben a római katholikus vallás megerősitése s a más vallások gyöngitése volt. Azon eszközök közt, melyeket ő e céljára felhasznált, egyik az volt, hogy Kolozsvárott országos lyceumot állitott egyetemi ranggal

s a kir. főkormányszék mellett 1767-ben egy római katholikus bizottságot *(Commissio catholica)*, melynek feladatává tette az oktatás és nevelés által hatni a többi hitvallások gyöngitésére. Ez, a mellett, hogy a katholikus érdekeket védte, megtámadta a reformátusok, lutheránusok és unitáriusok vallásos és egyházi intézményeit, jogait, birtokait; a maga hatósági körébe vonta a papság, templomok, iskolák, a nevelés és tanitás ügyét, tankönyveket adott ki, megszoritotta a protestansok könyvnyomtatási jogát, vizsgálat alá vétette vallásos könyveiket, elvétette templomaikat s iskoláikat, ujak épitését akadályozta, szóval: sokban és sokszor a protestantismus lételét támadta meg, mit az hamar felismert s önállása és jogai védelmére a szükségeseket sietett szintén megtenni.

A reformátusok számban tulnyomók voltak, vezérhitfelekezet régóta, a főnemesség nagyobb része hiveik közé tartozott, erősek és bátrak. Félig az ő érdemök, hogy Erdély a mult században római katholikussá nem lett, a más fele-rész a másik két vallás közt oszlik meg: a lutheránust német rokonszenvei és nyelve, az unitáriust magyar nemzetisége s hitéhez való mély ragaszkodása mentette meg, rendkivül megapadt számban. A református nagyok átlátták, hogy az oktatásnak és nevelésnek iskoláikban egymástól különbözése káros, s hogy a királyné kormányának s különösen a római katholikus bizottságnak ügyeikbe avatkozását, az általa alapitott lyceumnak s más számos nevelőintézetnek ifjaikra való csábitó hatását csak ugy akadályozhatják meg, ha valamennyi tanintézeteikre nézve — az elemi iskolákon kezdve a theologiai tanfolyamig — a kor szinvonalán álló meghatározott egyforma tanrendszert hoznak be s azt egészében és részleteiben kötelezővé teszik az iskolák felügyelő gondnokaira, tanáraira, tanitóira, tanitványaira és a szülőkre nézve.

1769-ben, tehát a római katholikus bizottság életbelépése után mindjárt két évvel, az erdélyi evang. református főtanács átlátván azon hiányt, a mi fő és alsóbb iskoláik nem egyforma s nem állandó tanitási rendszeréből származik, gr. Bethlen Pál elnöklete alatt, b. Kemény Simon kolozsvári főtanodai, gr. Bethlen Dávid maros-vásárhelyi, gr. Bethlen János székely-udvarhelyi és ifj. gr. Teleki Sámuel nagyenyedi főtanodai felügyelő gondnokokból, Déézsi Lázár György ev. reform. püspök, Ajtai Mihály n.-enyedi, Ince István, Benkő Mihály és Kovásznai Sándor maros-vásárhelyi, Kis György sz.-udvarhelyi és

Bodoki József kolozsvári főtanodai tanárokból álló *közoktatási bizottságot* nevezett ki, utóbbinak jegyzősége mellett, mely Maros-Vásárhelyen azon évi junius havában összegyülvén: közegyetértéssel egy *uj tanitási rendszert* állapitott meg, melyet az ev. reform. főtanács helybenhagyott s megtartását a mostani és következő időkbeli iskolafelügyelő gondnokoknak, rectoroknak és tanároknak s minden alárendelteknek komolyan kötelességévé tette és megparancsolta 1770. jul. 8-án Nagy-Szebenben Tamássy Mihály főtanácsi titkár aláirása alatt kelt rendelete által.

«A bizottság a főtanácshoz koronként beadott tervjavaslatokból mindazokat kiválasztotta — ugymond a munkálat — a mik a tudományok jobb és könnyebb uton való előmozditására szolgáltak s igy jött létre azon *tanitási és tanulási rendszer,* mely szerint minden tanintézetökben a tudomány, a jó erkölcs és az isteni félelem nagyobb gyarapodást vegyen, megállittatván mind a tanitókra nézve: mit? miképen? mennyi idő alatt? mennyit tanitsanak? mind a tanulókra nézve: micsoda könyveket olvassanak? mit? mily renddel és móddal tanuljanak? szóval: az iskolában forgó egyéneknek mi legyen hivatala és kötelessége?»

A munkálatból az tünik ki, hogy az a falusi vagy ugynevezett felekezeti népiskolákra nem, de csak a collegiumokbeli tanitásra és nevelésre terjedett ki s az ottani egész tanfolyam két főrészre oszlott: I. *alsóbbra,* II. *felsőbbre;* az *alsó* állott egy *előkészitő* osztályból *(Classis),* ez volt az *olvasni és irni tanuló gyermekeké,* és nyolc más (mai néven: *algymnasiumi*) osztályból, melyek nevei ezek: I. *declinisták* és *comparisták,* II. *conjugisták,* III. *grammatisták,* IV. *syntaxisták,* V. *rhetorok és oratorok* osztálya, VI. *költészeti osztály (Poëtica),* VII. *görög nyelvi osztály (Classis Graeca),* VIII. *logikusok osztálya.*

A *felsőbb* tanfolyam I. szaka volt a *theologiai,* II. a *philosophiai,* III. a *philologiai,* IV. a *jogi* (a kolozsvári collegiumban).

A tanrendszer-tervezet mindkét tanfolyam mindenik osztályát külön pontban tárgyalja, meghatározza a tantárgyakat, tankönyveket, előszabja a tanitás módját és a fegyelmet. Részint diákos magyarsággal, nagyobbára latinul levén a munka készitve: én lényegét hiven s felfoghatóbban adom elé, észrevételeimet végére hagyva fenn, hogy neveléstani iróink és tanáraink ugyszólván forrásul használhassák a dolgozatot, mely a terjedelmes előadásból és sokat ismétlő részletezé-

sekből egyszerüen és áttekinthetőbben állitja eléjök az akkori erdélyi protestans tanügyet.

I. FŐRÉSZ.

Az előkészitő osztályokról.

Ezek beosztása és szervezete, tanitók, tantárgyak, tan- és olvasókönyvek. Elméleti és gyakorlati tanitás. Ellenőrzés a tanitásban.

A gyermekeknek lenni kell magán vagy házi tanitójuknak s csak miután ezek segélyével jól, folyólag olvasni megtanultak, vihetők be az osztályba; ha szegény fiuknak nincs magántanitója, a pædagogarcha rendeljen, s az tanitsa be a hátrább részletesen előadandó módon; tankönyvük legyen az *Abecedarium* (Abécés-könyv), mely midőn ismét kinyomatik, a nyomatás helyén levő irodalomtanár *(Professor Litteraturae)* a szükséges és előforduló latin szókkal bővitse ki, közölvén szándékolt bővitéseit s javitásait a többi collegiumok irodalomtanáraival is.

a) **Az alsó tanfolyam** I. osztályát teszik: a *declinisták, comparisták.* Ezek egy osztályban tanitandók, mert mindkettő tárgyai a nevek *(Nomen).* A conjunctikát tehát mint nehezebbet ezentul külön tanitó tanitja; de sem az elsőket, sem az utóbbit nem a *Rudimenta* cimü könyv szerint, minthogy abban sok fölösleges példaidézet és minta *(paradigma)* van; hanem a németországi iskolákba bevett *Cellarius* grammatikája szerint, melyben csak a szükségesek foglaltatnak. Mikor majd ez is kinyomatik, egyik lapon a szónyomozás *(Etymologia)* magyarul lesz, a másikon latinul, mint a Bél Mátyás, pozsonyi iskolagazgató által Lőcsén nyomatott Cellarius-féle grammatikában. Ennek igy elkészitése a maros-vásárhelyi philologiai tanárra bizatott. Ez osztályban tanitni kell még a kis Cellarius-t és kis Catechesis-t, s a tanitó Hübnernek a szentirásból szedegetett szebb-szebb történetkéit is olvastassa a gyermekekkel, s igyekezzék azokat lelkökbe csepegtetni. A II-dik vagy *conjunctikai osztályban* a Cellariusban levő igeparadigmák megtanulása mellett, oly latin könyvecskét kell a gyermek kezébe adni forditás végett, melyben a közéletben előforduló szólásformák megvannak; ilyen a sok helyt elfogadott *Longius Colloquiuma,* melynek használási módja hátul, a tanmódszerről való részben megvan. Hogy az igazi latin nyelvnek bár zsengéjét a gyermekek már ez

osztályban elsajátitsák, jó lesz *Eutropius* Római Története két első könyvét forditattni s az ott elbeszélt történeteket velök megértetni. Ezen kivül a kis Catechesist szentirási helyekkel világositva magyarázzák a tanitók, s a Cellarius *Vocabularium*-ában levő szókat a módszertani részben hátul irt módon tanittassák. A III-ik vagy *grammatisták osztályában* a Cellarius-féle grammatika mellett a classikus irókat: *Phaedrus* meséit, *Eutropius* Római Történetét, a *Palatina Catechesis*-t szentirási helyek nélkül, a *Nagy Cellarius*-t vagy Liber Memorialis-t, ugy, a mint a módszertanban irva van. A IV-ik vagy *syntaxisták osztályában* ugyan a Cellarius grammatikája mellett olvastassanak: *Cornelius Nepos*, Cicero válogatott levelei *(Epistolae Selectiores)*, Cellariustól *Liber Memorialis, Catechesis Palatina* szentirási helyekkel, Cornelius Nepos könnyebb megérthetése végett Cellarius *Compendium Geographiae Antiquae* cimü könyve, megmutattatván a növendékek előtt a könyvben előforduló helyek; az ujabb földrajzra nézve gr. *Lázár János* által forditott geographiából tanitsák a tanulókat. Az V-ik vagy *rhetorikai osztályban*, melyet hosszas vita következtében soroztak a syntaxis után, kézikönyvül az e végre kinevezve volt irodalomtanárok javallatára a Németországon és Magyarországon is Debrecenben kinyomatott *Freyer*-féle Oratoriát fogadták el, mely táblákra van osztva; de minthogy abban sok van, a mi a gyermeki elmét felülmulja, meghatározták, hogy a collegiumok tanárai vizsgálják át, legelőbb pedig a maros-vásárhelyi s ha annak munkálatát nem hagynák helybe, ugyanaz dolgozzék abból egy uj rövid kivonatot *(Compendium)*, közölje tanártársaival s mikor helybenhagyták, nyomassék ki s mindenütt az legyen a tankönyv. Classikus irókból forditassanak: *Cicero válogatott beszédei és levelei* (Orationes et Epistolæ), *Justinus* Historiája, a számtan Wolf *Compendiuma* szerint, a hittaniak és földrajzi tárgyuak *(Catechetica et Geographica)* az eddigiek szerint. A VI-ik vagy *költészeti osztályban* a Cellarius nyelvtanához mellékelt *Poesison* kivül *Ovidius* Metamorphosisa, *Virgilius* Aeneise, *Horatius* válogatott odái magyaráztassanak és tanittassanak a collegiumokba régebben beküldött s itt is hátrább megirandó módszertani utasitások szerint. A VII-ik *osztály a görög* (Classis Græca). Ez elválasztva a logikától, azért lett külön osztály, hogy e nyelvet az ifjak jobban megtanulhassák. Görög nyelvtanul elfogadtatott a *Golianus-Weller*-féle, görög szótár segélyével, bővebb gyakorlatul *Lucianus*

párbeszédei, *Hemsterhuis* kiadása szerint, *Cebes* görög táblás könyve elemeztetés végett. VIII-ik *osztály a Logika,* külön tanitandó Baumeister Logikája és Ontologiája szerint. A mathesis is naponként tanitandó, a kiszabott órákban.

A tanitás módszere hátrább lesz előadva, a mibe beigtatandó az enyedi tanmódszer *(Methodus) a tanitóknak tanitványaikról való társalkodásáról* s a gr. Teleki Sámuel megjegyzései a *nyilvános vizsgákról.*

A tanitás egyforma menete ellenőrzése végett minden főtanodánál pædagogarcha állitandó; most legyenek az irodalomtanárok, Székely-Udvarhelyen az igazgató-tanár, kik ügyeljenek: alkalmasak-e a tanitók? a kiszabott tantárgyakat a megállapitott módszer szerint tanitják-e? tanitásuk sikere látszik-e? a köztanitókat és uri szülőkhez való tanitókat jól megválasztják? ajánlásaik nem részrehajlók? Jó tanitókat nem kell gyakran változtatni, meg kell hagyni 2—3 évig; ha nem alkalmasok, dörgő-morgó természetüek, a tanitványok nem kedvelik, sőt félnek tőlük, ez előtt is el kell mozditni. Kötelesek a tanárok az uri rendek gyermekeire jó lelkiismerettel gondot viselni. Mind a nyolc alsó osztályban köztanitó *(Praeceptor Publicus)* van.

II. FŐRÉSZ.

A felsőbb tanfolyamról.

A felsőbb tanfolyam tudományszakai, személyzeti szervezete, tantárgyak, tankönyvek és órák szabályozása. Átmenetel az alsóbb osztályokból a felsőbb tanfolyamra.

E tanfolyamban minden tantárgyra rendes tanár *(Professor)* van alkalmazva, négy tanszakra oszlik. *Első a hittani,* tanitják a theologia tanárai *(Professores theologiae)* és pedig 1. a *dogmatikát* vagy vitázó theologiát *(Theologia Elenctica),* 2. *catechetikát,* 3. *erkölcsi theologiát,* 4. *egyházi történelmet,* 5. a *prédikálásmódot* (Methodus concionandi). Ezen tanfolyam 4 évre terjed s az elenctikának két-két évenként kétszer kell eltanittatni. Az első két év alatt a reggeli órákban ez, a délutániakban az erkölcsi hittan és prédikálásmód; a második két év délelőtti óráiban ismét a vitázó hittan, a délutáni órákban az egyházi történelem, mindig hétfőn, kedden, csütörtöken két-két órán; a pénteken délutáni tanitás vagy nem tanitás a tanárok tetszé-

sére hagyatik, azért, hogy a vasárnapi valláskérdezésekre *(Catechisatio)* elkészülhessenek. A vallásból kikérdezés a vasárnapokon délután magyar nyelven legyen; reggel pedig a theologus diákok tartsanak remek vagy próbaprédikációkat; ha ez nem lehetne, prédikáljanak az elsőbb diákok; szerdán vagy szombaton legyen nyilvános vitatkozás *(Disputatio)*, az ujonnan diákságra felavatottak *(Novitius)* pedig öngyakorlás végett prédikáljanak. Az ünnepekre ekklézsiákba és uraságokhoz kimenő diákoknak dictáljanak a tanitók két vagy három prédikációt, hogy készületlenül botránkozást ne okozzanak s az idősebb diákok prédikációit szorgalmasan vizsgálják meg.

Második tanszak a philosophiai. Ezen tanárok szakmái eltanitására három év határoztatott; tárgyaik: a logika, metaphysika, tiszta mennyiségtan *(Mathesis pura)* számtan, a mértan és háromszögmértan, kisérleti physika és természeti philosophia, természetjog, gyakorlati philosophia, alkalmazott mennyiségtan *(Mathesis applicata)* u. m. csillagászat, földrajz, kortan *(Chronologia)* és napóratan *(Gnomonica)*. Minden hétfőn, kedden, csütörtökön és pénteken két-két órai tanitás vitás tárgyakról, hetenkint szerdán és szombaton vitatkozások *(Disputatio)*.

Harmadik a philologia. Ez is három év alatt elvégzendő; tantárgyak: a világtörténet, zsidó és görög nyelv, római, görög, zsidó régiségek, hazai történet; hétfőn, kedden, csütörtökön és pénteken két-két órai tanitás, szerdán és szombaton a tanitványok kikérdezése vagy elemeztetés. E felett tanitandó a hazai irodalom is minden évben, a szükséges irókat az irodalomtanárok választják meg, a miknek magyarázatra fölvételében megegyeztek, kinyomatják.

Negyedik tanszak a jogi (a kolozsvári collegiumban). Az ottani jogtanár tanitja a hazai jogot *(Jus Patrium)*, polgári jogot, természetjogot; a hazai jog mellett a hazai történetet, és pedig a fennemlitett négy napon reggeli 6-tól 7 óráig, délutáni 1-től 2-ig köteles tanitni. A napi órarend ugy állapittatott meg, hogy reggeli 6-tól 7-ig tanitsanak az elsőbb tanárok *(Praeses*-ek), 7—8-ig a philologia tanárai, 8—9-ig a philosophiai, —10-ig a hittanárok; délután 1—2-ig az elsőbb tanárok, 2—3-ig a philosophia, 3—4-ig a philologia, 4—5-ig a hittan tanárai, 5—6-ig a magántanitók, 8—9-ig az énektanitók. *(Cantus Praeses)*. A tanitók kötelesek az illető tanszakok irodalmi müveivel tanitványaikat megismertetni, utasitni, hogy mely könyve-

ket s mily renddel és móddal olvassanak és tanuljanak, a forrásokat hogy jelöljék meg, a jó könyvek iróiról őket kötelesek felvilágositni, megjelenésök helyét megnevezni, mert a könyvismeret már magában a tudásnak jókora részét teszi.

* * *

Az alsóbb gymnasiumi osztályokból a fensőbb tanszakokra átmenés s ezek osztályai.

Ez a mult századi protestans oktatásnak igen nevezetes része volt, mely a mai tanrendszerben lényeges átalakulással jelenik meg a theologicum seminariumokban. Az átmenés különböző formaságokkal történt a tanuló ifjak szülőinek társadalmi s vagyoni állása és saját jövendő céljaik, részint az egyház és illető hitfelekezet szükségei szerint. Mikor az ifjak a nyolc alsóbb osztályt elvégezték, két részre oszlottak: egyik az egyházi vagy papi, másik a világi pályára érezvén hivatást, az egyik osztálybeliekből lettek az ugynevezett *felöltözött vagy togás diákok,* a másik rész polgári öltözetét megtartotta, az iskolában és annak törvényei alatt élt, nem papságra, de külső hivatalokra készült, *világi állásu diákoknak (Publicus*-oknak) hivattak. Az elsők felöltözés és beavatás előtt a tanárok vagy legalább a pædagogarcha előtt megvizsgáltattak, s ha sem akkor, sem később az évi vizsgák alkalmával szorgalmuknak elegendő jelét nem adták, sem az skolai jótéteményekre joguk nem volt, sem benn nem maradhattak; hanem három év alatt a collegiumból ki kellett menniök, vagy magukról másképen gondoskodniok, szükséges levén felavatás előtt azt is kinyilatkoztatni, hogy egyházi pályára szándékoznak lépni, mert más jutalmai voltak ezeknek és más a világi állásu diákoknak.

A felöltözött diákok két osztályra különittettek el, az *első osztálybeliek* kötelezték magukat három évig tanulni a *philologiában:* a világtörténelmet, görög, diák és zsidó nyelvet, római és görög régiséget; a *bölcsészetben* a tiszta mennyiségtan mindenik részét, u. m. számtant, mértant, logikát, metaphysikát, a theologiából a catechetikai leckéket. A három év elteltével e tudományokból nyilvános vizsgát állottak ki s ugy léptek át a *második osztályba,* melyben a philologiában a zsidó régiségeket, zsidó forditást és hazai történelmet, a *philosophiában* a kisérletekkel járó physikát és természeti philosophiát, a termé-

szetjogot és gyakorlati philosophiát, alkalmazott mathesist u. m. a csillagászattant, földrajzot, időszámitás- és napórakészités-tant (Gnomonica), a *theologiában:* vitázó és erkölcsi hittant, egyháztörténelmet és prédikálási módszert kellett tanulniok. Ez osztályi tantárgyak három vagy négy esztendő alatt tanittatván el: akkor közvizsgát kellett belőle tenni s a kik alkalmatlanoknak találtattak, az intézetből eltávolittattak; az igyekezők tovább is ott és kedvezményeikben megtartatván. Ezek járhatták mindkét osztály előadásait s magán tanulmányt is folytathattak. Mindkét osztály kölcsönösen járhatott be egymás előadásaira; de a világi hivatalokra készülők nem voltak kötelesek járni: zsidó és görög leckéket, zsidó régiséget, a prédikálás tanát. Minden év végén nyilvános vizsgálatnak kellett lenni a tanárok és felügyelő gondnokok jelenlétében, melyre mások is, különösen a papok meghivattak, Év folyamában a hittan és bölcsészettan tanárai tartoztak tanitványaikkal értekezéseket dolgoztatni s azokat megbirálni; a nyelvészettanárok szintén a latin irodalomban jártasság szerzés végett leveleket, szónoklatokat, beszédeket irattak, megbirálták s hibáikat kimutatták. Az ily vizsgák alkalmával mind a jótétemények, mind az ösztöndijak *(Alumnium)* a kitünőknek itéltettek. A beiratásnak év végén, juniusban kellett lenni, hogy szeptember 1-én a tanitás pontosan kezdődhessék; a tanév vége junius utolsója volt, addig elkerülhetlen szükség esetén kivül senki el nem távozhatott. Évközben a sátoros ünnepekre három heti szünidő adatott, vásárok (sokadalmak) alkalmára 3 nap; minden szülő s uri rend és patronus felhivatott, hogy a tanulókat és alumnusokat a kiszabott időn túl otthon ne tartsák; a tanárok, hogy a tanitókat jó lelkiismerettel válaszszák meg, s a régi kegyes alapitók és utódaik alapitványairól ne rendelkezzenek, hanem az alumnusok kinevezését bizzák az ifjakat jobban ismerő tanárokra.

A tantervben a *Székely-Udvarhelyt levő gymnasiumról* nehány külön intézkedés van azon okból, mert ott csak egy tanár volt s mellette társtanár *(Corrector)*. Meghatároztatott, hogy a tanár a vitázó hittant *(Dogmatico-Elenctica Theologia)* minden két-két évben a reggeli órákon tanitsa és végezze el, hozzá adván egy kis prédikálási tant, világtörténelmet, melyet minden évben szintén végezzen el; továbbá a zsidó és görög nyelvet fejtegetve magyarázó modorban; ezen kivül logikát, metaphysikát, számtant és mértant, minden napra három tan-

óra levén kiszabva; szerdán, szombaton pedig azokat a gyakorlatokat kellett megtétetnie, melyek a Colleginmoknak meghagyva voltak. A tanár köteles volt, hogy mindezt négy év alatt elvégezze s a vitázó hittant minden évben folyvást tanitsa. A társigazgató teendője volt, hogy tanitson görög és római régiséget, latin irodalmat, földrajzot és catechetikát, szerdát és szombatot kivéve minden nap három órán, vasárnap egy órát catechizálva. Ezen tudományokra két év szabatott ki, mi alatt a latin irodalomnak is megszünés nélkül tanittatni kellett. Tankönyvek választását az igazgató és társigazgató együtt intézték el. Az érdemsorozás és tanitási módszer itt is az volt, a mi a többi collegiumokban. A tanároknak év elején az iskola törvényeit fel kellett olvasni, azok megtartásáról gondoskodni, az engedetleneket megbüntetni, a megátalkodott vakmerőket az iskolából kizárni; azokat, kik a leckék alatt szerteszét járkálva, órákat mulattak, ha bevehető okot nem hozhattak fel, két garasig meg kellett büntetni. A tanórákra felügyelni, hogy szorgalmasan tanitsanak s magukat a törvényekhez és a rendeletekhez alkalmazzák, a felügyelő gondnokok (Curator) joga és kötelessége volt, a kik a hanyagokat elsőbben megfeddették, azután megbüntetés végett a főtanácshoz följelentették, a másodizben is hibázók fizetésöktől megfosztattak, harmadizben hivataluktól is elmozdittattak.

«Ezek azok — igy végződik a munkálat — miket a bizottság a főtanács itélete alá bocsát, bizva, hogy a mely pontok abban isten dicsőségére, a tudományok öregbitésére és a közjónak előmozditására céloznak, a mire mindnyájan törekednek, helyben hagyja és megerősiti.» [1])

II.

A TANITÁS MÓDSZERTANA. *(Methodus Studiorum.)*

A bizottság ezt mint önálló dolgozatot kapcsolta az előbocsátottakhoz s arra mint az általa javallott tanrendszer kiegészitőjére több helyen hivatkozik. Legelől átalános elvül ki van benne mondva, hogy

---

[1]) Aláirva azok által, kik már az előzményben meg voltak nevezve, berekeszti a sort *Bodoki József* jegyző, ki e munkálatot a tanügyi bizottság jegyzőkönyvéből irta és dolgozta ki.

a tudást nyelvek által lehet megszerezni; s minthogy az több nemzetek közt oszlik fel, több nyelvek megtanulása által, melyek közül a legtöbb tudományi kincscsel bir a latin; ezért annak megtanulása első és fő szükség, a miben eddigelé két utat követtek az iskolák, az egyik a *grammatikusok tanrendszere* volt, a mi azonban szabályaiknak és példáiknak tulzott bősége és szőrszálhasogató okoskodásai által unalmassá és szárazzá tette a nyelv tanulását. Még is sokan voltak, kik hosszu ideig e rendszert tartották legcélszerübbnek, dicsérték, könyveket irtak róla, igy Mormius, Schenkel és mások. Cassiodorus szerint: «a grammatikusok iskolája a szók nagy mestere, az emberi nem disze, tanulták ezt nem csak a bölcsek, de Róma császárai, consulai, hadvezérei stb.» Mások ellenben s köztük a nyelvészek legjelesebbike Facciolatus Jakab Quintilianusra hivatkoztak, a ki szerint grammatikailag beszélni még nem teszi azt, hogy valaki szépen beszél latinul; ugyan ő egy jeles beszédében a latin nyelvnek a grammatikusok módszere szerinti tanitását megtámadta, elveit megcáfolta, azon tant állitva fel, hogy a ki a nevek és igék hajlitását emlékezetébe jól bevéste, a latin nyelvet legbiztosabban megtanulhatja a régi classikus irók műveinek gyakori olvasása és ékes irályuk követése által. Erasmus szerint tanitható az ifjunak nyelvtani szabály is, de minél kevesebb, s ebben a Német- és Magyarországon ismeretes Cellarius nyelvtana követendő.

Ezek előbocsátása után, arra nézve, hogy az erdélyi református iskolákban minő módszer szerint tanuljanak és tanitsanak, a tanügyi bizottság itt is, követve a tantárgyak beosztási rendszerét, két részre oszlott utasitást dolgozott ki, t. i. *először* az alsóbb classisokra vagy mai néven algymnasiumi, *másodszor* a felsőbb vagyis diáki osztályokra nézve; az elsőt illetőleg külön utasitást, azaz bizonyos törvényes rendszabályokat *(Canones)* hozott javaslatba, melyek szerint az ifjuság mind a grammatikában és latin nyelvben, mind a jó erkölcsökben és kegyességben oktattassék s jelesen *elébb:* I. a *köztanitóknak átalában,* II. az *Abécetanitóknak,* III. a *declinisták és comparisták,* IV. a *grammatisták,* V. a *syntactika,* VI. a *rhetorika,* VII. a *poetika,* VIII. a *görög nyelv,* IX. a *logika* tanitóinak; *azután* a felsőbbek vagy a diáki osztályok tanmódszeréről tette meg javaslatait, ott is *először* egész átalánosságban, azután az I-ső és II-dik osztályban és pedig az utóbbinak a) *nyelvtani,* b) *bölcsészeti,* c) *hittani* tanszakaira nézve.

ELSŐ RÉSZ.

Az alsóbb osztályok tanitóinak adott utasitások.

I. A köztanitók utasitása átalában.

1. A bölcseség kezdete az isten félelme; a tanitó tehát saját belső buzgóságától indittatva igyekszik arra, hogy a gyermekek szivét isten ismerete és félelme hassa át, azt megismerjék, szeressék, kegyesen tiszteljék. E célból tanitsa a legalsó osztályban a *Kis Catechesis*-t, a felsőbbekben a *Palatina Catechesis*-t, azt magyarázza, tegyen nekik értelmök képzése végett felfogásukhoz mért kérdéseket, az ismertebb vitás kérdéseket, kivált a felsőbb osztályokban, röviden és kis mértékben, a Catechesis határi közt, érintse; jó lesz megemliteni tanitásközben: mi a mohamedanus, zsidó és keresztyén vallás? melyek a keresztyén hitfelekezetek? innepek alkalmával emlitendők istennek az emberiség és egyház iránt mutatott jótéteményei, melyekért azokat megszentelni szokás; urvacsorához csak azok bocsáttassanak, kik kegyesség, jó erkölcs és értelmesség által a vallásban korukhoz s felfogásukhoz illő előhaladást tanusitottak. E célból a zsoltárok is szorgalommal tanitandók.

2. A tanitó a tanitványok felfogásához mérje tanitását, velök való szelid bánással édesgesse s birja tanulásra, arra igyekezzék, hogy a növendék benne csaknem atyját tekintse.

3. Verés és szidalmazás tanitásközben meg nem engedhető. Plagával ütni különösen nem szabad; ha még is megátalkodott ifjui rosszaság és hanyagság kivánná, vessző használandó; sulyosabb hibákat a felsőbbekhez jelentsen föl. A gyenge elméjüeket nem veréssel, de buzditással lehet nagyobb igyekezetre birni, felélesztve bennök a nemes versenyt és becsületérzést; kihivhat az osztályban más jelesbeket, hogy vitatkozzanak meg, a melyik jól felel, dicsérje meg, a másikat feddje meg; a jók iránt még hibáiknál is kimélőnek kell lenni, ha az nem eltökélt rosszaságból származott; a szorgalmasokat ki kell tüntetni a röstek felett, hogy a dicséret és feddés iránt élénkebb legyen a tanitványok érzéke.

4. Délelőtt egymásután két órát tanitsanak 7-től 9-ig, délután is 1—2 és 3—4 közt két külön órát, a magántanitók mindkétszer felkérdezik az osztályban tanitandó tantárgyakból tanitványaikat. A felsőbbség hire nélkül semmit tanitniok nem szabad.

5. A mit meg kell tanulni a növendékeknek, gyakori magyarázat, kérdezés és feleltetés által tanitják meg rá, hogy élesedjék inkább itéleterejök, mintsem emlékezetök fárasztassék; meg nem értettet tanultatni nem szabad; a tanitó egyet-kettőt tanitás után azonnal kérdezzen ki; a gyöngébb felfogásuakat a magán tanitók figyelmébe kell ajánlani; megfeddésnél az ok mindig kifejezendő.

6. A figyelem ébrentartása felette fontos; nem csak egygyel, többel is kell tehát feleltetni, a tanitott tárgyból egymásután 3—4-szer is kikérdezni, sorban elmenni hozzájok s jegyzéseiket megnézni s a t.

7. Ha unalmat vesz észre a tanitó valamely tárgy iránt, azonnal hagyja félben s halaszsza máskorra, térjen könnyebbre s gyönyörködtetőbbre. Unalmas a tanitványok előtt a sok olvasás, emléztetés, tulságos gyakorlatok; ezt szitkokkal s veréssel megkedveltetni nem lehet; a tanitónak durvának, feldult arcunak fontos ok nélkül lenni nem szabad.

8. Műveltségre kell igyekezni, parasztság s a szép és tisztességes elhanyagolása káros az iskolára nézve. Keresse a tanitó az alkalmat, hogy minden nap szivére köthesse növendékeinek: mi a tisztesség és becsület, az illő és nem illő, az igaz és nem igaz stb. Becsepegtetvén ez az ifju lélekbe, csodálatosan idomitja őt az erényre s eltartóztatja a vétektől.

9. A számtan és földrajz a gyermekek korához és felfogásához mérten adandó elő.

10. A tanitó vigyáz, hogy növendékei beszédnél és feladataikban jól ejtsék ki a szókat s jól hangsulyozzák a mondatokat, hibáikat azonnal igazitsa meg. Szoktassák őket szépen és ékesen iráshoz, mi végre minden osztályban legyenek rézbe metszett betük s irásminták, a mit hiven utánozzanak.

11. Meg kell szoktatni, hogy otthon is folytassák iskolában elkezdett tanulásukat.

12. Helyes okból távol levén a köztanitó, helyét az osztályok felügyelője pótolja mással.

13. Mind a magán, mind a köztanitók tartsák meg gondosan a szabályokat, a köztanitók vigyázzanak: ha vajjon a magán tanitók is e szerint tanitnak-e? s ha nem, a felsőbbségnek azonnal jelentsék.

14. Minden tanitó ugy teljesitse kötelességét, hogy szorgalma a vizsgákból kitünjék.

15. A vizsgákon magát dicsekedőnek mutatni nem helyes, kérdezzen abból, a mit tanitott; vigyázzon, hogy tanitványainak *Napló*-ja legyen, s abban naponkénti munkájuk szépen s gonddal beirva, mit a tanitó szorgalmasan javitson ki. E gyakorlatok: stylus, levelek, versek, körmondatok, chriák, beszédkék. Ezeket a közvizsgákon elő kell terjeszteni.

16. Szerdán és szombaton minden köztanitó szavaltatja növendékeit, a magántanitók catechizálják = kikérdezik őket a tanultakról s még egyszer jól megmagyaráznak nekik mindent, a mit héten által tanultak.

II. Az Ábécetanitók utasitása.

1. A tanitó kötelessége, hogy a serdülőket nyájas bánással iskolába édesgesse, őket a tudományok szeretetére birja, hogy hajlamaikat mihamarább megismerve, tanitáshoz kezdhessen; durván s mogorva tekintettel ne nézzen rájuk, a lassu elméjüeket vesszővel, korbácscsal ne verje, ezáltal sok nemes lélek butult el s a kis gyermekek az iskolába mint a mészárszékre menni irtóznak.

2. Mikor a tanitó egy például felvett betüt megismerni s kimondani tanitja növendékét, irja le azt szeme előtt, nevezze meg, azután a gyermek kezét megfogva, irassa vele is után, mondassa ki, s addig ne hagyja el őt, mig a betü képe és neve emlékében nem maradt. Igy tegyen rendre a többi betükkel is, de játszodva, hogy meg ne unja s a betüket mind megismerje.

3. Az egyes betük megismerése után, a tanitó elébb két, azután több betüs szótagot mondat, mond el maga s kérdezi fel tanítványától, minden alakulását a szótagoknak megismerteti, azután képzeletből is állitva össze szótagokat.

4. A szótagokat egyszerre, a betüknek külön-külön kimondása nélkül kell olvastatni, nem ugy, a mint eddig szokásban volt, például *a, b, ab,* hanem egyenesen igy: *ab* sat.

5. A gyermekek az eléjök adott szótagokat, a mik gyakran szók is szoktak lenni, irják is le, olvassák el, hogy az által az olvasást itéletök segélyével könnyebben megtanulják.

6. Olvasási gyakorlatnál az «elemi könyv» *(Liber elementarius)* és a Kis Catechesis használandó.

7. A «Mi Atyánk»-ot, «apostoli hitvallást» és «tiz parancsola-

tot» *(Decalogus)* elébb magyarul, azután latinul könyv nélkül tanulják meg.

8. A tanitónak igyekezni kell, hogy a gyermekek már ez osztályban a latin nyelv némi ismeretével birjanak, tehát olvastasson velök latinul, az «elemi könyv» végén levő szókat tanitsa meg könyv nélkül, a tanitó mondja el elébb előttük, azután mondassa el velök fenhangon, hogy a helyes kiejtést megszokják, a hibákat javitsa meg.

9. Okos és tanult tanitó a szó-tanitás közt mondatokat *(phrases)* és szokottabb szólásformákat is eltanultat velök, például mondassa: *fáj a fejem* latinul: Caput mihi dolet, *megvágtam az ujjamat:* vulneravi digitum sat., de olyat ne tanitson, a mit jeles szerzőkből igazolni nem tud.

III. A declinisták és comparisták tanitója utasitása.

1. A latin oktatásnak magyarul kell történni, használja ugyan a tanitó a: *genus, numerus, casus, declinatio, comparatio, adjectivum, substantivum* latin szókat, de azok jelentését nem értelmezéssel *(definitio)*, hanem magyar példákkal magyarázza meg; vegyen fel egy magyar szót, ejtegesse *(declinatio)* mindenik esetben, mind az egyes, mind a többes számban, tanitványaival is tétesse azt; igy hamar megismeri hány eset és szám van s melyek azok? Irja le a tanitó az esetek végző betüit táblázat alakjában jobbra, tegye elébe balra az esetek és számok kezdő betüit. Igy a dolog jobban megmarad emlékezetében.

2. Ezen módszer szerint a tanitó irja fel táblázat alakjában az első declinatio jellemző jegyeit *(Typus)* elébb egyes számban, például hozzon fel több szót, ejtegettesse, s miután a tanulók ejtegetni, s azt magyarul is kimondani jól megtanulták, át kell menni a többes számra s ugyanazon eljárást és módszert kell követni a többi declinatióknál is.

3. Eközben vegyen fel például a tanitó különböző ejtegetésü *(declinatio)* egyszerü szókat minden névelő *(articulus)* nélkül, azután adja hozzá őket nevekhez, melléknevekhez *(substantivum, adjectivum)*, s elébb külön tanitsa meg ezek ejtegetését, azután a névhez kapcsoljon melléknevet, s ugy ejtegesse mindenik eseten végig s mindkét számban, mindig megértetve magyarul is.

4. A melléknevek összehasonlitását *(motio, comparatio)* a tanitványok tanulják meg a nevező vagy első esetben, s a további ejtegetést

az első, második és harmadik ejtegetési alak *(declinatio)* szerint könynyen végbe viheti.

5. Ez osztályban megtanitandó a névmás ejtegetése is mindenik esetben s mindkét számban, ez is táblázat alakjában iratván fel.

6. A nemek közötti különbséget — a mi a magyarban nincs meg — értesse meg a tanitó jól; kezdje meg a mellékneveknek nevekkel összekapcsolását, a kétféle szó különböző értelmét nem a névelőkből *(articulus)*, de a szók jelentéséből és végződéséből magyarázván ki, még pedig latin nyelvtani szabályok által, de magyarul és a gyermekek felfogásához mérten.

7. A tanitó mindezekhez vegye példáit Cellariusból *(Vocabula primitiva)*, tanitson meg nekik nehány præpositiot, conjunctiot és adverbiumot; ő mondja azokat elébb maga fenszóval, vigyázva a jó kiejtésre, mondassa után tanitványaival; mikor már tudják, mondassa közülök egygyel s kövessék valamennyien; igy mintegy játszodva tanulják meg azokat. Jó lesz, ha a jók közül egyet felhiv, hogy az válaszszon ki például elébb latin, azután magyar szót, s társaitól azok értelmét egyenként kérdezze meg. De ezt kifárasztásig vinni nem szabad.

8. Ez osztályban tanitandó a főnévnek melléknévvel, a præpositiónak a casusokkal összekapcsolása *(constructio)*.

9. Kőmetszetben levő példákon kivül, irjanak a tanitványok előbb főnévejtegetéseket, azután melléknévejtegetéseket, azután a kettőt összekapcsoltan; midőn irják, fejezzék ki, minő példány szerint irnak, s a mit leirtak, bővebb öngyakorlat végett tudják megmondani emlékezetből a tanitónak vagy tanulótársuknak.

10. Számtant és földrajzot felfogásukhoz mérten kell tanitni.

11. A Kis Catechesis és Hübner Szent Históriája nevezetesebb részei magyarul szorgalmasan olvasandók.

III. A conjugisták tanitója utasitása.

1. Az igehajtogatás tanitásánál jó lesz elébb valamely magyar igét személy, szám és idő szerint a különböző igemódokban hajtogatni.

2. Latinul mindenek előtt a cselekvő ige megtanitandó annak sokféle haszna tekintetéből. A többi cselekvő és szenvedő igeszókat az okos tanitó az igehajtogatás egy mintájából *(Typus)* könnyen külön

táblázatba foglalhatja, kijelölve az idők és személyek igeragjait elébb a jelentő, azután a kötőmódban, a mi nem nehéz, ha a tanitványok a a jelentőmód ragjait elméjökben jól megtartották.

3. Cellarius „*privitivumait*" ez osztályban mind tanulják meg a gyermekek, ugy, hogy a latin szókat magyarul, a magyarokat latinul tudják megmondani. Legelőbben olvassa fel a tanitó, azután a tanulók egyike, ezt kövessék összes társai, tisztán, fenhangon, addig, mig minden szó megmarad emlékezetökben.

4. A mintában *(Exemplar)* levő szókon kivül irjanak conjugatiókat is, s mondják ki magyarul, a magyar conjugatiókat latinul, kapcsolják össze, irják le a betüket ugy, mint a mintában van.

5. Joachimus Langius Tyrociniuma utmutatása szerint magyarul fogalmazott rövid mondatokat irjanak le azon szókból, melyeket közelebbről tanultak, azokat latinul magyarázzák meg, s hasonlókat fogalmazzanak emlékezetből, rögtönözve is.

6. A tanitók ügyeljenek arra, hogy tanitványaik tökéletesen tudjanak conjugálni, a mit Langius Colloquiumai forditása s Eutropiusból és Langiusból való dictálás által célszerüen elérhetnek.

7. A megelőző osztályban tanitottak itt is ismétlendők, nehogy a tanulók emlékezetéből kimenjenek.

8. A hazai nyelvjárások kikerülése végett az infinitivusok, supinumok és gerundiumok használata alaposan betanulandók.

9. A földrajzot illetőleg ahoz, a mit eddig tanultak, hozzáadandó a hazai és szomszéd országok földrajza is.

10. A Kis Catechesis szentirási bizonyitékokkal együtt szorgalmasan tanitandó.

IV. A grammatisták tanitója utasitása.

1. A nevek nemeit illető nyelvtani szabályok, melyek tanitása az eddigi osztályokban megkezdetett, szorgalmasan folytattassanak.

2. A szabályokat valamely classicus iró, Phædrus vagy Eutropius, olvasása közben (melyek az osztály olvasókönyvei) ismételni s az emlékezetbe jól be kell vésni. Átmegy ugyan a tanitó futólag a szónyomozás szabályain, de ezt a rövid és világos magyarázatot elemzésnek kell követni hazai nyelven s a tanitónak növendékeit is ki kell kérdezni.

3. Szótanulás végett megtanulandó Cellarius *Liber Memorialis*

cimü könyve, s hogy emlékezetben inkább megmaradjon, ugy kell intézni, hogy a tanuló egy szó által többnek leszármazását és összetételét elsajátitsa.

4. Irálygyakorlatul a tanitó nyomós magyarázása után, a tanitványok forditsák magyarra Phædrus meséit, azután magyarról latinra szintén Phædrus szavaival.

5. A nyelvtani elemzésnél idézzék emlékezetbe az első osztályokban tanultakat, főleg a nevek, névmások és igetők hajtogatását és összeszerkesztését, mindaddig, mig a tanulók a szabályokban semmit sem hibáznak.

6. Az irályban gyakoroltatnak magyarról latinra forditás által is, de az irálygyakorlatok legyenek rövidek, egyszerüek s azon szókból valók, melyeket a növendékek Langiusból, Phædrusból, Eutropiusból és Cellariusból tanultak; nyolc versnél több ne legyen, a helyesirásra különös gond forditandó.

7. A mintákat a leggondosabban és tökéletesen utánozni kell mindenféle irásban.

8. A szónyomozás szabályai megismertetése után a tanitó a syntaxis inkább előforduló szabályait is megtanitja az öregebb tanitványoknak, hogy gyakorlataik képzésénél legyen némi alapjok.

9. A földisméből tanulják Európa határait, minden ország fővárosát, egyetemeit, nagy folyóit. A városok, valamint egyéb nevezetes helyek neveit is valamely kedves emlékü eseménynyel kell kapcsolatba hozni, mert igy jobban megmarad az emlékezetben.

10. A számtanból az összeadás és kivonás tanitandó.

11. Vigyázzon a tanitó, hogy haszontalan szóözönnel, üres, hangzatos beszédekkel a tanitványok fülét el ne butitsa, plagától, veréstől óvakodjék, vidám arccal, röviden és világos előadással tanitson, a tanitottat tőlük kérdezze ki, ne tanitson olyat, a minek az életben hasznát nem veszik. A kik ez osztályban másképen akarnak tanitni, mint hitvány szószatyárokat, szépen hangzó üres cimbalmokat és durva verekedőket az iskoláktól távol kell tartani.

V. A syntaxis tanitója utasitása.

1. A syntaxis szabályait érett itélettel kell tanitni.

2. A szabályok tanulása nem levén főcél: azokat azonnal alkal-

mazni kell; erre szolgál Cornelius Nepos, a honnan azokat ki kell keresni s megtanulni ismételt olvasás és a tanitványokkal közlés által.

3. Ismeretesek levén már a főbb szabályok: a tanitó kezdje el az egyszerü mondatkötés *(syntaxis simplex)* magyarázatát, a kitéréseket és jegyzéseket kerülve, a tankönyvül felvett latin szerző müvét forditva, magyarázva, összeállitva és szétbontva, utánozva, sat.

4. A szerző mondatkötéseit magyarázván, először annak természetes, azután mesterséges menetére tegye figyelmesekké hallgatóit, a mit azok többször is mondjanak el; a szerző müvéből elvont szabályokat adja elő mindaddig, mig emlékezetökbe egészen betapad.

5. Ezután a tanitó az ékes mondatkötésre *(syntaxis ornata)* megy át, hol Heineccius nyomán a szabályokat előadja s az authorból vett példákkal megvilágositja; hogy pedig az emlékezetben inkább megmaradjon, ismét és ismét elmondja és mondatja.

6. A szabályok egyes példáinál kitünteti, hogy lehetett volna azokat ékes alakba átváltoztatni? s miben áll azon ékesség?

7. Figyelmezteti tanitványait, hogy elébb mindig egyszerü példákat keressenek, s azután térjenek át az ékes mondatszerkesztésre különben a latin nyelv vele született szépségeit felfogni és elsajátitni nem fogják.

8. Mind a magyar, mind a latin nyelv sajátságait igyekezzék tanitványaival gondosan megismertetni.

9. Irálygyakorlatképen főként olvassák Cornelius Nepos-t, azután, Cæsar némely válogatott leveleit, tisztán, fenszóval; a központozásra jól vigyázva, helyesen hangsulyozva. Elvégezvén a tanitvány egy mondatot, a tanitó abból kérdést intéz hozzá, s a szerző szavaival feleltet; azután a kérdezést elhagyva, a szókat természetes rendben helyezteti el, megkérdezi azok magyar értelmét; az ily kérdések tételénél szem előtt tartandó ama vers: *Quis, quid, ubi, quibus auxilis* stb.?

10. Hasznos lesz, a mit olvastak, magyarul leirni, s félre tevén a könyvet, latin nyelven a szerző szavaival ismét és ismét elmondani.

11. Az ékesebb mondatokat olvasásközben ki kell jelölni s megmondani, hogy lehet velök élni.

12. E végre valamely rész olvasása után mondjon a tanitó tanitványainak toll alá rövid és egyszerü, nem szövevényes, ugy szerkesztett mondatokat, hogy azok forditásánál a latin irónál olvasott mon-

datokat és körmondatokat használhassa. Jó, ha az ilyen gyakorlat folyvást a tanitó jelenlétében történik.

13. Hogy a tanitvány nyelvtani alakokban választékos lehessen, elő kell őt késziteni, hogy szókban ne szűkölködjék, szabatosan fejezze ki magát, barbarismust és köznapias kifejezéseket kerüljen.

14. Cellarius *Liber Memorialis* cimü tankönyvét itt könyv nélkül meg kell tanulni.

15. A tanulók gyakorolják magukat az irásban először magyar, azután latin levelek fogalmazása által, erre tárgyat lehet venni Ciceroból. Hasznos lesz előadni: hogy kell a levelet irni, aláirni, összefogni, lepecsételni?

16. Minden tantárgynak legyen Napló-ja *(Diarium)*, melybe beirják ékesebben irt gyakorlataikat, a minták utánzásait *(Imitatio)*, hogy azokból vizsgálatkor szorgalmuk megitéltethessék.

17. A földrajzból tanulják a négy világrészt, a régi földrajzokból különösen a hajdani Görögország részeit, szigeteit, melyek Cornelius némely kiadásaiban megvannak. A számtanban tanitandó a szorzás és osztás.

VI. A rhetorika tanitója utasitása.

Mint minden müvészetnél és tudománynál: ugy a szónoklatban is legfőbb szabály a példa és gyakorlat. A mit a föltalálásról és érvelésről közönségesen irni szoktak, kár nélkül elhagyhatók. A ki szónoklata tárgyát jól ismeri, nem indul ily szabályok után, ha pedig nem ismeri, ezekben gyönge menedékre talál. A mennyiben mégis a szabályoknak van valami hasznuk, azok a logikába tartoznak, mint az indulatokról való tudomány tartozik a bölcsészet körébe. A szónoknál fő az indulat; ha ő nem ég, hallgatóit lángra gyujtani nem fogja. Az elrendezés *(Dispositio)* is, a mit a rhetorika egy részének állitunk, a bölcsészet körébe tartozik. A ki e kettőt birja, ismeri a szónoklat szabályait is. De mivel a rhetorok könyveit meg kell érteni, ebből a tanitóknak kötelességei származnak.

1. Azokat, a mik a rhetorikában a feltalálásról és elrendezésről tanittatnak, magyarázzák meg röviden, velősen, tisztán.

2. Az ékesszólásra, s arra, a mi a beszédet széppé teszi, forditsanak különös gondot.

3. A képleteket *(tropus)* és figurákat példákkal világositsák meg, de hallgatóik elméjét azokkal tul ne terheljék.

4. Tanitványaiknak az irály tulságos cifraságát ne engedjék meg. Egy szónok sincs, a ki beszéd s irásközben gondolja képleteit, sőt gyakran olyakat használnak, a miket eddig nem tudtak, vagy rég elfeledtek volt. A pillanat lelkesedése, utánzás és gyakorlat az, a mi e téren legtöbbet teszen.

5. A körmondat és dicsversek *(Chria)* fontosságát ismertessék meg velök alaposan.

6. A körmondatokban való gyakorlat legyen elsőbben magyarul, azután idézhető latin példa is, vagy a kettő együtt.

7. Gyakoroltassanak a tanitványok kivált a levélirásban, mert ez leggyakrabban előfordul az életben. E célból a tanitók olvastassák Cicero leveleit, s irásmódját igyekezzenek velök elsajátittatni.

8. A tanitó javitsa ki tanitványai gyakorlatát, most egyikét, majd másikét; mert a kiét soha sem javitja ki, soha elő nem halad. A kikét nem érkezik kijavitni, magántanitójukkal tétesse meg.

9. Kiejtésben és szónokias előadásban való gyakorlás végett hetenként az osztályban Cicero egy-egy válogatott beszédét szavaltassa el a tanitó, miután elébb azt jól megtanulták; és hogy a belső indulatokat arccal, kézzel s az egész test mozgásával hogyan fejezze ki, a tanitó mutassa meg.

10. Olvassák: Cicero válogatott leveleit és beszédeit, Justinust, ezeket a tanitó elébb tisztán érthető szóval olvassa el s a szónoklat idejét, okát és kimenetelét szorgalmasan magyarázza meg. Célszerü különböző korszakbeli latin irókat is olvasni, a miben Heineccius utmutatását kövessék.

11. A római régiségek ismerete a római irodalommal oly benső összeköttetésben van, hogy azok ismerete nélkül a tudósok müveit megitélni nem lehet. Azokat tehát a szorgalmas tanitó Nieport-ból magyarázza meg.

12. A földrajzot és számtant nagyobb részben tanitsa a tanitó, mint az eddigi osztályokban.

13. A magyar és latin helyesirásra forditson nagy figyelmet itt is mint a többi osztályokban.

VII. A költészet tanára utasitása.

1. A szótagok mértékét illető szabályokat itt elő kell adni; nagy szolgálatot tesz a mit a megelőző osztályokban a nevek és igék

kiejtéséről és hangsulyáról a jó tanitó növendékeinek már megtanitott.

2. Olvasandók: Ovidius Metamorphosisa kiválóbb helyei, Virgil Aeneise, Horatius válogatott ódái, ha előbb a tanitó minden könyv velejét jól megmagyarázta.

3. A költők forditásánál a vers kedveért szétszórt tagu körmondatokat természetes rendjökbe vissza kell helyezni, mert a nélkül megérteni nem lehet.

4. Az igy visszaállitott versek magyarra vagy prózai latinra forditandók, mig a tanitványok jól megértették.

5. A költészeti szabályok némi megértése után meg kell magyarázni: mi a láb? vers? s ezek különböző nemei? azután elő kell venni valamely költő müvét, a vers-szakokat lábra osztani s a tanitványoktól megkérdezni: milyen az első láb? milyen a második? mekkora minden szótag?

6. Miután a versek és lábak közötti különbséget megismerték, irasson a tanitó velök verseket: először *Adonicus*-t, azután *Hexameter*-t és *Pentameter*-t sat.

7. Jó lesz megpróbálni: hogy tudják a tanitványok a természetes szórendbe helyezett vers-szakot ismét szabályos versbe szedni, a magyar verseket könyv nélkül latinra forditani, ugyanazon igék megtartásával, egy vagy több szó kicserélése által, a latin szerző verseit ugy megváltoztatni, hogy a mérték meg ne változzék.

8. Minden tanitványnak legyen *Napló*-ja, melybe a jelesebb szerzőkből kivont szebb részek beirassanak, s ezeket a tanitványok könyv nélkül tanulják meg.

9. A tanitó kijelöli azon szókat és szép mondatokat, mikkel a költők élni szoktak, hogy tanitványai közönséges olvasmányokkal a költői irály szépségét el ne rontsák.

10. A földrajzból és számtanból eddig tanultakat itt bővebben kell tanitni és kifejteni.

11. A magántanitók különös gondot forditsanak arra, hogy ez osztályban különösen Phædrus meséi alaposan megmagyaráztassanak.

VIII. A görög osztály tanitója utasitása.

1. A vallástudományra szánt órákban a tanitó a Catechesis-tanitást szorgalmasan folytassa s igyekezzék, hogy a tanulók a hittani igazságok egybefüggését értelmesen felfogják s megértsék.

2. A görög nyelvet ugy kell tanitni itt is, mint fennebb a latinról volt mondva, t. i. a szabályokat röviden és világosan kell előadni s forditásközben a tanuló emlékezetében mintegy meggyökereztetni.

3. A paradigmák, t. i. szók és igék ismerete s elegendő szó megtanulása után (a mit Pasor szótárában s bármely görög Glossariumban hiven találhatni) azonnal forditassék az Uj Szövetség, Cæbes táblája, Lucianus Dialogusa, a melyek forditásában, elemzésében és magyarázásában a tanitó azt a módot kövesse, a mit a latin irók müvei magyarázatánál.

4. A számtan *Wolf* Compendiumából, a földrajz az eddigieknél bővebben adassék elő.

IX. A logika tanitójának utasitása.

1. Ez osztály tanitója Baumeister Logikáját, valamint az Ontologiát tisztán s értelmesen magyarázza.

2. A bölcsészeti meghatározásokat ugyanazon iró műve azon részéből veszi, mely *Definitivum* nevet visel s azokat tanitványaival megtanultatja.

3. A catechetika, számtan, földrajz itt még nagyobb mérvben tanitandó.

4. Minthogy ezen osztály tanitója naponként csak 3 órát tanit, a logikusok e tárgyon kivül mathematikát is hallgatnak.

MÁSODIK RÉSZ.

A felsőbb vagy diák osztály tanitásrendéről.

Sok függ attól, mi módon tanittatik valamely tudomány és szépmesterség. Mint a háboruban nem a nagy sereg és sok erő, de az győz, mely jól begyakorolt, ügyesen rendezett s okos terv szerint működik. Sokan a tudományokban is hamarabb célt érnek, mert ismerik a rövidebb utat, a mik a Compendiumok; mások — mint Plautus

szól — a folyam mentét követik s ennek hosszu tekervényei miatt csak későre jutnak el oda, a hová igyekeznek.

Hogy a diák ifjuság tudja: minő rendet kövessen a tanulásban, itt röviden utasitás adatik számára. Az egész diákság két felsőbb osztályra oszlik.

I. Az első felosztály tantárgyai.

1. Mielőtt az ifjak az alsóbb osztályokból, a vizsga után, a mi egy évben egyszer, junius vége felé történik, a tanárok itélete következtében a tógás diákok rendjébe beiratnának, a tanitók előtt ki kell jelenteniök: ha az egyházi vagy világi pályára szánták-e magukat, hogy a kik világi életet akarnak folytatni, némely, nekik nem okvetlen szükséges tudományok tanulására ne szorittassanak, minők: a görög és zsidó nyelv és tudományok s a prédikálástan. De ez nem azt teszi, hogy ezeket s kivált a görögöt teljességgel ne tanulják, mert a ki a tudományt szereti, ezt mellőzni nem fogja.

2. Ez osztály tantárgyai: *a)* az egyetemes történelem, *b)* görög és római irodalom, *c)* görög és római régiségek, *d)* zsidó nyelv, *e)* logika, metaphysika és tiszta mathesis, számtan t. i. geometria és trigonometria, *f)* a catechetikai előadások. Ezeket a görög és zsidó nyelven kivül a világiak is tanulják. Az elősoroltakat a tanárok három év alatt végzik el, az ifjuságnak tehát ez idő alatt szorgalmatoskodnia kell; akkor vizsgát adván, a szorgalmasok a második osztályba lépnek elő, a többiek vagy az elsőben maradnak, mig a hiányt pótolják, vagy kiutasittatnak. De hogy az utolsó vizsga annál inkább biztosittassék, mindhárom év végén az azokon kiszabott tantárgyakból vizsgát állani kötelesek.

3. Bár ezen osztály tanulói nem kötelesek a következőnek tantárgyait tanulni, valamint a második osztályiak sem ezen elsőkéit; mindazáltal ha tudományszeretetök arra ösztönözné, egyik sem zárható el, hogy a másik tantárgyait hallgathassa és tanulhassa.

II. A második felosztály tantárgyai.

1. Ez osztályba felbocsátottak kötelesek tanulni: A) *A philologiai tanszak*-ban: *a)* a zsidó régiségeket, *b)* a zsidók könyve elemző és exegetikai magyarázatát, *c)* a latin történelmet. B) *A bölcsészeti tanszak*-ban: *a)* a kisérleti physikát és természeti philosophiát, *b)* a ter-

mészetjogot *(Jus naturae)* és gyakorlati bölcsészetet, *c)* alkalmazott mathesist, t. i. csillagászatot, földrajzot, kortant és napóra-tant. C) A *hittani szakból: a)* a vitázó dogmatikát (Theologia Dogmatico-Elenctica), *b)* erkölcsi vallást, *c)* egyházi történelmet, *d)* prédikálástant.

Minthogy a theologia tanára a rendszeres hittudományokat minden két évben egyszer, négyben kétszer végzi el, a mely idő alatt az itt emlitett tantárgyakat is előadja, nem lehet kétség az iránt, hogy a saját javát ismerő ifjuság ez osztálybeli vizsgáknál is magát igyekezőnek fogja bizonyitni.

2. Hogy mindkét osztály tanulóinak előmenetele nyilván megtessék, kötelesek minden tudomány-ágból dolgozatokat *(pensum)* és gyakorlatokat készitni; ezeket a tanárok jelenlétében teszik, a kik nekik erre az utat megmutatják, a jeles tudósokat s irókat megnevezik. Ezen dolgozatok *a philologusoknál* a következők: levelek, kis szónoklatok, beszédek; *a bölcsészeknél és theologusoknál:* értekezések *(Disputationes)*, de a melyek ne legyenek bőven, tudományfitogtatólag irva, hanem röviden, velősen és ugy, hogy mind a fenforgó tárgy, mind az arról irt régi nagy nevü irók müveinek alapos ismerete abból kitűnjék.

BEREKESZTÉS.

Ezek azok, miket az erd. evang. reformált egyház a maga iskoláiban a tanitást és nevelést illetőleg megállitni jónak látott. Ha nincs is ezekben tisztán kimutatva a leghelyesebb ut, de legalább ösvény van jelölve, a melyen, ha a tanitók és tanulók rálépnek, könnyebben eljutnak akár a legmagasabb tökélyre is. Hogy a jó isten, neve dicsőségére s a közhaszonra, ezt a törekvést megsegitse, mindazok, kik azok készitésében részt vettek, buzgó szivvel kérik s esedezik.

Mint az előzményben: ugy itt e zárszóban is ezen tanulási terv, rend- és módszer mindazon pontját szentül megtartani és másokkal is megtartatni ohajtják és rendelik a maguk, az erdélyi ev. reformatus főtanács és az összes hitrokonok nevében és képében. Szebenben, az elől megmondott évben és hónapban: Gróf Lázár János m. pr., Gróf Teleki László m. pr., Báró Bánffy Farkas m. pr.[1])

* * *

[1]) A m. tud. Akadémia birtokában levő gróf Teleki-gyüjteményből, egykoru másolatról.

Eddig a nagybecsü egyházi közvégzés. Lehetne dicséretére sokat joggal elmondani. De az arra nem szorult. Hogy az erdélyi ev. reform. egyház főgondnokai és tanárai a tudomány, közoktatás és nevelés methodikája azon magaslatán állottak, melyet e munkálat mutat, büszkeséggel tölthet el minden igazságérzőt és elfogulatlanul itélőt. Száz évvel ezelőtt oly elvek voltak abban kimondva, melyek csak nem rég kezdettek hazánkban általánosan érvényesülni. Nem részletezem. A szakemberek itéljék meg. Örvendenék, ha vele az oktatás- és nevelésügy barátinak tetsző dolgot cselekedtem volna. Megjegyzést érdemel, hogy a mult században az unitárisoknál is ez a rendszer állott fenn azon kis különbséggel, hogy náluk a költészet a rhetorika előtt tanittatott s a görögnek nem volt külön (IX.) osztálya. Náluk nyolc év alatt végezte el az ifjuság az alsó gymnasiumi tanfolyamot. E század negyedik tizedében Brassai tanárrá választatván: az ő nagy tekintélye és sürgetései következtében, és az ő elvei alapján változott meg e hitfelekezet kebelében a régi tanitási rend és mód, behozatott a magyar nyelven tanitás s a háromszázados *classis-rendszert a szakoktatás rendszere* váltotta fel.

V.

AZ EPERJESI MÉSZÁRSZÉK.

IRTA

SZEREMLEI SÁMUEL.

A magyarországi protestánsok sorsa *I. Lipót* király uralkodása egész idején nyomorult és vigasztalan volt, a mint csak lehetett oly fejedelem alatt, kinek saját akarata nem volt, s ki a kormányzásban a lelkiismereti szabadság vakbuzgó ellenségeinek, egyszersmind legnagyobb részben a legelvtelenebb és leghitványabb embereknek engedett szabad kezet.[1]) Minthogy pedig a jezsuita befolyásnak sikerült a nemzet főurait és a lakosság nagyobb részét már előbb eltántoritani az ev. hit mellől s azokat fanatizálni a protestantismus ellen; s minthogy a lelkiismereti és polgári közszabadság ügyére nézve a külpolitikai helyzet sem szolgáltathatta azt a támaszt és oltalmat, melyet korábbi időkben: ezért egyházaink ekkori állapota nemcsak siralmasnak — hanem valóban reménytelennek és kétségbeejtőnek mondható.

A protestánsok e szerencsétlensége ugyan közös volt a nemzeti törvényes szabadság és az alkotmányos jogok minden hiveivel, mert az irtás munkája, melyet *Lipót* polgári és katonai tisztviselői folytattak, ellenök is szintugy irányult. De a veszély nagyságát épen az mutatta, hogy az ellen a nemzeti közvélemény s a polgárok sértett jogérzete méltóképen nem is nyilatkozhatott, orvoslást szerezni pedig teljességgel gyönge volt.

Az elkeseredett evangelikusok és a hon egyéb vallású polgárai ugyan már régóta nyilt fölkelésben állottak elnyomóik ellen; de az ország nagyobb része a kuruc, labanc és török hadak egyaránt kegyetlen fosztogatásai miatt anyagilag ki lévén merülve, — *Tököli* fölkelő vezérnek gőgös és erőszakos eljárása, melyet olykor párthiveivel és a protestánsokkal is éreztetett, sem lévén alkalmas a lelkesedés táplá-

---

[1]) *I. Lipót*nak és tanácsosainak jellemzését l. *Paulern*él *Wesselényi* és Társai Összeesküvése I. 39—44.

lására, az erdélyi fejedelem pedig titkon maga is Lipót kedvét keresvén s e miatt a fölkelőknek semmi hathatósabb segélyt sem nyujtván, a török hatalma végre, a magyar nemzeti fölkelések e szokott természetes támasza, mindinkább roskadozván, — a győzelem reménye a fölkelők folyton ritkuló sorait huzamosb idő óta elhagyta. *Tököli* hasztalan kéri a pápa közvetitését a béke érdekében «Ő szentségének csókolván szent lábait»[1]: *X. Kelemen* elődeinek hagyományos politikája s a római katholicismus érdeke által vezéreltetvén, határozottan *Lipót* mellett foglal állást, s a francia királyt, ki eddig a fölkelőket pénzzel segélyezé, rábirja, hogy egy ideig Lipót ellen semmit se tegyen. Vele a bajor és szász választófejedelmek, a német birodalom frank és sváb kerületei, valamint *Sobiesky* János lengyel király frigyet kötnek, s az egyesült haderők a törökökre egymás után mérik a legnagyobb csapásokat s egymás után foglalják el legerősebb váraikat. A *Bécs* ostrománál szenvedett nagy vereséget *Buda, Simontornya, Pécs, Szeged* stb. visszafoglalása követte, melyek ismét visszaadatnak a nemzetnek. *Károly* herceg győzelemittas seregeivel *Apafy* minden tiltakozása ellenére megszállja Erdélyt is, melynek átadása iránt különben már azelőtt megköttetett az egyesség. A nemzetet a győzelmek, *Eszterházy* Pál nádor buzditó szózatai és *a fölkelőknek hirdetett közbocsánat* mindinkább föllelkesitik a különben is utált török ellen, ugy hogy a legkitünőbb kuruc vezérek önként térnek át Lipót zászlói alá, hogy «a hazát a pogány járom alól felszabaditani» segitsenek. Felső Magyarország, hol Tököli hivei legszámosabban voltak, részint önként, részint erőszak útján lassanként meghódol a császárnak. *Tökölit* magát a nagyvezir *Nándorfehérvártt* tartja kéznél, hogy az első alkalommal, melyben Lipót a kinálgatott béke iránt hajlandóságát nyilvánitja, neki kiszolgáltathassa. Csak *Munkács, Nagy-Várad* és *Eger* nem hódaltak még meg Lipót előtt, előbbikben *Tököli* neje a nagylelkű *Zrini Ilona*, a két utóbbiban török haderő tartván magát.

A mely törvényes jogokat tehát a protestánsok, ott a hol Tököli győztes hadai elvonulták, nyerhettek, azokat a szerencse fordultával csakhamar ismét elvesziték. S az elnyomatás és a sötétség, mely alatt nyögtek, még nagyobbodott a győztes bosszúja által. Növelte a bajt az is, hogy az országos nagyszerű felszabadulás, a világra szóló

[1]) Tököli szavai a pápához *Szalay*nál Magy.-orsz. Tört. V. 270.

győzelmek örvendeztető hatása alatt a vallás kérdése nem volt képes többé azt a nagy érdeklődést gerjeszteni, melylyel korábban birt, s az országos tanácskozásokban a másodrendű fontosságú ügyek sorába szorittaték le. Már az 1681-diki országgyűlésen a kath. urak meg tudták akadályozni az ev. vallássérelmeknek méltányos orvoslásait, s a király nyilatkozata ellen, mely pedig törvénynyé vált, az ev. KK. és RR. kénytelenek voltak tiltakozni, mint a mely törvényes szabadságukat megcsorbitja, a prot. vallás gyakorlatát a földesurak önkényétől teszi függővé s csak kevés számú községre szoritja. És a mi csekély kedvezményt nyujtott volna e törvény, a gyakorlati kivitelnél az is megsemmisült. *Kolonics*, az ádáz lelkü kamarai elnök e célra minden befolyását felhasználta. Maga a nádor, bár *Tököli* húgát *Évát*, birta nőül, egyike volt a protestánsok leghevesebb üldözőinek, a ki birtokaiban a jezsuitákat és szerzeteseket pártfogolta s a katholicismust erőszakosan is régibb jogaiba helyezte. Példáját követték a többi kath. főurak és a protestansokat gyűlölő tisztviselők, mit annál könnyebben tehettek, mert *Lipót* felől tudva volt, hogy maga is fejedelmi egyik legfőbb kötelességeül tartja az eretnekséget pusztitani s a catholicismust minél inkább megerősiteni. Igy történhetett, hogy a megyék midőn 1684-ben az országos sérelmeket Lipót biztosai előtt pontokba szedték, azok közűl a vallásbeli napirenden levő háborgattatásokat kihagyták, mint a melyek emlegetése felől a biztosok hallani sem akartak. Arra, hogy valaki üldözőbe vétessék, elég volt evangelikus vallása: ellenben «legyen bár valaki lázadó, tolvaj, gyilkos, de térjen ki a lutheranus hitből a pápistaságra, semmi baja sem esik.» [1]) Maga a király az országba kerületenként biztosokat nevezett ki a protestansok templomainak elfoglalása végett. Igy történhetett, hogy, a mint az evangelikus *Karok* és *Rendek* az 1687-diki országgyülésen a királyhoz intézett emlékiratukban magok előadják, «noha a közszabadságnál és nyilvános előjogaiknál fogva országszerte mindenütt mindnyájunknak szabad vallásgyakorlattal kellene birnunk s ez illetné meg a legtöbb helyeket, a vármegyéket, a királyi és mezővárosokat és a falvakat általában: mind ezek ellenére most annak teljességgel nem vagyunk birtokában. Sőt még oly helyekről is, hol a szabad vallásgyakorlat eddigelé elvétve megmaradt, mint

---

[1]) *Rezik*, Theatr. Eperi. II. 7. §.

némely szab. kir. és bányavárosokból és azok környékeiről, nemes és paraszt falvakból az evangelikus lelkészeket ezen országgyülés oltalomlevele alatt részint elűzik, részint a hivatalkodástól eltiltják, vagyonuktól, mindennapi élelmüktől és ruházatuktól megfosztják s koldulásra kényszeritik. Templomainkat fegyveres néppel elfoglaltatják, s a nyomorult községet, hacsak rögtön át nem tér a katholikus vallásra, nemcsak kenyérkeresetétől fosztják meg, hanem élete kockáztatásával megszolgált hetibérét is letartóztatják, a lakosságot vasra veretve börtönzik be. Ezeknek s egyéb eféléknek elkövetésében pedig főképen a kamarai bányatisztek s egynémely magán állású plebanusok foglalatosak, kik ez úton megtöltik — nem Fölséged kincstárát, mely, tudjuk, hogy ekép' gazdagodni nem kiván, — hanem saját zsebjüket. Ily módon foglaltatnak el csak nem mindenütt paplakaink, egyházi jövedelmeink, egyéb ingó és ingatlan vagyonaink; nem különben az egyházainkat s az egyházi embereket illető kegyes hagyományok, fekvőségek, épületek, kertek, szőllők, szántóföldek, s s az evang. belső emberek használatára és szükségére végrendeletileg vagy egyébként adatott és rendelt javak és jövedelmek, melyeknek egy része már el is idegenittetett, s profan célokra fordittatott. Hasonló sorsra jutottak iskoláink, mint a melyeknek rektorai s egyéb tanitói hivataluktól megfosztattak, sőt bilincsekbe is verettek. Nemeseink és parasztjaink számüzetés, javaik elkobzása, kegyetlen verések, súlyos börtön és kinzások által kényszerittetnek idegen vallási szertartások és ünnepek megtartására s a katholikus hit fölvételére s több helyt saját evang. vallásuk megtagadására holmi téritvényekkel köteleztetnek. Az evangelikusok, ha csak ellenfeleink kivihetik, országszerte semmiféle közhivatalokra sem bocsáttatnak, a kik hivatalban vannak, attól jobbára elmozdittatnak — semmi tekintettel sem lévén e részben a közszabadságra; — nyilvános követségekből úgy szintén némely ipartársulatokból, habár szabadalmazott céhszabályokkal birjanak is, csupán vallásuk miatt csufosan kivettetnek, az állittatván, hogy Fölséged tiltja ki őket azokból. A dézmát és negyedet, melylyel a katholikus papok számára régebben nem szoktak adózni, valamint egyéb fizetéseket is az ország törvényei ellenére behajtják rajtok. A halottak eltemetése, mig csak az önkényüleg kirótt dij le nem fizettetik, nincs megengedve, a harangok használata el van tiltva. Tanulóink teljességgel meggátoltatnak abban, hogy pártfogóiktól a

gyakorlat szerint jótéteményt kérhessenek. Némely községben azt kivánják tőlünk, hogy mutassuk ki a katholikusok rendes parókhiáját, s vonakodás esetén az egyes lakosok telkét, birtokát, valamint a határos középületeket a templomhoz való szomszédság miatt egyenesen maguknak követelik és elfoglalni törekszenek. Ily módon magán úton és nyilvánosan, a mennyire csak tehetik, háborgatják vallásgyakorlatunkat és annak szabadságát; — helyenként, a hol nekik tetszik, a vallásgyakorlatot csupán a városok és helységek falain kivül engedik meg, s ily módon — hogy mindent együvé foglaljunk, nincs oly erőszakosság, melyet ellenünkben és a parasztság ellen mind e napig elkövetni ne merészelnének.» [1])

Az 1687-diki országgyülés irományai közt olvasható e részletes jegyzék is az evangelikusok vallássérelmei felől, s abból látható, hogy a *Lipót* birtokában levő országrészeken a protestansok valóban minden nevezetesebb városban — de legnagyobb részt a jelentéktelenebb helyeken is — meg voltak fosztva templomaiktól, iskoláiktól steff. Igy névszerint *Kassán, Sárospatakon, Bártfán, Lőcsén, Késmárkon, Selmecen, Körmöcbányán, Pozsonyban, Győrben, Komáromban* s igy tovább. — *Liptóvármegyében* az 1681-diki országgyülési kath. KK. és RR. nyilatkozata szerint még 46 ev. templom volt, s az ugyan azon évi vallásügyi t. cikk szerint a *hibbei* és *n.-palugyai* templomok az evangelikusoknak visszaadandók voltak. A pápisták azonban ez utóbbiakat ismét csakhamar visszafoglalták, sőt annyira vitték, hogy 1687-táján *Rezik* azt irja az ottani viszonyokról, hogy «a szabad vallásgyakorlat számára nincs már egy templom sem az egész vármegyében». E munkát pedig a *lykavkai* vár katonai parancsnoka, a francia eredetű *Reguin* és *Dwornokovics* János nemes hajtották végre a szegény ev. lakosság, lelkészek és tanitók kegyetlen sanyargatásával. Ez utóbbi egynehány lelkészt meg is csapatott s e szókat mondá: «Ha nem fognak kapni kemény hóhért a lutheranus papok megfojtogatására, majd nyakára hág ő ennek az aláváló papságnak.» [2])

* * *

[1]) Az ev. KK. és RR.-nek 1687. nov. 17-én benyujtott emlékiratuk a *Historia Diplomatica*-ban, Append. 227. l.

[2]) *Rezik*, Theatr. Eperi. III. 19.

Ez volt főbb vonásokban rajzolva a magyarhoni protestansok külső helyzete és állapota, midőn a gyászos emlékezetű mészárlás időszaka Eperjesre elkövetkezett. [1])

E város, abban az időben is Felsőmagyarország egyik legjelen-

---

[1]) A mészárlás történetéhez fő kutfő *Rezik* János eperjesi egykoru tanár műve, melynek adatait mi is használjuk; egyéb forrásainkról rendszeresen számot adván. — Rezikről álljanak itt a következő életrajzi följegyzések. Született Nyitramegyében *Koroson*, egy tót faluban, hol édes atyja lelkész és esperes volt. Mint fiatal tanuló került *Eperjes*re, hol az 1669-diki iskolai examen alkalmával disputált. Később *Lengyel-* (most Porosz-) *ország* egyik városában, a magyarországiaktól akkortájban széltire látogatott *Thorn*ban találkozunk vele, hol egyik docens volt. 1682-ben professori minősitést nyer s a kassaiak által ekkor ujonan megnyitott iskolájok igazgatásával bizatik meg. Itt *Fischer* Mihály kamarai elnökkel összeütközésbe keveredvén, ez őt Tököli előtt bevádolja, minek következtében *Rezik* elfogatik. Ártatlansága azonban csakhamar kiderülvén, fogságából nehány nap mulva kiszabadul, s nem sokára Eperjesre hivatik meg az ékesszólás, költészet és történelem tanitására. A rémnapokat, ugy látszik, itt élte át, mert a legjelentéktelenebb dolgokról is szemtanu részletességével és benyomásaival ir. 1687. juniusában *Eperjes*ről elüzetvén *Thorn*ba menekül, hol 1690-ig mint rendes tanár működött. Egyebek közt közzétette azon Panegyricumot, melyet az 1697-ben elhalt III. *János* lengyel király tiszteletére irt. A *Rákóci*-forradalom idején 1705-ben az eperjesiek viszszahozták a derék tanférfiut magok közé a szónoklat tanszékére, melyben ezen tul mint igazgató is élete fogytáig nagy haszonnal működött. Meghalt az 1710-diki dögvészben Eperjesen.

A magyarországi protestans tanügy és egyháztörténelem terén halhatatlan érdemeket szerzett *Gymnasiologia* és *Theatrum Eperiense* kézirati műveivel.

Ez utóbbi műnek teljes cime: *Theatrum Eperiense a. ao. 1687. seu Laniena Eperiensis, Auctore Joanne Rezik in Eperiensi Statuum Hungariae evangelicorum collegio eotum professore. Ex autographo stranssumptum, correctum vero ac revisum ex ipso autographo et originali.* A nemzeti muzeum birtokában levő egyik példány cime: *Joan. Rezik in Collegio A. C. Eperiensi Professoris Theatrum publicum Lanienae Eperiensis M.D.C.LXXXVII.* A Theatrum Eperiense-t toldalékkal ellátta a mult század egyik legkitünőbb történész-gyűjtője *Dobay Székely Sámuel*, saját adataival s másoktól vett értesülésekkel tetemesen megbővitvén s nem egy ponton módositván és helyreigazitván. Az eperjesi főiskola t. tanárai, könyvtárukból sziveskedtek a különben számos másolatban közkézen forgó műből több példányt használatomra bocsátni át, s ezek egyikében, melyet *Kukay P.* másolt 1793-ban az eredeti után, *Bubenka* eperjesi egykoru lelkész jegyzetei is be vannak igtatva.

tékenyebb helye, attól fogva, hogy hazánk az osztrák ház uralma alá került, példás és kitartó hűséggel ragaszkodék ahoz s azért I. *Ferdinánd* által több izben kitüntetésekkel és jutalmakkal halmozta-ték. [1]) Adatok vannak rá, hogy a város királyaink előtt sokáig jó katholikus érzelméről volt ismeretns, s a reformációt elég későn vette be. Földrajzi fekvésénél fogva minden időben fontos strategiai pontnak tekintetett, mint ilyen *Tökölinek* is egyik főtartózkodási helye és hadi működéseiben támpontja volt. A fölkelő vezér egykor ezen város főiskolájában növeltetett, [2]) melyet 1665-ben a felsőmagyarországi prot. (ev. és reform.) főurak, megyék és városok — *Eperjes* városával kötött egyesség értelmében — a király és *Szelepcsényi* érsek tiltakozása dacára ujból alapitottak, az országos evangelikus status kötelezvén magát e város jogait és szabadságát «szükség esetén vére hullásával is megoltalmazni.» [3]) A kitünő tanáraiban gyorsan felvirágzott Kollégiom a magyarhoni evangelikusságnak egyik legméltóbb dicsekedése s Tökölinek is egyik legféltettebb kincse volt, habár falai közé a császáriak — elhallgattatván a mesterek szavát — labancokat is szállásoltak. A város egyébként igen előkelő tanácscsal birt, melynek tagjait jobbára az ev. német földről válogatták össze. Három ev. temploma volt a magyar, német és tót nemzetiségek szerint, ugyanannyi paplakkal.[4]) Egyházainak népessége és iskoláinak fejlettsége tekintetében Felsőmagyarország egy városa sem multa felül. Ugyanezt mondhatjuk kereskedelmi forgalmáról és vásárainak élénkségéről. «A hely hangulata határozottan kitünő; itt a kövek, a falak és háztetők is élni s mintegy örvendeni látszanak. Ezen és másnemű tulajdonaiért az ország és a külföld szemei rajta csüggtek, s csinosságaért, gazdagságáért, polgárai müvelt magaviseleteért, közönségesen

---

[1]) Ezekről s Eperjes régibb történetére tartozó egyéb dolgokról l. részletesen *Katona* Hist. Critic. XX. köt. II. rész 1029. 1111. XXI. 525. 735. stb. stb. Továbbá *Kaprinay* kézirati gyüjt. számos helyen, ezek közt XXVIII. köt. 4° 108. 134. ll. az egyetemi kt.-ban.

[2]) *Rezik*, Gymnasiologia Cap. VIII. §. XXIX, hol Tökölinek tanuló korában való megvesszőztetése is emlittetik.

[3]) *Ribini*, Memorab. II. 142—144. 146. 162.

[4]) Az 1687-diki országgyülési ev. KK. sérelmi jegyzéke József főherceghez intézve.

Kis-Bécsnek nevezték.»[1]) Tököli a kollegiumnak hatalmas és bőkezű pártfogója volt; tanácsadóinak egy részét e város polgárai képezték; Eperjes szivvel-lélekkel ragaszkodott hozzá; ellenszegült a császári hadaknak akkor is, midőn már a környék csaknem egészen meghódolt nekik. Ezen hűségeért a várost két izben vette *Schultz* cs. tábornok ostrom alá, t. i. 1684. és 1685-ben. Az első ostromtól a város — az ellenségnek érzékeny veszteségeket okozva — maga menté föl magát; a másodikat — 1685-ben, midőn *Tököli* szerencsecsillaga már igen alászállott — *Schultz* nyolcezer német és kétezer magyar had élén sokkal nagyobb készülettel kezdte meg. [2]) Julius közepe táján teljes volt a zárlat a város körül, melyben *Feldmayer* parancsnok, ki nem régiben állott át a császártól, hétszáz magyarral és háromszáz némettel képezte *Tököli* őrségét. A védelem ügyének fő kormányzását azonban a *városi tanács* magának tartá fenn; s ez a védfalakat fatornyokkal, ágyukkal s egyéb oltalmi készülékekkel ellátta, s a fiatalabb polgárságot és a nagyszámú kézműveseket fölfegyverezte. A lakosság együtt lelkesült az előjárókkal s minden erőt kifejtett a sikeres ellenállás dolgában. A vivás ötödik hetében a kőfal elpusztult. Schultz rohamot parancsolt, mely egyszerre több ponton irányoztatott a város ellen; azonban ismételten visszaveretett, még pedig az ostromlók nagy veszteségével, kik csak az alsó kapunál 300 halottat számláltak. *Tököli* hat század magával a szomszéd hegyekről nézte kedvelt városának kétségbeesett erőfeszitéseit, csekély hadereje miatt nem mehetvén annak segitségére. A város végre szept. 11-én kimerülve hét heti küzdelemben, az ostromlók pedig *Veteráni* részéről segitséget nyervén s *Caprara* tábornok is támogatásukra közelgetvén, megadta magát, oly feltétel alatt, hogy polgárai szabadalmaikat ezentul is élvezhessék, *vallásukat szabadon gyakorolhassák vagyonukban rövidséget ne szenvedjenek, a multakért hűtlenségi vád alapján senkinek bántódása ne legyen, az őrség tetszése szerint szabadon elvonulhasson* vagy a császár szolgálatába álhasson. A császáriak azonban már ekkor 5—6 ezer harcost veszitettek az ostromban.

---

[1]) *Rezik*, Theatr.

[2]) Ez ostromról *Szalay*, Magy. orsz. Tört. V. 299. *Horváth M.* Magy. orsz. Tört. Uj dolg. 2. kiadás VI. 156. *Csányi* Krónikája Magy. Tört. Tárban V. 119. l. *Rezik* némely ponton mindeniknél részletezőbb.

A megigért bántatlanság helyett azonban a legkegyetlenebb megtorlás várt a protestans városra. Az evangelicus tótok temploma még azon évben elfoglaltatott s a *ferenceseknek* adatott át. A következő 1681. jan. 7-én pedig a bécsi udvar rendeletéből *Károlyi* László szatmári főispán és *Csáky* István kassai hadparancsnok által a német és magyar templomok vétettek el, s az egyház gymnasiumától, alsóbb iskoláitól s ezek járulékaitól jövedelmeitől, s az összes jótékonycélú alapitványaitól megfosztatott, a vallás szabad gyakorlatától benn a városban letiltatott, s azzal a külvárosokba és a félreeső piszkos helyekre szorittatott. [1]) A lelkészek a városból kiüzettek s javaiktól megfosztattak. [2]) E csapás, még eddig, mint fentebb láttuk, a felvidéki sőt az országbeli legtöbb várossal közös volt, de a mely bünhödés azon kivül *Caraffa* által még Eperjesre nézett: az példátlanul *szörnyű* volt!

* * *

Gróf *Caraffa* Antal nápolyi eredetű cs. tábornok, ez időben a felsőmagyarországi hadak vezére. Emelkedését a hasonnevű bibornok és szentszéki követ rokonának, a jezsuita pártfogásnak, eszes voltának, [3]) s talán azon gyülöletnek is köszönheté, melylyel nemzetünk iránt viselteték. Ismeretes az a mondása: «Ha tudnám, hogy testemnek van egy kis porcikája, mely a magyarokhoz huz: kivágnám és a tűzre dobnám.» [4]) Igen valószinü, hogy ama királyi rendeletet is, melynek következtében *Károlyi* és *Csáky* Eperjesen s az egész felvidéken elfoglalták a protestánsok templomait stb. ő eszközölte ki, hogy ekép terve kivitele előtt az utat előkészitse. [5]) *Károlyi* eljárásával azonban nem igen lehetett megelégedve, mert őt «rebellis»-nek hiresztelé. [6]) *Caraffa* egyébként az ez időtájon vivott nagy ütkö-

---

[1]) Az 1687-diki országgyülési ev. KK. és RR. előterjesztése a valllásügyi sérelmekről. *Hist. Diplomatica. Append.* 230. l.

[2]) *Rezik*, Theatr. Eper.

[3]) Ez kétségbe vonhatatlanul kitünik leveleiből s egész magyarországi szerepléséből. Az egykoru *Bethlen* Miklós is «nagy elméjü»-nek irta. Lásd gr. *Bethlen* Miklós Önéletirását. II. köt. 73. l.

[4]) *Rezik*, Theatr. Eper. 12. §.

[5]) *Horváth* M. Magyarorsz. T. VI. 179.

[6]) *Gr. Károlyi S.* Önéletirása. Kiadta *Szalay* I. 20. 23.

zetektől veszélytelen távolban maradt, s vitézi lelkületét az jellemzi, hogy mikor a török és *Tököli* hadereje már meg volt törve, ez utóbbinak fejére alkudozék a megszorult nagyvezér követeivel. Az ökölnyi Szent-Jóbot azonban hét ezernyi haderő élén könnyű szerrel megvette s ez alól csapatait egy békés természetű nagy magyar város ellen vezette, hogy azt hallatlan módon megsarcolja.

Debrecen, nyilt pusztaságon, véd művek nélkül, adózott mindenik félnek, melytől oka volt félnie, Erdélynek, töröknek, tatárnak szintugy mint a németnek, a hogy a szükség hozta magával, *Caraffa*, azonban oly sarcot vetett rá, melyre az elöljárók kinyilatkoztatták, hogy az tehetségöket túlhaladja. *Caraffa* ekkor az egykoru városi jegyző följegyzése szerint «az ágyukat és őröket a kapukon és utcákon kirendelvén, az egész tanácsot és kisebb eskütteket a tanácsházba bezáratni és őriztetni rendelte. Annak utána pedig a város közlajstromát, melyek az adózásokért készittettek volt, kezéhez vévén, az előkelő és nagyobb értékű lakosokat az erre rendeltetett hadi tisztek által kiszemeltette és kiválogattatta s azokra elsőben különkülön nagy összegeket, ugymint három, négy, öt vagy hat ezer frtot tetszése szerint jegyeztetni parancsolt. Az erről szóló bolétákat kezeikhez vévén, az arra rendelt erőszakos beszédök, a lakosokat idejök és nemök megválasztása nélkül erőszakos fizetésre kényszeritették, nem fizetés esetében *kegyetlen vérengző és hallatlan gyötrelmek nemeivel mint a férfiakat ugy az asszonyokat is kinozták*. Minthogy pedig a kivánt összeg ez uton is ki nem telt volna, a nevezett tábornok más módot gondolt. A katonaságot kivezetvén kivül a város mellé rendelte. Maga a kapun belől megállapodván egy házban, a tanácsot és Communitast magához menni parancsolta .... Minden utcára nyolcezer német forintot vetett ki. Ez összegnek beszedésére utcánként mindegyikre egy század katonát rendelt. A katonák zászlókkal, trombiták harsogtatása és dobok zörgése mellett bejövén a városba, a kimutatott utcákat elfoglalták és a tanácsnokokat és hites községet — kiket lovaik mellett magokkal gyalog vezettek a városba be — elébb egy házba fogságra tétetvén, a többi lakosokat minden házból, a hol pedig sem férfiak sem gazdák nem találtattak, az asszonyokat vagy pedig a szolgálókat is, egy házhoz mint valamely mészárszékre rendelt juhokat szobába behajtotta. Kik pedig abba be nem fértek, azokat az udvarra zárták be s *őket tatár módjára megkötöztetvén*,

kemény veréssel és különféle kigondolt nyomorgatással kinzották, anynyira, hogy az emlitett két rendbeli erőszakos beszedés idején csak a szenvedőknek jajgatozása és kiáltozása, az utcákon pedig azok nyomoruságát siratóknak szava — magoknak a sarcoltatóknak is sajnálkozására hallatszott. De az utcákon sem járhatott senki, ugy hogy kivül találtatván, a többiek közé sarcoltatásra be nem ragadtatnék. *E kinzások és sarcoltatások miatt férfiak és asszonyok, nehányan a sarcoltatók kezeik alatt, 14-en haltak meg, sokan pedig hátralevő minden életökben a dolgozásra alkalmatlanokká tétettek.* Minthogy pedig a követelt pénzösszeg még igy sem telt ki: a lakosság minden értékesebb ingóságaitól s élelmi cikkeitől megfosztatott; a sarcoltatók elől elfutottak javai teljesen felprédáltattak, házaik leromboltattak; ugyhogy eképen a kár, melyet a lakosság Caraffa által szenvedett, öszszesen «két millio forintra könnyen reábecsülhető volt.» [1])

* * *

Ezen u. n. «debreceni executió»nál sokkal nehezebb feladat volt *Caraffára* nézve *Munkács* meghódoltatása, melyet, mint emlitők, *Zrini* Ilona, a távollevő *Tököli* hitvese védelmezett. Már egy évnél tovább tartott az ostrom a nélkül, hogy *Ilona* vagy akár az őrség és a várba zárkózott urak a feladásról hallani is akartak volna, sőt, mi több, a megszállottak módot találtak nemcsak a környékkel, de *Tökölivel* és a portával is a közlekedésre. A dolgok ezen állása felbőszi-

---

[1]) *Szücs* Istvánnál, Debrecen város történelme II. 473—477. — Ujabban (Századok. Szerk. *Szilágyi* Sándor 1876. 584. l.) közzététettek a debreceni megkinzottaknak nevei s a rajtok végbe vitt iszonyatos torturák is egész valóságukban, a melyeket korábban az uralkodó sajtóviszonyok miatt történetiróink elhallgattak. *Bod Péter* péld. a mult század közepe táján ez esetről kézirati művében is csak ily titokzatosan bátorkodott szólni: «Az égre kiáltván Istent hivja a bosszuállásra az a rettenetes torturázás és kinzás, a melyet egy tiszta magyar városban, mely egészen reformátusokból áll, azért kálvinista Jéruzsálemnek is szokták nevezni, véghez vitt 1687-dik esztendőben egy nagy tiszt, a melyről a szegény városiak erős büntetés alatt kötést tettenek az ellenkezőtől való félelem miatta, hogy senki ezt a nagy hóhérlást, melyet rajtok véghez vittek, soha ki ne beszéljék. Otrokocsi Ferenc In Dedicatione Tubae quintae ad Anglic. regem Willhelmum III.-um.» (*Bod* Péter, a magyar nemzet.... ecclesiai historiája. IV. köt. V. rész. Kézirat a n.-enyedi kollégiom k.-tárában.)

tette *Caraffát*, ki az ostromot *Terzy* grófra bizván, ekkor tájban[1] készült áttenni *Eperjes*re székhelyét.

A fegyverrel leigázott városban természetesen nyomott volt a hangulat a győzők irányában, melyet még inkább keseritett templomaik, iskoláik iménti elvétetése s lelkészeik elüzetése. Az ev. egyház pártfogói, a város és a felvidék legelőkelőbb férfiai, névszerint *Zimmerman* Zsigmond kollegiumi felügyelő, *Ketzer* András és mások azon voltak, hogy az isteni tiszteletet és a tanitást újra helyre állithassák. E célból s főleg hogy a tanárok és tanitók fizetését kiadhassák, *Palásthy, Radvánszki, Bezeg* és *Róth* polgárok közbenjárásával evang. hitsorsosaik körében buzgón gyüjtötték a pénzt, s valami 400 frtot össze is hoztak. Február 9-ikén az isteni tisztelet a félreeső *Hazi*-féle házban már meg is kezdetett. *Caraffa* azonban gyanus szemmel nézte az eperjesiek buzgólkodásait. Történt kevéssel azelőtt, hogy *Tököli* egyik nővére, *Mária*, az özvegy *Nádasdy*-né, *Terzy*-től kért utlevéllel *Munkács*ról, hová sógornője látogatására ment volt, *Kassára* utazék. *Caraffá*ban ekkor az a gondolat támad, hogy *Nádasdy* özvegye egyenesen abból a célból jött *Kassára*, hogy ott párthiveket szerezzen a fölkelő vezérnek. Tudta, hogy *Kassa* és *Eperjes* vidéke nem rég mennyire ragaszkodék *Tökölihez*, s föl nem tehette, hogy azzal még most is titkos összeköttetésben ne álljon, habár az eperjesiek ismerve már a «debreceni executioból» a tábornok kegyetlen és kincssóvár lelkületét, — s tudva, hogy a császári fegyverek nagyszerü győzelmei s *Tökölinek* teljes gyámoltalanságra jutása után minden fölkelési kisérlet merő hiábavalóság, sőt oktalanság lenne : bárminő titkos rokonszenvvel kisérték is *Tököli* és *Munkács* ügyeit, épen nem akarták városuk sorsát ismét a fölkelő vezéréého fűzni s a legnagyobb vigyázattal kerülték a látszatát is annak, hogy a császáriak előtt gyanuba essenek. *Ketzer* András, a város országgyülési volt követe s Tököli egykori tanácsosa, például a város meghódolása után még templomba se járt, «hogy valamely jött-ment ember fülébe ne sugjon olyasmit, miért gyanuba keverhetnék.»

Sorsát mindazáltal sem ő sem társai nem kerülheték el — *Caraffának Rezik folytatói* szerint, kezére játszék *Szentiványi László*, ki az

[1]) Az 1687. év február elején.

igen gazdag *Ketzer* és *Zimmerman* család jószágaira vágyott s *Zrini Ilona* nevében ez utóbbikhoz, mint a ki felől szinte tudva volt, hogy *Tökölinek* bizalmas hive vala, levelet kohol, melyben őt és *Tököli* egyéb hiveit kitartásra buzditja, biztatván, hogy férje nem sokára segélyére jő a szorongatott Magyarhonnak s értesitést kér tőle a császári sereg állásáról. Szentiványi e levelet *Ujhelyi* (máskép Tábori) *Erzsóknak*, egy szajha markotányosnénak adja át kézbesités végett, ki *Zimmermant Weber* és *Fleischacker* barátainak társaságában poharak közt találja. *Zimmerman* és társai bortól felhevülve a levél felbontására szavaznak, s aztán *Erzsókot* válasz nélkül elbocsátják. *Szentiványi* ezután más levelet is küld *Tököliné* nevében *Zimmerman*-hoz s szemére veti, hogy az elsőre nem válaszolt. A levélvivő sürgető kérelmére *Zimmerman* és társai készitnek egy közönyös hangon irt választ, melyet *Erzsók Szentiványi*nak kézbesit. *Erzsók* ettől harmadszor is visz levelet *Zimmermanéknak,* de tőlök kétes és közönyös feleletnél egyebet most sem kap, melyet a szajha ismét *Szentiványihoz* visz meg. [1]) Ugyan ez időben *Caraffa* két markotányos nőt fogat el *Eperjesen,* kikről hirlék, hogy *Nádasdyné*nak eszközül szolgáltak, s kik. ugy látszik, vallomást tettek, hogy ők a munkácsi őrség meghagyásából török és tatár segélyhadak érkezésével biztatták mind *Kassán* mind *Eperjesen Tököli* hiveit. E pillanattól fogva *Caraffa* mindenütt összeesküvést látott maga ellen és a császár ellen. «Fölfedeztem — irá a császárnak — egy messzeterjedő összeesküvést, melyből ha Fölséged nagyszerü diadalai nem szivják ki az életerőt, mely ha most nem jő nyilvánosságra, alapjában renditette volna meg az álladalmat..... Áll pedig sereg számra menő tagokból; közülök némelyek pénzzel, mások tanácscsal, mások tekintélylyel, mások más szolgálatokkal mozditják a merényletet elő. Vannak, kik kivülről szitják a tüzet, de ezt mindnyájánál inkább szitja itthonn a büntetlenség. Én könyveket irhatnék együvé azon dolgokról, melyeket felfedeztem, de veszedelmes volna papirosra biznom a nyomozás eddigi eredményeit; elég annyit mondanom, hogy fölséged szentséges élete ellen törekesznek; hogy szándékuk fölséged valamennyi országait és tartományait tönkre tenni, hogy még a keresztyén nevet

---

[1]) Rezik folytatói a Theatr. Eperi.-ben.

is ki akarják irtani. Követeli tehát maga a keresztyénség, követeli a birodalom ügye, hogy a gonoszok lakoljanak elvégre, s hogy legyen, ki azon buzgalommal működjék ellenök, melylyel Felséged és isten ellen működnek ők. Felséged szelidsége — bocsánatot kérek — ártalmasabb a kegyetlenségnél: mert kegyelmezvén a gonoszoknak, veszedelembe ejti a jókat. Néhány év elfolyása alatt öt izben nyertek bocsánatot a lázadók: *Rabattától* a bányavárosokban, *Dünewaldtól* Lőcsén, a *lothringeni hercegtől* Pozsonyban, *Schultz*-tól, Eperjesen, *Caprarától* Kassán; büntetést senki sem szenvedett, sőt Felséged tulságos kegyelmességéből sokan még földekkel és tisztekkel is jutalmaztattak meg. És hivebbekké még sem lettek, mert örök nyavalyája ezen országnak, hogy mindig pártosoktól hemzseg; hiszen találkoztak, kik még István a szent király ellen is ütöttek pártot. S ime most alkalom nyilik, örök időre irtani ki Magyarországból a pártoskodást, mind magának a magyar földnek, mind az örökös tartományoknak maradandó javára. A hadi szerencse jelenleg kedvez Felségednek; a lázadókat azzal vádolja a világ, hogy majdnem végveszélybe ejtették a keresztyénséget s e szerint nemcsak igazságosnak fog látszani a büntetés, hanem helyeseltetni is fog fennen és általánosan. A birságok és elkobzások öregbitők lesznek a közkincstárt, miszerint ez képes legyen azok ellen vivni, azokra torolni vissza a háborut, kik annak szerzői voltak. Fél szabálynak semmi haszna, mert ilyes által barátokat nem szerzünk magunknak, az ellenségtől meg nem menekszünk általa. Miért is nem elég őket külön valamely városban megbüntetni, hanem büntetni kell őket országszerte; nagyot kicsit kell elrémiteni a hivek és övéik biztositására. Nagy-Várad, Eger, Munkács folyvást veszedelemmel fenyegetnek bennünket, készek mindig és mindenki ellen a lázadók befogadására, ápolására. Kell tehát, hogy az országnak több pontjain egyszerre minél erélyesebben folyjon az eljárás, máskülönben találkozni fognak, kik mondók lesznek, hogy ők kénytelenek voltak Tökölihez állani, mert hiába néztek a császári hadak elébe, kik őket megvédjék. Én gyülöletes dolgokat mondok, Felséges uram, méltóztassék tehát valamely magasállásu férfiut, kit hűsége épen ugy ajánl mint törvénytudománya, méltóztassék vagy *Kinskit* vagy *Strattmannt* birótársul leküldeni hozzám. Tudom, hogy a legnagyobb veszedelemnek teszem ki magamat, de kész vagyok mindennek elszenvedésére a császárért, a közjóért.»

Szalay, [1]) kitől *Caraffa* ezen levelét átvettük, hozzá teszi, hogy «*Kinski* és *Strattmann* óvakodtak ahoz társul szegődni, kiről földije és magasztalója, *Vico* mondá: «hogy felségsértési ügyekben a gyanut bebizonyitott bünténynek vette»: azonban, minthogy az *eperjesiek* elfogott leveleivel *Szentiványi* is hozzájok sietett s szintén azt a jelentést tette nekik, hogy *Felsőmagyarországon* forrongás van keletkezőben, tanácsolták Lipótnak, hogy *Eperjesre Caraffa* biztossága mellett egy rendkivüli törvényszéket (delegatum judicium) nevezzen ki, mely egész szigorral járjon el az összeesküvők ellen. *Herman* bádeni őrgróf az udvari haditanács elnöke s *Eszterházy* Pál nádor ugyan alaposabban ismerve a felsőmagyarországi hangulatot, Tököli volt hivei mellett szót emeltek, a feladások által nem engedék tévutra vezettetni magokat; azért, noha befolyásuk az emlitett német ministerek által meg volt is bénitva, [2]) hihetőleg az ő közben jöttökkel adatott a törvényszék tagjainak az az utasitás, hogy *a magyar törvények szerint itéljenek, a kik a királytól már bocsánatot nyertek, azokat ne büntessék ujra, lelkiismeretesen vizsgálják meg, hogy a kegyelmeztetés után vétkeztek-e ismét, s vétkök önbeismerés által be legyen bizonyosodva, s bárkit is csupán döntő bizonyitékok után maraszszanak el. A vádlottaknál a kinos vallatás megengedtetett.*

Caraffa február elején nagy hidegben érkezék *Eperjesre,* s a város kapuit csakhamar elzáratta. A törvényszék a városházán ütötte fel tanyáját, [3]) s következőkép alakult meg:

Wallis kassai hadparancsnok alezredes, elnök.
Fischer Mihály, a kassai kamara igazgatója.
Pelsőci György, királyi ügyész.
Szentiványi László, a főfeladó.
Megyeri Gábor, sárosmegyei jegyző.
Harter Mihály, *Medvecki* Mátyás, eperjesi tanácsosok.[4])
Juliáni Péter, *Friderici* Péter, olasz eredetü eperjesi polgárok.

---

[1]) Magy. orsz. Tört. 347.—349.
[2]) *Rezik* folytatói.
[3]) *Ottlyk* Önéletirása. Monumenta Hung. Hist. Irók. XXVII. 54.
[4]) Az 1687/8. orsz. gyülésen a város egyik követe. Naszvady A. és Fiát Komárommegy. követek naplója a nemz. muz.-ban.

Turcsányi, eperjesi postamester.

Braheim Vilmos, danzigi származásu, Ketzer teremtménye.

Görtz Márton, az eperjesi őrség parancsnoka.

Burghardt Mátyás, hadbiró.[1])

Először is *Weber* Frigyes, eperjesi tanácsos és jegyző, rejtélyes jellemü férfi, fogatik el s *Caraffa* elé vitetve azzal vádoltatik, hogy *Munkácsról* levelet kapott; mit az tagad. Ellene *Tábori* Erzsók tanuskodik. *Peritzhoff* Ignác jézsuita unszolja *Webert,* hogy ismerje el a levelet s katholizáljon, mely esetben nemcsak büntetlenségre, de hivatal és vagyonra is kilátást nyujt neki. A kapzsi ember lépen ragadván elvállalja a levelet s további faggatásokra egyebek közt *Ketzer* Andrást és *Zimmermant* nevezi meg, kik vele együtt szintén olvasták a levelet. «E dögvészes forrásból eredt sokakra nézve a veszedelem.» [2])

Ezután Lipóci és Peklányi *Ketzer Andrásra* került a sor, a magyar nemzeti és protestáns szabadságnak ezen előkelő és derék bajnokára, ki azokért a megyei és az 1662-diki országos gyüléseken is küzdött. A császári és jezsuita párt előtt rég óta megjegyzett ember, kinek nevét Lipót király aláirása mellett a többi felsőmagyarországi nevezetesebb pártütőkéi közt már 1670-ben köröztették.[3]) Idézve volt az 1671-diki pozsonyi törvényszék elé is, hol azonban a fölségsértés alól fölmentették. Febr. 16-án egy tisztviselő jelent meg nála, a tábornok nevében, kérvén, hogy ezt látogassa meg. Házából kilépve katonák fogták körül s egyenesen a börtönbe kisérték, hol köszvényes lábaira

[1]) *Ottlyk* a törvényszék tagjairól ezeket irja: «In delegato judicio praesidealt general Vallis és azon kivül hat német tiszt, és hat magyar, u. m. *Szentiványi* László, *Kálmáncsai*, *Sztankai*, *Megyeri*, *Medvecki* és *Turcsáni* akkori póstamester.» *Szalay* az elnökséget *Caraffának* tulajdonitja, *Ottlyk* azonban, ki maga is állott a törvényszék előtt, azt irja, hogy *Caraffa* nem volt elnök, sőt a törvényszék üléseiben részt sem vett. «Soha ad sessiones delegati judicy nem jött» u. m. «hanem praesidealt *Vallis* generalis, maga penig mint egy Pilátus, távul dictált.» Ugyan ő Vallis időközi elutazását sem emliti, melyről később leszen szó.

[2]) *Rezik*, i. m. melynek adatait további elbeszélésünkben átalában használjuk.

[3]) Az 1670. jul. 15-diki kir. rendelet melléklete a gr. *Károlyi* család levéltárában.

bilincseket raktak. Másnap — Invocavit vasárnapon — *Zimmerman* Zsigmond, *Ketzer* veje, nemes származásu kereskedő, tudományosan képzett férfi, városi tanácsos és kollegiomi felügyelő, — továbbá *Fleischacker* György, szintén nemes eredetü eperjesi kereskedő, az ev. vallásnak és az iskoláknak lelkes hive, ki több izben viselt biróságot — bár tudós képzettsége nem volt, kisértettek fogházba s szintén vasba verettek. *Ketzer* Gábor, Andrásnak fia, egy szelid lelkü művelt ifju, nős, atyja szabadulása érdekében ide-oda könyörögni járván s ismerős nem ismerős helyeken kegyelemért esdvén — 17-én vagy 18-án szintén bebörtönöztetik. Ugyan ezen sors érte *Rauscher* Gáspárt, Zimmerman kereskedő társát, ki Tököli virágzása idején az őrség pénztárát kezelte, egy józan és kegyes férfiut, kinek még neje sem volt, és *Baranyai* Ferencet, nemesi eredetü városi tanácsost, jogtudóst s az ev. egyház egyik felügyelőjét, melynek és az evang. tanügynek hő keblü barátja volt. Ismeretes egyebek közt arról, hogy 1682-ben a császáriak távozása után a nép a ferenciek kolostorát az ő felhivására rombolta le. Az eddig emlitetteken kivül csaknem egy időben fogságra hurcoltattak még több eperjesi, sárosmegyei s egyéb felvidéki protestánsok is, kiknek neveivel később találkozunk.

Az elfogottakat a börtönből egyenként vezették, néha *Caraffa* olykor *Görtz* szállására, s előre elkészitett szövevényes és fogós kérdések szerint faggatták, — legtöbbször azonban a curián vallatták. *Caraffa*, Rezik szerint, maga vádló, tanu és biró volt egy személyben, rajta kivül mint tanu csak még *Tábori* Erzsók szerepelt. A foglyok tanui és felei a vallatás helyére nem bocsáttattak. A vád abban határozódott, hogy az elfogottak titkos összeesküvésnek voltak részesei, s mint ilyenek leveleztek *Munkács*csal s gyüjtették a pénzt a fölkelés céljaira. Minthogy a foglyok ezt nem ismerték el, febr. 25-én *Caraffa Zimmermant* a deresen csapatta s kinpadra vonatva hóhérok által sokáig marcangoltatta. A szánandó ember végre megtörve a fájdalmak alatt, elismert mindent, a mivel vádolták s ártatlanokat is büntársainak vallott. A kinzás szüntével azonban vallomásait visszavonta. Az önmeghazudtolásnak *Caraffa* nem adott helyet, s minek utána a megkinzott embert külön szobába záratta, hol csupán szalmát adatott alája, másnap febr. 26-án *Ketzer* András ellen alkalmazta a tortura legkegyetlenebb nemeit. A 60 éven tul levő öreget deresre fektették le, s egyes tagjait nagy erővel huzták szét a törzsből, majd forró

szurokkal és lángokkal sütötték: de semmit sem ismert be. Ezután oldalaihoz tették a tüzet s kezét és térdeit hátul összekötve e tagjait a legnagyobb erővel huzták és feszitették szét: de 5—6 órai ily kinzás dacára a hóhérok semmire sem boldogultak. *Ketzer* egy jajszót sem bocsátott ki. «Biráim», mondá ismételve a jelenlevő törvényszéki tagokhoz, «velem azt tehetitek, a mi nektek tetszik, de semmi bünt sem vallhatok magamra sem másokra. Ha uj vétket kerestek, nem fogtok találni; ha a régiekért akartok megölni, melyekért már kegyelmet nyertem, nem fogok előttetek könyörögni.» Ezután a vérében fetrengőt földre dobták s kinzó hóhérai távozván, megengedték, hogy hitvese ápolhassa. Csakhamar eztán *Rauschert* és *Baranyait* vonták kinpadra. Előbbikről föl van jegyezve, hogy tüzzel és széthuzással gyötrettetett, utóbbikról, hogy mint rettenthetetlen jellemü férfi, erős lélekkel állotta a pokoli kinokat. A kinzó szerszámok közé tartozott különösen a spanyol vallató szerszám, kiálló éles részekkel biró vaskészülék, mely kulcs által mozgásba tétetve, minden felől összeszoritá a szerencsétlenek lábait s lassan metszegeté el az ereket, inakat és izmokat s ez által, és a tagok összerántása által kimondhatatlan fájdalmakat okozott. Ezt először a térden alul, azután a lábszár közepén s végül a bokán alkalmazták.

A foglyok ezután tömlöceikbe visszavitetvén, a nélkül, hogy kificamitott és elcsavargatott tagjaik helyre tétettek volna, a *jezsuiták* lelki kinzásai alá kerültek, kik őket minden áron át akarták a katholikus hitre tériteni, a mi nekik *Zimmermanra* nézve sikerült is. Ez hitt azon igéretöknek, hogy ekkép életét meg fogja menthetni. E remény azonban hiába való volt; valamint hiába voltak *Zimmerman* ifju nejének kérelmei, könyei és nyakláncai, melyek *Caraffa* hitvesének birtokába jutottak. Márc. 3-án a törvényszék mindnyájokra nézve, kiknek megkinoztatásáról eddig szólottunk, halálos itéletet hozott, mely szó szerinti forditásban egész teljessége szerint következőkép hangzik:

«Minekutána Ő felsége a római császár, magyar- és csehországi király I. Lipót legkegyelmesebb urunknak a mindenható és igazságos istentől fölemelt és megáldott fegyverei által Magyarország egyéb részei és helyei közt Eperjes városa is ujra visszatérittetett a köteles és törvényszerü engedelmességre; e meghóditott helyek — számukra a legkegyelmesebb fölség részéről teljes bocsánat és amnestia adat-

ván, esküvel kötelezék magukat a törvényes urok és királyuk iránti engedelmességre és minden hűségre. Mindazáltal némelyeknek gonoszsága, elvetemültsége és vakmerősége annyira fajult, hogy a legkegyelmesebbb bocsánatot megvetvén, törvényes királyuk iránt tartozó hűségüket ujra megszegvén, s csak most tett esküjöket ismét megtörvén, *Tökölinek* lázadó és ellenséges pártfeleihez szegődtek, ide-oda sok izenetet küldöztek és kaptak, mi által másokat is az előbbi pártütés folytatására hitszegő módon ösztönöztek, *Munkácsra Tököli* nejéhez leveleket irtak, panaszkodtak elviselhetetlen leigáztatásuk felől s hogy mily roszul bánnak velök Eperjesen. E felett még — midőn *Tököliné* férjének jó és uj állapotáról egyetmást tudatott velök, nagyon neki bátorodtak, szerencsés előmenetelt kivántak *Tökölinek*, megigérték az erőditett városok átadását, ohajtván, hogy a császári kormány és uralom alul mielőbb szabadulhassanak. Mire *Tököliné* azt válaszolta nekik, hogy örömmel értesül a felől, hogy *Eperjesen* iránta és férje iránt ekép éreznek; ha bár most szenvedniök kell is, mindazáltal isten megsegitendi őket nem sokára, a mennyiben a törökök igen nagy sereggel fognak eljőni, a császáriaktól megszállott helyeket az ő férje közreműködésével elfoglalandják s az elnyomottakat megszabaditandják. Tudomásra esvén s a szokott vizsgálat után kivilágosodván és bebizonyosodván az, hogy egyebek közt *Zimmerman* Zsigmond, *Rauscher* Gáspár, *Ketzer* András és *Baranyai* magokat e dologba beártották és belekeverték, s hogy annálfogva ezek részint saját vallomásaik, részint mások bizonysága és nyilatkozatai alapján többször ismételt esküjöket megszegték s az isteni és királyi fölség ellen szerfelett vétkeztek, fölségsértés és pártütés bünébe estek, a tatárok és törökök segitségét ohajtották és kivánták: ennek következtében a kiküldött törvényszék azt végezte s itélet utján azt mondotta ki, hogy *Zimmerman* Zsigmond, *Rauscher* Gáspár, *Ketzer* András és *Baranyai* Ferenc ezen általok elkövetett bünök miatt *minden ingó és ingatlan javaik elvesztésén kivül méltó bünhödésül mások rettentő példájára jobb kezüknek előleges levágatása után a hóhér által nyakaztassanak le, testeik négy felé daraboltatván, Eperjes körül különböző helyeken az utakra függesztessenek ki, fejeik pedig az akasztófa mellett a városon kivül egymás mellett fálállitandó bitófára szögeztessenek fel,* — igy kivánván az igazság.»

E közben *Caraffa* saját ablakai alatt «a város közepén emelte-

tett egy kinzó nagy theatrumot»,[1]) melyen «30 zöld ruhába öltözködött bakó és bakóinas működött».[2])

A foglyok, midőn a jezsuiták nyakukon nem voltak, az időt énekléssel és imádkozással tölték s testi fájdalmaikat is ez által enyhiték. Végre elközelgetett március ötödike, a kivégeztetés napja. *Ketzer* épen iszonyu kinokat szenvedett, midőn az itéletet is tudtára adták. Ekkor azt a kegyelmet kérte, hogy távolitsák el tőle a jezsuitákat s engedjék meg, hogy a maga papjával együtt lehessen. Kérelme teljesittetett, s csakhamar több német tisztviselők kiséretében *Lipóczy* Miklós evang. lelkész lépett be hozzá. «Tisztelendő atyám» szólitá meg ezt, «midőn mulandó életem végperce közelit, melyben e halandó életből s ennek országából a tiszta lelkek hajlékába s ama jobb házába indulok, mely istené, lelkem üdvére való tekintetből kivánkozom a bünösökön könyörülő istennel kibékülni. «Aztán töredelemmel meggyóná isten elleni vétkeit, könyörgött a lelkészszel együtt azok bocsánatáért, s igy folytatá: «A mi azt a gonosz tettet illeti, a melyet ő Felsége ellen ujabban forraltam volna, a miért halálra és gyalázatra adattatom: a minden bünt tudó és megbüntető isten előtt, az angyalok és a tiszta lelkek előtt, s előttetek, kik balsorsomnak tanui vagytok és lesztek, — s felszóval kinyilatkoztatom, hogy én attól merőben tiszta vagyok, olyasmit meg sem kisérlék; semmit sem tettem, semmit sem helyeseltem, a mi Magyarországon háboruság támasztásra, a fölkeltendő mozgalom növelésére, a királyi Fölség kisebbitésére vagy hadseregének ártalmára irányult volna. Ha pedig a korábbi vétkek emlékét akarják helytelenül felujitani, melyekért minden tettesek kegyelmet nyertek, akkor mindnyájan büntetést érdemelnénk. De ti, a mint mondjátok, uj bünök után kutattok, s azok szerzőit kivánjátok lakoltatni. Valamint ebben nem akadályozhatlak, azonkép kérlek

---

[1]) *Babocsay*, Fata Tarcaliensa, *Rumy*nál I. 95. Caraffa életirója *Vico* ezt vérpadnak (ferale pulpitum) irja, hozzátévén, hogy *infámisságból „mészárszéknek“* — macellum — nevezték el, holott az arra való volt, hogy «rémületet ébreszszen». *Katonánál* Hist. Crit. XXV. 346.

[2]) *Horváth*, i. m. VI. 183. *Eperjes városa j. könyvének* 1687-dik évi följegyzése a theatrum elhelyeztetése felől azt tartalmazza, hogy az *„az uj iskolán tul levő utczában, melyet a lutheránusok Ő felségének ismételt tilalmai dacára épitették, a felső kapu felé állittatott fel.“* A rövid 10 sorra terjedő följegyzés másolata meg van Kaprinainál XVIII. kötet 4° 264. l. az egyet. ktárban.

teljes lelkemből benneteket, hogy engem, ki semmi ujabb vétségnek tudója és részese nem vagyok, különböztessetek meg a tettesektől és beavatottaktól, — a mint hogy ti majd egykor ama rettenetes végitélet napján ártatlanságomnak leendetek bizonyságai». E szókra a jelenlevők egyike sem felelt. Ezután gyermekeinek izenetben meghagyja, hogy istenfélők és jámborok legyenek, nővérét Klárát pedig kéri, hogy vegye gondjai alá gyermekeit.

Két oldalról fegyveres katonák által körülvétetve, minden rendü és koru emberek nagy számától kisértetve érkeztek a halálra itéltettek a vesztőhelyhez [1]) az evangelicus lelkész társaságában s «kivéve a nyomorult öltözetü hóhérokat, szánalom és rémület fogta el az egész sokaságot» a szerencsétlenek sorsa miatt. *Ketzer*, képtelen lévén saját lábain járni, gerendákon cipeltetik ki s letétetvén a vérpad mellé, egész lelki nyugodtsággal rendelkezik saját holttestéről s nejének és gyermekeinek számára is utasitást ád, hogy annak idejében hová temetkezzenek. Ekkor a foglyok előtt a fentebbi itélet egész terjedelmében hangosan felolvastatik. A gyászos emelvényre *Zimmermann* lép legelőször a téritő jezsuita és egy katonai lelkész kiséretében. Felszóval esd a megigért kegyelemért. «Kész a kegyelem» ugymond a jézsuita, «de istennél» — s egyszersmind a feszületet nyujtja a nyomorultnak megcsókolás végett. *Zimmermann* elfordul attól mint szintén a jézsuitától s alant álló biráihoz szólva német nyelven három izben könyörög: «Uraim, kegyelemért esdek!» — mikor a hóhérok megragadják s jobb karjától megfosztják. Még ekkor is eseng a kegyelemért, midőn fejét veszik. Utána *Ketzert* vonják a vérpadra, ki sötét hosszú ruhába öltözködve, nyugodtan kéri a bakót, hogy jól sujtson, mit az megigér és teljesit is. Őt *Rauscher* és *Baranyai* követték a halálban, — mind ketten keresztyéni megnyugvást tanusitván az utolsó pillanatok alatt... Mig a szerencsétleneket öldösték, a nagyszámu néző közönség nem tudta tartóztatni könyeit s hangos zokogással sirt. «Az emberek» igy ir *Rezik*, «az éles fájdalom miatt csaknem ész nélkül és őrült módra bolyongtak ide oda s eltölték siralmaikkal az egész várost és a levegőt. A rokonokat azon többiektől, kik jelen voltak, nem a gyász s nem a fájdalom, hanem csupán ennek tartóssága különbözteté meg.»

---

[1]) *Rezik* egy helyt azt irja, hogy ez a «börtön udvarán» volt.

A lefejeztetés után az eperjesi hóhér és segédei léptek a vérrel boritott emelvényre, s az elitéltek testét fölnégyelték s azon gerendákra dobálták, melyeken *Ketzer* szállittatott az öldöklés szinteréhez. A testrészeket aztán vas horgokkal ellátott keresztfára és kerékes oszlopokra kifüggesztették azon utakon, melyek a városból Sárosba, Sebesbe, *Lőcsére* és *Kassára* vezetnek, mindenik testrész az áldozatok személyisége szerint külön oszlopra akasztatván. A fejek ismét külön szögeztettek fel. Német lovas katonák jártak naponként az oszlopok alá ellenőrizni, hogy a tetemek megvannak-e? *Zimmerman* tetemei azonban nejének meg nem szünő könyörgései és aranyai következtében hat hét mulva levétettek a fáról s összerakatván gyolcsba gyöngyölgetve egy a város közelében levő kertben elásattak. *Ketzer* tetemeire nézve e kegy sok kérelem után később adatott meg, midőn maradványait szerelmesei összeszedvén, a családi sirboltban *Peklányon*, Eperjestől két mértföldnyire, temették el.

* * *

Ez volt Rezik kifejezése szerint „*az első tragoedia*" a «theatrumon».

E vérengzés után azonban a foglyok száma nem fogyott, sőt még szaporodott Eperjesen. Caraffa az általa kiszemelt áldozatokat Eperjesen s a felvidék más pontjain rendszerint éjfélkor lepette meg s ágyaikból kirángattatva szekereken és lóháton hordatta együvé csoportokban barangoló német lovas katonák által oly buzgósággal, hogy a börtönök, tornyok és némely e célra rendelt magán lakások már alig voltak képesek őket befogadni.

A birák csakhamar egy rakás lutheranus halálra itélésével voltak ismét készen, kiknek élete márc. 22-én oltatott ki a vérpadon. Ezek voltak:

1. *Ketzer Gábor*, kinek elfogatásáról már fentebb emlékeztünk. Eredménytelen faggatás után *Medvecki* táblabiró, a hitehagyott lutheránus, azzal biztatá, hogy ha két nap alatt katholizál, kegyelmet nyerend, melyet azonban K. ily feltétel alatt visszautasitott. A halál napja elérkezvén, *Andricius* András evang. tót lelkészt hivatá s tőle az urvacsoráját felvévén, kérte, hogy őt *Krisztus* szenvedésének elbeszélésével erősitse. Midőn a curiára viteték, hol itéletét előtte felolvas-

ták, a kisérő lelkészhez ekép szólott: «Tisztelendő uram, örülök e napnak, mert hiszem, hogy Idvezitőmet, kit szerettem és tiszteltem, valósággal meglátom. Egy dolog azonban bántja lelkemet: a kinzásoktól való félelem.» Utközben megengedték neki, hogy őrei társaságában egy arra eső boltba betérhessen, hol térdre ereszkedvén, imádkozott istenhez bűnei bocsánatáért. Aztán megbátorodva csatlakozék társaihoz s velök együtt menet közben ezt a dicséretet éneklé:

«Herr Jesu Christ
Meins Lebens Licht» etc.

A vérpadhoz érkezvén maga veté le mellényét, ingét nyakáról legyűrte s midőn a hóhérinas szemeit beköté, fölfogta a véres csapást, mely őt egyszerre megfosztá fejétől.

2. *Sárosi Márton*, szintén a Ketzer családjához tartozó, kinek leányát birta nőül, alig huszonöt éves magyar nemes: atyja *Sebestyén* a munkácsi várban elzárkózott urak közt volt, ő maga pedig *Szeben*ben tartózkodék. Innét hurcolták elő s lábaira, mint a foglyokéra bilincseket raktak. A vérpadon őt is *Lipócy* lelkész bátoritgatá, de végre a rémület eszméletétől is csaknem megfosztá. Atyjához irt levelet, de csupán magánügyekben, s e levéllel adott ürügyet az elitéltetésre.

3. *Fleischacker* György, kiről már előbb szólottunk. A kivégeztetés napján reggeli 8 óra tájon urvacsorájával élt s a vérpad felé indultában a jézsuitával vitatkozott, ki neki a végpillanatokra szolgálatát ajánlgatá. Megérkezvén a tetthelyhez megölelte az evang. lelkészt igy szólván: «Isten veled, Atyám, már engem elválaszt tőled a pallos..... Micsoda vétket kell nekem véremmel lemosnom,» igy folytatá azután, hogy a lelkész szolgálatait megköszönte «bizony ki nem találhatom, mert a multakért kegyelem adatott. Lázadásba nem avatkoztam, mégis meg kell halnom». Hitvesétől, leányától, ennek gyermekeitől, kik az emelvényen térdeit átölelték, egyenkint elbucsuzott, aztán üdvözletet intett távolabb álló, vagy az ablakból néző és jajgató barátainak is, kiknek siralma áthatott a kőfalon, mely őket a vérpadtól elválasztá.

4. *Medvecki Sámuel* szepesolaszii születésü eperjesi tanácsos, márc. 15-én fogatott el s egyenesen a hóhér bástyájába záratott. Hasonnevü tanácsos társa a katholizálásra ösztönözte, valamint siránkozó hitvese is, hogy életét megmenthesse. De nem akart hitehagyott

lenni. «Eredj haza innét», ugymond az utóbbinak «s lágyitó könynyeiddel ne rontsd meg lelkemet!» Az itélet meghallgatása után társaival lelkesülten énekli a szent dicséretet. Midőn lábát a vérpad lépcsőire tevé, ekép szólott: «Mégis csudálatos, hogy engem sem tanuvallomások nem terhelnek, sem senki nem vádol, sem törvényesen ki nem hallgattak: mégis elitéltek s már odáig vagyok, hogy kivégezzenek!» Valaki szőnyeget teritvén elébe, hogy teste arra essék: lehajlott s a szőnyeget megigazitá. Önmaga kötötte be szemeit s midőn az evang. lelkész után a haldoklók amaz igéit mondá: «Herr Jesu, in deine Hände . . . . .» fejét a bakó egy sujtással leüté.

5. *Schönleben György* nemes eredetü, tősgyökeres eperjesi, tanácsosságot viselt s mint buzgó lutheranus vallása sérelmei ügyében a város lovain több izben járt Bécsben is.

* * *

Márc. 20-án *Wallis* és *Fischer* kiléptek a törvényszékből s Kassára haza utaztak. Valószinüleg nekik lehet tulajdonitani, hogy a márc. 22-én kivégzetteknél elölegesen sem a kinpadot, sem a tagcsonkitásokat, sem a felnégyelést nem alkalmazták.[1])

* * *

Eltávozásukkal *Caraffa* teljesen szabad kezet nyert az öldöklésben és kinzásokban. Április 16-án [2]) *Feja* Dávid végeztetett ki. Ez thurócmegyei magyar nemesi születésü ügyvéd, *Tököli* virágzása idején kassai biró. A kinpad szörnyü fájdalmai között vallott olyanokat is, a mik valótlanságokat tartalmaztak s ekép sokakat nagy ve-

---

[1]) *Fischernek* egyik rokona volt *Gutth* Zsigmond eperjesi jogtudó tanácsos, egykor a kollegiumnak is felügyelője és gondnoka, kit *Caraffa* szintén elfogatott. Világtalanságából az őrök sok gunyt és tréfát üztek. Midőn kinpaddal fenyegették, ekép könyörgött: «Istenre kérlek, biráim, kiméljetek meg ettől. Elég kinpad és gyötrelem nekem köszvényem és két évtizedes vakságom.» A kinpad el is maradt, sőt Fischernek közbenjárására Gutth a halálos büntetéstől is megszabadult. Ezért katholizált.

[2]) Mi a *Dobay Székely* időszámitását követjük, mely a továbbiakban eltérő a *Rezik*étől.

szélybe sodort, kik annak következtében Eperjesre hurcoltattak. Holtteste fölnégyeltetvén, a kassai utra vitetett s ott függesztetett ki a bitókra. Vallomásait halála előtt visszavonta.[1]) Ápril 22-én a következők öldöstettek le:

1. *Nagyidai Székely András* református nemes ember, ki a város utolsó ostroma alatt vakmerő bátorsága által tüntette ki magát. Hogy a császáriak kegyét megnyerhesse, áttért a pápista hitre s két fiát a jézsuitákhoz adta. Egyszerüen lenyakazták s testét a város keritésén kivül temették el.[2])

2. *Palásty Gábor*, nyitramegyei *korosi*, harminc éven aluli magyar nemes, *Tökölinek* egyik bajnok lelkü katonája. A fölvidék meghódolása után gazdaságát mivelte, midőn márciusban csellel megfogták s *Ottlyk*kal együtt vasba veretve *Eperjesre* hurcolták. Utközben a megszökhetésre kinálkozó alkalmat visszautasitá. Uj lázadással vádoltatott, hogy az eperjesi tanárok fizetésének teljesithetésére rendezett gyüjtésben, mint a collegiom egyik felügyelője ő is részt vett, de *Ujhelyi* Erzsók ellene megesküdött, hogy a pénz nem a mondott célra, hanem a *munkácsi* őrség zsoldjának fizetésére fordittatott, hová azt *Radvánszky, Bezegh és Királyfalvi Róth* küldették el.[3]) E vallomás alapján

---

[1]) *Rezik* szerint máj. 9-én, más tudositások szerint ápril 16-án végeztetett ki.

[2]) *Rezik* szerint máj. 9. más tudósitás szerint ápril 22-én fejeztetett le.

[3]) *Ottlyk* — Önéletirásában *Palástyr*ól igy ir «Az nap estve (ápr. 6-án) *Palástit* General *Karaffa* magához hozatta és maga examinálta, hogy vallja meg sponte benevole: uj factióban mióta Ő felsége hivségére tértünk, micsoda correspondentiái voltak *Tökölivel?* Ebben minthogy ártatlan volt mint mai született gyermek, nem vallhatott semmit. Másnap ad delegatum judicium városházához fölvitték, és ott is erre examinálván, egy tökéletlen asszonyt (a ki *Tököli* hadakozásában markotánosné volt) istentelen hamis testisnek disponálták, valakit akartak confundálni, azt állitották eleibe. Az esküdt fejére szegény *Palásti*nak is, hogy ujesztendő napján Munkácson látta, és ezüstet, rezet — kit hogy *Bezegh* György, *Röt* János és *Radvánszky* János (György helyett) bányavárosakrul expediáltak, — ő kisérte volna. Kire szegény *Palásti* mingyárt offerált contrariumot edocealni, hogy ujesztendő napján nem Munkácson, hanem Beréni uraknál *Bodok*on volt; de nem használt, hanem azon istentelen infámis asszony fejére esküdvén Palástinak coram delegato judicio: arra nézve ad torturam condemnáltatott és mingyárt az nap meg is kinoztatott. Az előtt már egynehány nappal az istentelen kurva fassiojára condemnáltatnak, praemissa

estek mind *Palásti*, mind utóbb emlitett társai Caraffa vérszomjának áldozatul. Minthogy *Palásti* vonakodék elismerni a vád igaz voltát, a torturát vették elő. Egyebek közt lábaujjaiba a körmök alá szögeket vertek, majd olaszmódon szeméremtestébe megtüzesitett vassodronyt szurkáltak. Olykor egyes tagjait csavarták. E kinzások alatt egyetmást elismert, de a mit, midőn hóhérai szünetet engedtek, ismét visszavont. — Ekkor ezek ujra kezdték a szörnyüségeket. Végre, hogy irtózatos kinjain enyhitsen, vallott mindent, a mi csak nyelvére jött s a mit tőle kivántak. Egyebek közt vallá, hogy Jézus körülmetélése napján *Munkácson* volt, holott hiteles tanuk bizonyitják, hogy azon a napon otthon *Nyitrában* hallgatta a lutheránus pap egyházi beszédét. Vallotta, hogy a *Radvánszki*tól kapott pénzt elvitte a várba: holott ez sem volt igaz. — A kinpadról lekerülve s némikép eszméletéhez jutva, esengett a vele együtt szenvedő *Radvánszki*nak, hogy bocsásson meg neki a miért ártatlan létére ellene vallott. Az itélet hallatára óvást akart az ellen tenni, de a birák kijelenték, hogy a ki óvást tesz, ismét a kinpadra kerül. Lenyakaztatván, felnégyeltetett s tetemei a bitófákra függesztettek ki.[1])

3. *Radvánszki György*, gazdag nemesi családból, az 1761-ben elhunyt Györgynek fia. Békeszerető és szelid természetéhez hiven nem csatlakozott *Tököli* párthiveihez sem, de hogy őket kiengesztelje, bőkezü volt irányukban. Még februárban elfogatott. Kinpadra vonatván, több óra hosszán át «kegyetlenül feszitették, sütötték, metélték és csavargatták . . . . Oldalai ugy meg voltak sütve, mint a marhapecsenye». Kivánkozott az urvacsarában és az ev. lelkész vigasztalásában részesülni, de ez tőle megtagadtatott; s csak mikor a pokoli fájdalmak annyira kimeritették, hogy hirtelen kimulásától lehetett tartani, eresztették hozzá az evang. lelkészt. *Radvánszki* azonban már ekkor félig megsülve nem volt többé eszméletén. A hóhérok kis kocsira dobták, melyet a kutyapecér huzott s igy követte többi szerencsétlen társait a vesztőhely felé. Ide érkezve deszkára tették s ugy vonzolták fel az emelvényre. Először jobb karját vágták

---

terribili tortura, *Keczer* András, *Sárosi* és *Czimmermann;* mindenikének elsőben jobb kezét elvágták, azután elütötték a fejét, azután négygyé vágták, és kivül a városon ad vias publicas akasztófára fölszegezték.»

[1]) *Rezik* szerint máj. 9-én végeztetett ki.

le, azután hosszu haját kötél végéhez kötötték a hóhérinasok, hogy ily módon a tehetetlen testet az elesésben visszatarthassák: de minthogy a haj e célra gyöngének bizonyult, a kötelet fülei irányában hurkolták fejére s igy tartották vissza az elbukástól, mig a bakó fejét levágta. Tetemei hagyomány szerint később összeszedetvén Szinyén temettettek el. [1])

4. 5. *Kovács* György és *Bertók* János lenyakaztattak s utóbbik fölnégyeltetett. [2])

* * *

Máj. 6-án a vitéz *Feldmáyer Simonra* került a sor, kiről fentebb *Eperjes* ostrománál emlékeztem. Született *Küstrin*ben a brandenburgi őrgrófságban. Kora ifjuságától fogva katona. Harcolt a lengyelek — majd *Tököli* zászlói alatt, ki őt diszruhával s egy házzal ajándékozta meg. *Eperjes* mindkét ostroma alatt bajnoki lelkületét tüntette ki. A második ostrom végén az őrségnek a hódolási pontok szerint a császári zászlók alá való átlépés megengedtetvén, mint professionatus katona élt ez engedélylyel, — *Caraffa* kegyét azonban nem tudta megnyerni. Az utóbbi időkben *Bártfán* tartózkodék, de *Eperjesen* is gyakran megfordult, hol *Caraffa* nyájasságot szinlelt irányában. Máj. 5-én véletlenül elfogatott s másnap tudtára adatott, hogy kinpadra fog vonatni. Hogy ezt kikerülje, még azon este tollkésével szivéhez szurt. Öngyilkossági szándéka azonban még idejében észrevétetvén, hajnali 2 óra tájon a vérében fetrengőt lófarkához kötik s a városon keresztül a bitóhoz vontatják, hol fölnégyelik, s tetemeit oszlopokra fölakgatják.

* * *

Máj. 14-dike ismét a tömeges gyilkoltatás napja volt. E napon vérzettek el ugyanis:

1. *Bezegh* György, zólyommegyei, nemesi származásu, 1656-ban Nógrádmegye jegyzője, 1662-ben ugyanazon megye országgyülési követe, a ki, mint ilyen a protestánsok ügyeiben kitünő szerepet vitt, 1670-ben Zólyommegye alispánja, 1681-ben ugyanennek országgyü-

[1]) *Rezik* szerint máj. 9-én végeztetett ki.

[2]) *Rezik* ezekről nem emlékezik.

lési követe. Avatott tollu és fényes tehetségü férfiu,[1]) kire a legnagyobb családok bizták jogi képviseletöket.[2]) *Tökölinek* sok éven át hive és kisérőtársa. Hogy a császáriak előtt megtérésének jelét adja, katholikus hitre tér át; de majd tettét megbánva ismét evangelikussá lesz. *Caprara* 1686-ban őt Tököli egyéb párthiveivel együtt Kassán elfogatta, de ismét szabadon eresztette.[3]) *Eperjesre* márciusban elhurcoltatván, mintegy öt órai kinvallatásnak vettetett alá, miközben végre eszméletét veszté. Ezután még hetekig sinylődött a börtön fenekén, hol az őrök gunynyal boszanták, midőn börtöntársa *Róth* János kiszabadult. Kivégeztetése előtt lelkészt kivánt s urvacsorájával élt. Reszketve lépdelt a vérpad felé, szemében köny csillogott, midőn fogolytársaitól bucsuzék s az emelvényről a következő szavakat mondá: «Én már egyszer a közbocsánat által Ő felségétől kegyelmet kaptam s mégis halálra adatom. Esküszöm az élő istenre, kinek szine elé kell járulnom, hogy ártatlan vagyok, semmi ujabb pártütésbe nem ártottam magam, és igy ártatlanul kell meghalnom. — Én tehát a birákat a mindenható istennek törvényszéke elébe idézem, hogy adjanak számot a kiontott és kiontandó ártatlan vérről.» — «Ezt nem akarván hallgatni a Herodes kölykei», veti utána Ottlyk, «megüttették a dobokat és exequálták a szegényeket nagy ártatlanul.«[4]) — Jobb karja és feje levágatott, teste fölnégyeltetett. Szivét fia magával vitte.[5])

2. *Weber* Frigyes, kiről az «első tragoedia» elején emlékeztem. «Ugy kell neki», kiáltának némely jelenlevők, midőn a zavart tekintetü s egész testében remegő árulót a vérpad felé kisértetni látták, «ugy kell neki, ne árthasson többé a jóknak».[6])

3. *Weber* Dániel előbbiknek testvére, szintén katholizált. Mind-

---

[1]) L. *Nagy Iván, Bezegh* György és neje cimü cikkét a Századokban. Szerk. *Thaly K.* 1874. 373.

[2]) Az 1672-ik évben *Eszterházy Miklós, Tassy* Mihály és a *Földváry* család neveikben a *kalocsai érsekség* birtoksértései ellen tiltakozik. (Pestmegye j. könyve a mondott évről. 85. lap.).

[3]) *Kassa* 1685. okt. 25-én adta meg magát, s az alkupontok szerint Tököli hiveinek bántatlanság biztosittatott.

[4]) *Ottlyk* i. h. 59. l.

[5]) *Rezik* szerint máj. 9-én ölték meg.

[6]) *Rezik* szerint máj. 9-én, más tudósitó szerint 24-én végeztetik ki.

kettőjöknek elengedték a kinpadot, karcsonkitást és fölnégyelést, s kegyelemből egyszerüen fejöket vették.

4. 5. 6. Kivégeztettek még egy *levélvivő* (más tudósitás szerint «bizonyos *Fazekas* Rozsnyóról») és *két szolga,* kik urok, Székely András helyett haltak meg.

7. *Láni Sebestyén Kassáról,* reform. hiten levő igen jelentéktelen ember zárja be az áldozatok sorát. A boldogtalant a birák a curián soha ki sem kérdezték, habár tüntetés céljából a börtönből többször elővezetteték, s a törvényház tornácán őrizteték. Midőn tudatták vele, hogy itéletet kapott: kétségbeesetten könyörgött a fölmentésért, mivelhogy semmi bűnt sem tett, Munkácsnak, levélnek s t. eff. szinét sem látta. Azzal vigasztalták, hogy «jobb ártatlanul meghalni, mint vád alatt élni». Minthogy Eperjesen kálvinista lelkész ekkor nem volt, az ottani evang. magyar pap imádkozott vele a végpercekben. [1]

Szept. 12-én «*a kálvinista lelkész* a kisebbik ágyusáncban eltemettetvén, onnét a hóhér által nyilvánosan kihuzatott s a bitófa alá ásatott el».

A bitófákon s azok kerekein a tetemek, melyekről a hust a madarak és férgek pusztitották el, sokáig ott csüngtek: mignem a következő év márciusában egy éjjel, hihetőleg a hóhérok által, leszedettek. *Ketzer* Klára, *Mers* Miklós özvegye, az áldozatok nehányának rokona, azonban már előbb leszedette több vértanu csontjait a gyalázat fájáról s azokat éjjel a szinyei templom tornyába temette el. *Fleischacker, Medvecky* és *Schönleben* holttesteit *Caraffa* nem adta ki, hanem a a város keritésén kivül *Sáros* felé csekély mélységre a földbe ásatta. [2]

* * *

[1]) *Rezik* szerint máj. 9-én, más tudósitó szerint ápr. 18-án végezték ki.

[2]) *Összesités. Kivégeztettek :*

Eperjesről : Zimmerman, a két Weber, Schönleben, Rauscher, Baranyai, Fleischacker, együtt	7
Abaujból : Kassáról Láni	1
Sárosból : a két Ketzer, Sárosi, Feldmayer, Székely	5
Turócból : Feja	1
Gömörből : Fazekas	1
Nyitrából : Palásti	1
Szepesből : Medvecki	1
Zólyomból : Radvánszki és Bezegh	2
Illetőségi helyeikről ismeretlenek : Kovács, Bertok, s a levélvivő, két szolga	5
Összesen	24

Visszatérve a kivégeztetések okaira s Caraffa és társai eljárására, e részben a legtöbb szerző, köztök *Szalay* László és *Horváth* Mihály történetiróink, egy nézeten vannak *Rezikkel.* Későbbiek és egykoruak, hazaiak és külföldiek, kik e tárgyról irtak, legnagyobb részben megegyeznek abban, hogy e vérengzésnek nem volt törvényesen elfogadható alapja; hogy *Caraffa* az itéleteket puszta gyanura hozatta, vagyis inkább a korábbi évek tényeiért büntettette a szerencsétleneket, kik azokért már közbocsánatot kaptak. A tábornok eképp egyenesen utasitása ellen járt el, mely kikötötte, hogy ama régibb tények többé ne büntettessenek s az eljárás a magyar törvények szerint történjék. «Ő nemcsak a magyar törvényekhez nem alkalmazkodott, hanem általában semmiféle törvényhez sem.» [1]) A törvényszék tagjai sugalmazás, sőt egyenesen fülbe mondás után kapták és hozták nagy sietséggel az itéleteket; mert *Caraffa* által meg voltak félemlitve, mindenben szót is fogadtak neki. «A birák nyelve és voksa nem volt szabad» ugy mondá a katholikus *Megyeri* Gábor, «a birák egyike az azon év végén tartott országgyülésen, «mindennek a tábornok esze és akarata szerint kell vala történnie», a ki kereken tudtokra adta, hogy az ellenmondót a curia ablakaiból dobatja le.

A törvényszék eljárása abból állott, hogy a ki önként, szép szerével vallani nem akart, legtöbb esetben átadatott a hóhérok kinzásainak. Ha ekkor vallott, önbeismerés, — ha nem vallott megátalkodottság alapján elmarasztaltatott s halálra itéltetett. *Caraffa Zimmermann*nak bántatlanságot igért, ha vall. Mikor pedig az még igy sem akart tudni mit sem Munkácsról és levélről: elverettette s mindaddig kinoztatta, mig igenlő választ nem adott a kérdésekre. Hasonlóképp bánt *Palásti*val is. A vádra nézve kielégitő bizonyitékok nem voltak s nem igen lehettek; *Rezik* legalább azt mondja, hogy *Absolon, Zrini* Ilona titkára és *Radics* A. munkácsi várparancsnok e dolog felől megkérdeztetvén később, midőn már a valót minden veszély nélkül meg-

---

Vico szerint Caraffa «az eperjesiek közül 10. bebizonyult vétkest és nagyszámban a nép közül valókat végeztetett ki, amazokat bárddal, ezeket akasztással». (De rebus gestis Ant. Caraph. Katonánál i. m.)

[1]) *Szalay* i. m. 352, hol több külföldi iró nyilatkozata is olvasható ez ügyben.

mondhatták, hitökre vallották, hogy az eperjesiekkel azután, hogy a vár ostromzároltatott, semmiféle levelezésben vagy izengetésben sem állottak.

Nem hallgathatjuk el azonban, hogy vannak, habár kivételesen, olyan történetirók is, kik e kérdésben máskép itélnek. *Vico*, *Caraffa* életirója, ki ennek papirjait használta, vétkeseknek nyilvánitja az elitélteket, s a tábornok eljárását menteni igyekszik. *Pray*[1]) szerint «az ágostai és helvét vallásu városok belerohantak volna a lázadásba, ha ezt *Caraffa* fel nem fedezi», s ugyanő mondja, hogy a kikre a lázadás «rájok bizonyult», azok közül nyolcat *Eperjes* főterén lenyakaztatott a tábornok. Ujabban hazai történészeink között *Thaly* Kálmán tette *Ottlyk* Önéletirásának közlése alkalmával azt az észrevételt, hogy az eperjesieknek Munkácscsal való összeköttetése, melyet egyébként *Ottlyk* is tagadott, kétségbevonhatatlan tény. S csakugyan *Dobay* Zsigmond, ki a zárlat idején *Zrini* Ilona és *Absolon* közelében szolgált s *Munkács* védelméről rendes naplót vezetett, irva hagyta, hogy a várból máj. 4-én *Toth* Gergelyt, 30-án *Dévay* Tamást küldték *Eperjes*re, ki onnét jun. 10-én visszaérkezék. Jun. 13-án és jul. 1-én ismét ment «ember Eperjesre». Jul. 5-én «azon egy ember jött Eperjesről, az kit *Absolonné* asszonyom Ő kegyelme ide küldött az urához», jul. 6-án pedig «azon embert visszaküldte uram Ő kegyelme». Okt. 12-én «Eperjesről ember jött» s 14-én a várból ment oda. [2])

Ez adatokra meg kell azonban jegyezni, hogy az érintkezések mind az elfogatások *utáni* időre estek. Hogy a vértanuknak s az elfogottaknak volt-e egyáltalában és mennyi részök az összeköttetés fentartásában: arra nézve biztos adatokat én ma sem tudok, s *Jánokira* teszek csupán némi kivételt, ki, a mint látni fogjuk, azután hogy *Caraffa* körmei közül kiszabadult, csakugyan érintkezésbe lépett *Tököli* nejével.

További kérdés, hogy magának az udvarnak mi célja és mennyi része lehetett az eperjesi szörnytettekben? Erre nézve a dolog természeténél fogva documentált feleletet bárki is nehezen adhatna:

---

[1]) Historia Reg. Hungar. Pars III. pag. 413.

[2]) Lásd Monum. Scriptorum. Kiadja a magyar tud. akad. XXIII. kötet. Dobay naplója.

előttem pedig egyenes bizonyitékok teljességgel nincsenek tudva. Az akkori közvélemény ismertetése végett hadd álljanak itt a következő adatok.

Rezik előadása szerint az udvar az alkotmányos érzelmü s szabadságszerető protestánsoknak nem bocsáthatta meg a *Tököli* fölkelésében vett részöket; s épen ezért, dacára a több izben ünnepélyesen nyilvánitott amnestiának, *ürügyet keresett, hogy rajtok bosszut állhasson.* Eperjesnek különösen nem felejthették el azon szereplését, melyet Tököli virágzása idejében vitt, a két izbeli hosszu és vitéz ellenállást a császári seregekkel szemben. «A városnak ezen makacs és hosszu védekezéséért» ugy mond *Rezik* «s a hetvenes évek óta a németek irányában többször tanusitott ellenszegüléseért, — nem pedig holmi levélkék irásáért és küldözéséért kellett halállal lakolniok *Fleischacker*nek, *Zimmermann*nak, *Medvecki*nek, *Wéber*nek, *Schönleben*nek, *Baranyai*nak, *Ketzer*nek, *Feldmayer*nak s egyebeknek, mint a lakosság vezetőinek. Sőt ha a város a parancsnak engedelmeskedett s kapuit *Schultz* előtt első vagy másod izben megnyitotta volna is: ama férfiak, kiket a régibb ellenszegülés szerzőinek és oszlopainak tekintettek, akkor sem maradtak volna büntetés nélkül.... A minthogy közülök hatan évekkel a mostani katastropha előtt a bécsi titkos tanács végzése szerint már halálra voltak kárhoztatva.» Ezen felfogással annyiban egyezik a szintén egykoru *Babocsay*-é, hogy a *Munkács*csal való titkos egyetértést és levelezést ő is csak «ürügynek» mondja; az üldözés indokául pedig azt állitja, hogy amaz urak némelyike ellen «kiváltképpen passioja volt a mélt. generálnak» s hogy a föntebbi «praetextus alatt *az evangelikus status* némely *nem jó akarói*nak éretlen ingerlésekből, álnok tanácsokból, nagyobb részre magyar hazából a hasznosabb és erősebbnek látszó oszlopokat igyekezett kiirtani és ha onnét felül engedtetett volna, teljességgel mind kifogyatni. Mely praktikás dolognak nem utolsó kovácsa volt a *római clerusság,* annyira hogy még Romából is Cardinál Bonifacius nuncius apostolicus e végre bocsáttatott volt a Fels. udvarhoz, ut sub prætextu Munkácsianæ rebellionis tollantur capita Evangelicorum».[1])

Babocsay tehát *„onnan felül"* az ártatlanok védelmét várta és bizonyosnak teszi fel, mig *Rezik* ezzel szemben irva hagyta, hogy az

---

[1]) *Babocsay*, Fata Tarcaliensia, *Rumy*nál I. 97. 98.

udvar az eperjesi borzasztóságok felől az elfogottak felei által, gyors futárok által idejében értesitve lőn, de a szerencsétlenek ott semmi oltalmat sem nyertek, annál kevésbé, mert *Caraffa* egyenesen az *udvarnak előleges tudtával és beleegyezésével* járt el több esetben, s itéleteit a király nevében hozta és hajtotta végre.[1]) Ennek jóformán megfelelő volt az udvar eljárása a kivégzettek örökösei irányában is. *Ketzer* Gábor és *Zimmermann* véginségre jutott özvegyei a legközelebbi országgyülés alatt *Lipót* király lábai elé borultak s könyek közt panaszlák el férjeik ártatlan halálát és szegénységöket. Lipót kétszáz ezüst pénzt adott nekik, s a szepesi kamránál megrendelte, hogy még több efféle szükölködőnek helyzetén enyhitsen, egyszersmind egy *Kassán* létesitendő törvényszéknek feladatáva tétetett, hogy habár a kivégzettek életét többé nem lehet visszaadni, ügyökben uj vizsgálatot tartson, s ha netalán közülök valakit ártatlannak talál, annak *„becsületét,mely az életnél elébb való“*, állitsa helyre.[2]) *Bezegh* György özvegye és gyermekei szintén siker nélkül könyörögtek a lefoglalt javak visszaadásáért.[3])

A vagyonelkobzások, a kicsikart pénzfizetések tehát csak annyiban maradtak s *Caraffa* eljárása e tekintetben is mindinkább gyanussá vált. Ismeretes volt különösen a *Ketzer* család gazdagsága, ugy hogy csak magának Andrásnak ingóságai huszezer forintnál többre rugtak, a fe-vőkön kivül.[4])

A tábornok azonban a törvényszék tagjait és segédszemélyzetét pazarul fizette.[5])

* * *

[1]) Ezzel ellentétben a *folytatók* egynémelyike azt irja, hogy a foglyok egyrészének *(Palásti* és *Bezegh)* számára, még idején császári kegyelem érkezett, melyet azonban *Caraffa* zsebre dugott.

[2]) E törvényszékről *Rezik* többet nem közöl.

[3]) *Nagy Iván* i. m.

[4]) Ezek közé tartoztak a *Nagy-* és *Kissimonka* és *Libanka* hegyek, *Vörösvágás* és *Zamuto* helységek határában, hol a világhirü magyar nemes opálnak bányája van, mely a kincstár birtokába ment át s melyért a haszonbérlő pár év előtt (1877-ben) 13,600 frtot fizetett évenként az államnak. *(Gesell* S. értekezése a vörösvágási opálbányákról a magy. tud. akad. előtt 1877. dec.-ben.)

[5]) A szepesi kamra levéltárából vett adatok szerint kaptak *Wallis* 600, *Fischer* 640, *Szentiványi* 1686, *Burghardt* 720, a *táblabirák* együtt 800, a *hóhérok* 268, a *jézsuiták* alamizsna cimen 200, a *ferenciek* és *minoriták* 240, *Tábori*

Azonban a fentebb elősorolt áldozatokkal *Caraffa* még korántsem volt kielégitve. Az *eperjesi* börtönökben számosan maradtak, kik ellen mint árulók és lázadók ellen vallatást és vizsgálatot tartatott. Igy nevezetesen *Schwarcz János* lelkész és tanár,[1]) és *Szirmay* Miklós, mindkettő Eperjesből, *Raksány* János Turócból, *Ketzer* Miklós, a Menyhért fia Sárosból, *Jelenik* András Gömörből, *Ottlyk* György [2]) és *Szunyogh* Gáspár — Budetin ura — Trencsénből, *Nagy-Mihályi* László Zemplénből, *Róth* János Zolyomból. Ez utóbbi besztercebányai születésü magyar nemes; miután kegyetl'en módon megkinoztatott, tizezer tallér lefizetése mellett eleresztetett, oly értelmü igazolványt nyervén a törvényszéktől, hogy «tisztességes kikérdeztetés után bűntől tisztának találtatott». Később a pozsonyi országgyüléshez panaszlevelet adott be szenvedései felől, melyeket, midőn többek előtt élő szóval is rajzolá s ezek előadását hihetetlennek nyilvániták, megmeztelenité magát s összeégett és roncsolt tagjain megmutogatá a sebhelyeket.

A tábornok önkénykedésével szemben senki sem érezheté magát biztonságban, s a tekintélyesebb emberek közül, habár ártatlanságukat érezték is, hogy életöket és vagyonukat a szörnyeteg erőszakosságaitól menthessék, sokan Lengyelországba menekültek. Ezek közé tartoztak egyebek közt *Roth* Mihály sárosmegyei alispán és *Klesch* János. Caraffa ugyan nyilvánosan bántatlanságot igért a hazatérőknek, de ez igéretnek, melyhez hasonlót a császáriak már többször tettek, senki sem hitt.

Erzsók 280 rénes frtot, a kinvallatáshoz szükséges szerszámokra felszámittatott 600 frt, a foglyok tartására, mi alig kerülhetett 20 frtba, szintén 600 frt stb. stb. ugy, hogy a törvényszék összes kiadása 6853 r. frtra ment. Abban az időben roppant költség!

[1]) Ez még nov. 23. után is fogva volt s börtönéből intéz *Caraffá*hoz levelet, könyörögvén, hogy 8 hó óta tartó fogságának, melyben egészen elbetegesedett és elszegényült, a császári kegyelem következtében vessen véget. (Levele Rezik folytatóinál.)

[2]) *Ottlyk* vagyonos ev. nemes *Tökölí*nek ezredese, már előzőleg áttért a császárhoz s *Buda* ostromában is mint cs. ezredes vett részt. Önéletiratát, melyet mi is több ponton használunk, *Thaly* közzétette a Magy. Tört. Emlékekben, (II-ik osztály: Irók. XXVII. kötet. B.-Pest. 1875.) Felesége közbenjártára még idején kiszabadult az eperjesi börtönből.

A bizalmatlanság annál jogosultabb volt, mert, mint Rákoci Ferenc irja «a dragonyosok az országot futották be, hogy elfogják a *Caraffa* által kitüzött áldozatokat.... Többen ezek közül sohasem tartoztak *Tököli* pártjához s minden bünök csak abból állott, hogy a hazában *tekintélylyel, népszerüséggel* birtak, vagy *gazdagok voltak.* Hiában hivatkoztak ártatlanságukra, vagy a közbocsánatra, melyet előbbi hibáikért nyertek: uj bűnökkel vádolák őket, hogy *Tökölinek* vagy hitvesének irtak. A vádlottak előmutattatni kivánták leveleiket; de kérelmök nem teljesittetett, mert a levelek nem léteztek.» [1])

A már elsoroltakon kivül fogva voltak *Ostrosics* báró özvegye, kit több ezer tallér lefizetése után bocsátott szabadon később a tábornok. *Fajgel* Péter volt kassai parancsnok, *Bertóty* Ferenc, *Kende* Márton, mely két utóbbit kinpaddal fenyegette Caraffa, ha vonakodnak *Csáky* István és *Károlyi* László ellen vallomást tenni. [2]) *Jánoki* Zsigmond és *Géci* István Tököli egykori követei, amaz *Bécsben,* ez *Konstantinápolyban.* Amaz, régi hirneves család maradéka, városról városra hurcoltatik, hogy tőle *Caraffa* a hon és a birodalom nagyjai ellen valami terhelő vallomást csikarhasson ki. De véle célt nem érvén,[3]) *Gécit,* ki udvarkapitánya is volt Tökölinek, hozatja elő s a törvényszék előtt faggattatja, azután pedig kinpadra vonatja, [4]) «hol is general, auditor jelenlétében a hóhér forgolódván körülötte és lamentabiliter szabódván ártatlanságában, midőn levetvén már az övét és kapcsolta dolmányát, hóhér előtt fohászkodva mondja a hadbirónak: «Hadbiró uram, látom halál fia vagyok: kérem a *Krisztus* sebeire, ne kinoztassanak engem; vallok, a mit akarnak; látom, hogy

[1]) *Horváth* Mih.-nál Magyarorsz. Történ. VI. 184.

[2]) *Szalay* i. m. 555.

[3]) *Jánoky* ezután, mint *Dobay* naplója elárulja, csakugyan irt levelet *Zrini* Ilonának s ettől rá jun. 25-én oly értelmű választ is kapott, hogy akaratja szerint elgyülhet s *Absolon* Dán. urammal szemben lehet. *Jánoky* ennek következtében még azon hó 29-én a várban meg is jelent. Jul. 8-án *Jánoky* ismét ir *Tokaj*ból s erre is választ kap. (Dobay naplója Munkács védelméről Thaly által közzé téve a Mon. script. XXIII. k.-ben.)

[4]) *Rezik* szerint *Géci Caraffa* által megvesztegettetett s ugy tevé a fentebb emlitendő vallomásokat. Ezen ügy elbeszélésében mi *Ottlyk*nak — ki *Géci*vel egy szálláson volt fogva — előadását követjük, mely különben a *Rezik* föltevését nem zárja ki.

korábbi vétkeimért, melyek felől azt hittem, hogy az ő Felsége királyi szava által biztositott közbocsánattal el vannak törölve, meg kell halnom. De mások még többet érdemelnének; mert én ha vétettem is, nyilvánosan tettem azt; de a kik titkon ő Felségének szolgálatában leveleztek velünk s *Tököli* ügyét mozditották elő, azok nagyobb lázadók mint én.» Kérdi a hadbiró: kik azok? *Géci* válaszolja, hogy sokan vannak, nem csak ő Felsége miniszterei között, hanem azon birák között is, kik én felettem most a delegált törvényszékben itéletet mondanak... Reportálván *Caraffá*nak auditor Géci fassioját: azon nagyon kapott és meghagyta, hogy *Gécit* mingyárt vigyék szállására és legyen becsületes accomodatiója. Investigálván emlitett generalis, kik legyenek azok a titkos pártütők a delegált törvényszékben? megizente *Géci*: *Kálmáncsai* és *Sztankai*. Ezeket mingyárt parancsolt generalis erős fogságban tenni és mindeneket elpecsételni. Nagy lárma lőn az egész városon nem tartván senki securusnak magát; minden magyar, a ki azelőtt *Tököli* hive volt magára vára hasonlót.

*Géci*nek dolga naponként jobban lött; mert minden titkait tudván *Tököli*nek, ad privatum colloquium et examen secretum *Caraffa* magához éjtszaka hozatja *Gécit*, a ki rendszerint kifejezte, valakik correspondealtak *Tököli*vel; azok penig Bécsben, Morvában német urak, és némely ministerek is voltak. Ezeknek solidatiojára examinálták *Jánokit*, *Fájgel* Pétert, és a kik belső emberei voltak Tökölinek kivált *Petenádát* a ki Bécsben postálkodott. Ezen fassiokból sok becsületes urat megmocskoltak, kivált *Badensis herceget*, a ki Consilii Bellici Praeses volt.» [1]) Előbbik régi időtől fogva személyes ellenfele is vala Caraffának; ez tehát Gécivel nyilatkozatot irat alá, melyben azt vallja, hogy Petenada György nem rég a bádeni Hermann levelét bizta rá a magáéba zárva, mely levélben a Tököli fölkelésének támogatására buzdit s a mely szerint *Eszterházi* nádor, *Erdődi* György horvát bán, *Draskovics* országbiró, *Cobor* Ádám gróf és más főurak levelezésben állanak Tökölivel, s a német jármot lerázni és a szabad királyválasztást helyreállitani iparkodnak. *Petenado* ennek következtében pünkösdre virradóra fogolykép hurcoltatik Eperjesre

---

1) *Ottlyk* i. h. 57. l.

s *Caraffa* Götz és társaik még az ünnep elsőnapján elkezdték faggatni, megeskettetvén, hogy a mit *Caraffa* vele tett, senkinek sem fogja kibeszélni. *Kálmáncay* kir. cúriai főjegyző szintén elfogatván, eleintén *Draskovics* ellen semmi ráfogással sem akart élni. De midőn kinpaddal fenyegettetett, tiszta lapot küldött *Caraffá*nak, hogy irja rá maga, a minek bevallását kivánja. Mindazáltal kegyetlen módra megkinoztatott. Kétséget nem szenved, hogy Caraffa mindent merhetett, mert *Stratmann* császári főcancellár és *Kinski* támogatták s ezekbe bizva, bár értesült, hogy ellene panasz tétetett a császárnál, minden habozás nélkül szőtte tovább is kegyetlen terveit. Az udvar siket volt azon panaszok és könyörgések irányában, melyek *Caraffa* eljárása felől hozzá felterjesztettek, sőt ugy látszik, jó ideig a magyar királyi tanácsosok és fő kormánytisztviselők sem vették azokat kellő figyelembe. A tábornok hatalmaskodása és zsarolásai ellenében teljesen magokra hagyattak a hon legkiválóbb férfiai. A *zempléni* nemesség 400 aranynyal és néhány hordó tokaji borral igyekezett maga iránt kiméletre birni a tábornokot. [1])

Petenada végre fogságából szabadulván, lelkiismeretének furdalásaitól késztetve Pozsonyban barátai előtt fölfedezi, hogy ő «a szentlélek ellen minő megbocsáthatatlan vétket követett el». Ekép nyilvánvalóvá lett, hogy *Caraffa* nemcsak a magyar evangelikusok ellen tör, hanem mindenki ellen, kit személyes ellenségeskedés, népszerüség és gazdagság elébe vetett. A *bádeni Hermann* ekkor Petenadát foglyul Bécsbe viteti s maga ellen vizsgálatot kér, melyben ártatlanságát bebizonyitja ugyan: azonban, bár a fő hadi tanácsnak ekkor ugyancsak fontos dolgai voltak a török háboru miatt — a *regensburgi* birodalmi gyülésre császári biztos képében küldetik el, vagyis, a mint *Ottlyk* kifejezi, «az udvartól eltávoliták — előléptetés

---

[1]) *Fessler*, Gesch. d. Ung. Klein átdolgozása 18. Lief. 436. l. A *tarcaliak*tól pedig a következő évben 50 hordó bort vitetett el *Caraffa* egy eperjesi polgár által . . . pénzért, melyet ugyan megigért, de soha meg nem adott. (*Szirmay* Notitia . . . Zempleniensis. 152. l.). *Pestmegye* 1683-ban az adót exequáló s nem fizetés esetére az egyesült «megyét elpusztitással» fenyegető tábornok ellen följelentést tett a királynál, de a rá következő évben két ló árában már 133 forintot rendel neki kifizettetni. A *kecskemétiek* pedig 1689-ben «szörnyü fenyegetődzése következtében» 590 forintot küldenek neki. (*Pestmegye j. könyvei* a mondott évekről 94., 100. és 164. ll.)

ürügye alatt». Ugyan ez idő tájon *Bercsényi* Miklós és *Barkócy* László mint a fölvidék követei a nádor előtt emelnek panaszt *Caraffa* eljárása ellen s azzal együtt a császárhoz utaznak a törvényszék eltörlését s Caraffa eltételét kérvén. E célból *Bádeni Lajos* őrgróf, a császárnak egyik diadalmas vezére is közben járt az udvarnál. Az oly sürgős kérelem azonban csak huzamosb idő után s az országgyülés ismételt rimánkodásaira ment teljesülésbe.

Lipót király ugyanis okt. 18-ára *Pozsonyba* hivta össze az ország rendeit, hogy *II. Endre* 1222: 31. t. cikkének záradékát eltöröltesse s családjának örökösödési jogát a szabad választás megszüntetésével elismertesse. A királyi előterjesztések megtörténte után mindjárt a tanácskozások elején az országos sérelmekre kerülvén a sor, *Róth* János emlékirata olvastatik fel, melyben elpanaszolja, hogy mit kellett neki ártatlan létére szenvednie *Caraffá*tól s ezután hasonlókép felolvastatott *Radvánszky* Gy. özvégyének *Máriássy* Katalinnak könyörgő levele, melyben férje meggyilkoltatását bepanaszolja s az ügynek ujabb vizsgálatát és az elkobzott jószágok visszaadatását kéri elrendeltetni. *Orbán* István kir. személynök ekkor *Megyeri* Gáborhoz sárosmegye követéhez, egyszersmind az eperjesi törvényszék tagjához fordult, felhiván őt, mondaná el az elszörnyüködött Rendeknek, mint hoztak itéletet ama biztosság kebelében? «Kénytelenek voltunk szavazatinkat a hadbiró fülébe sugni, válaszolá a megszólitott, — aztán a nem magyar tagok szavazatai nagyobb értékkel birtak mint a magyarokéi s végre nem is a szavazatokhoz képest hozattak az itéletek. *Medvecki* Mátyás, eperjesi tanácsos, ki mint felebb láttuk, szintén tagja volt ama biróságnak, s ki most mint Eperjes képviselője ült a rendek között, hasonló értelemben nyilatkozott, hozzá adván, miszerint nekik megparancsoltatott légyen, hogy ne az ország törvényei, hanem Carpzow és lelkiismeretök szerint hozzanak itéletet. *Klobusitzky* Ferenc kir. táblai ülhök és zempléni követ előadta, hogy Caraffától, midőn akkor időben nála megfordulna, mást hallott, hogy a tábornok — legalább saját állitása szerint — intette a birákat, ne keressék kedvét szavazataik által, ő Felségének kegyét se véljék ilyes uton, ilyes eszközökkel elérhetni, hanem itéljenek lelkiismeretesen az igazság szerint. Kegyelmeteknek minden esetre a törvények szerint kellett volna itéletet hozniok. *Szirmay* István is osztozkodott e nézetben, s a személynök folytatta az emlékiratok felolvasását, melyek közül

még nehány az eperjesi vérbiróságra vonatkozott, s melyekből látni való volt, hogy még több vádlott fogva ül Eperjesen. Ekkor *Szente* Bálint alnádor s pozsonymegyei követ és *Lapsánszky* János, a trencséni nemesség képviselője kérdést tettek: vajjon nem volna-e immár ideje azon lenniök, hogy ama biztosság, melynek eltörlése már rég igértetett meg, de mely még mindig létezik, szüntettessék meg valahára. És hallattak helyeslések az inditvány felett és hallattak jajveszéklések, hogy a holttestek részben még mindig kicégérezvék, hogy a véres állvány még mindig ott van a városház terén, mintha holnap vagy holnapután ismételtetni fognának a szörnyüségek. Ehez képest üzenet ment a főrendekhez, kérnék közösen a Felséget, hogy a biztosságot megszüntetni, a foglyok szabadon bocsátását elrendelni, s az árvákat az elkobzott jószágok visszaadásával megvigasztalni méltóztassék.»[1])

---

[1]) Az országgyülés lajstromozván a Fölség előtt a nemzet sérelmeit, az eperjesi dolgokról igy nyilatkozik: «Nem tudni — mely intézkedés következtében odáig jutottak a dolgok, hogy a közszabadságnak az eddigieknél is nagyobb megháboritásával s az azon ütött sebek felujitásával mind a gróf nádor ur, mind a fő- és alvezérek, mind a kapitányok s a haza egyéb oszlopai és tisztviselői gátolva vannak annak teljesitésében, amit hivatalos tisztök elibök szab, s ők az előfordult politikai, törvényszéki és katonai ügyeknél mellőztetvén, lakostársaink, főurak és nemesek, bünösök és ártatlanok egyaránt minden törvényszerü előleges idézés és kellő rábizonyitás nélkül Ő felségének hadi tisztei által személyökben a legméltatlanabb módon elfogdostatnak, Eperjesen piszkos börtönökbe záratnak, és Caraffa Antal ur rendeletére hallatlan és eddig szokatlan módon egy delegált biróságnak vettetnek alá, különféle leirhatatlan s hallani is borzasztó kinzásokkal önmagokat és másokat terhelő vallomásokra kényszerittetnek, a szörnyü kikeresett gyötréseknek félholtan is ismételve alávettetnek, végre pedig e vallatások után, habár azon pillanatban, melyben a kinzással felhagynak s a tortura által előidézett önkivületből magokhoz térnek, vallomásaikat visszavonják, a leggyalázatosabb halálra itéltetnek; némelyek azonban már a módnélküli torturázások alatt kimulnak; aztán egyre-másra fölnégyeltetnek. Jószágaik és minden vagyonaik sőt az özvegyekéi, gyermekekéi árvákéi is szintugy az apai, mint az anyai ágról maradtak, az ősiek szintugy mint a szerzettek, törvény ellenére elkoboztatnak. Vannak olyanok is, kik (habár rájok még a tortura kinzásai utján sem tudtak vétket kisütni) holt elevenen elbocsáttatnak, de csak akkor, ha előbb nehány ezer forintnyi váltságdijat lefizettek, korábbi épségöket azonban soha vissza nem nyerhetik. Ám büntessék azokat, ha vannak olyanok, kik a közbocsánat kihirdetése után ujabb lázadásban vagy más vétekben találtattak: de ezek felett se az idegenekből álló delegált törvényszék lásson törvényt, hanem az erre hivatott alkotmányos biróságok. (A KK. és RR. által készitett okirat

Nov. 4-én jelentetett a főrendek részéről, hogy az eperjesi ügyre nézve egy értelemben vannak az alsó táblával, s az már holnap a király elé fog terjesztetni. A mi meg is történt. A király az eperjesi foglyok szabadon bocsáttatása iránti készségét megigéré, *de ugyanazzal az alkalommal* megizente az örökösödés elismerését és az ellenállási jog eltörlését illető kivánságát is. Nov. 17-én, mikor e kivánságok teljesitése felől értesiték Lipótot, ujólag kérték őt az országgyülési küldöttek, hogy az eperjesi biróság eltörlése tárgyában adjon már teljesen megnyugtató választ, s ugyanezen napon az evangélikus rendek követei is benyujták vallássérelmi emlékiratukat, azok orvoslásáért esedezvén. Ezen esedezés ugyan jóformán hiába volt: de az eperjesi törvényszéket végre Lipót király csakugyan megszüntette, kinyilatkoztatván, hogy ámbár neki «a kárhozatos összeesküvésnek, mely isteni gondviselés utján fedeztetett fel, továbbnyomozására elég oka volna, mindazáltal vele született kegyelmességéből a méltó megtorlással fölhágy s a fönséges uj király közbenjárása következtében az általános öröm ezen idejében» a biróság további működését megszünteti, a lázadásba bebonyolultak ez utáni elfogatását megtiltja, a bebörtönözötteket szabadon bocsátja, s — talán hogy az eperjesi eljárás tisztessége meg legyen mentve, — azt is kinyilatkoztatja, hogy «a *lothringeni herceg* által 1684-ban hirdetett közbocsánatot minden pontjában megerősiti s azt az eperjesi biráskodásra is kiterjeszti azon módositással, hogy a mai napig elkövetett vétkekért többé senki ellen vizsgálat ne tartassék» a Tököli lázadásban részesek azonban «a haza ellenségeinek, pártütőknek s törvényszerüen büntetendőknek» nyilvánittatnak.[1]) Mely kegyelmet a rendek megköszönvén, az elfoglalt jószágok visszaadatásának törvénybe igtatását is kérték, annak kitételével, hogy a közbocsánat alól csupán azok vétessenek ki, kik most is folyvást Tökölivel tartanak.[2]) E felszólalások következtében az eperjesi piacról a szörnyü «theatrum» még novemberben elhordatott, hogy helyén később emlék

---

Naszvady és *Fiát* komárommegyei követek országgyülési jelentéseiben a m nemz. muzeum kéziratgyűjteményében.)

[1]) A királyi második válasz dec. 19-ről Naszvady és társa követjelentésében.

[2]) Gravamen de amnystia etc. cimü észrevétele és a jan. 9-iki felirata a Rendeknek, u. o.

állittassék a *szentháromság* tiszteletére.[1]) Már előbb, t. i. nov. 16-án az eperjesiek használván *Caraffa Szatmárra* való elutazásának alkalmát,[2]) a város mellett egy csürben megkezdték isteni tiszteletök tartását, de az másnap betiltatott, s csak dec. 1-én engedélyeztetett ujra a csürnek e célra való használata.

Caraffa a császár letiltó rendeletét boszankodással fogadta s valódi olasz ravaszsággal panaszkodék, hogy «a magyarok agyarkodnak ellene, az ő zsarnokságáról és az ország kiirtásáról kiabálván» s irá *Kinskinek*, hogy «azon szánalomra méltó hányattatások közt van; vajjon ne mondjon-e le a császár szolgálatáról és ne vonuljon-e vissza a magányba?» *Kinski* erre válaszolá neki, hogy «ne vegye azt zokon, hogy a király mérsékli az ő szigorát. Az uralkodási terhek gyakran ugy hozzák magokkal, hogy azok, kik a király előtt legnagyobb tekintélyben és kegyben állanak, annál még sulyosabbakat is eltürjenek.»[3])

S ez a biztatás nem is volt puszta szó, *Caraffát* az udvar *megelégedésének* jeléül ezután nyomban kitüntetésekkel halmozá; tábornagyi s titkos tanácsosi rangot adott neki, kevés idővel rá pedig aranygyapjus lovaggá, a magyar- és erdélyországi hadak fővezérévé tette s egy darabig még Eperjesen hagyta. *Szentiványi*, a feladó, grófságot, *Fischer* Mihály pedig kevés évek mulva báróságot[4]) nyertek.

Az uralkodó és az udvar minden kivánsága beteljesült Magyarországra nézve. A kurucokon és protestánsokon vett bosszu tökéletes volt, sőt még ennél több is éreretett. Az országgyülés, *mely a delegált törvényszékkel egyidejüleg tartatott*, feladta a legnagyobb jogokat, melyeknek feladását, mint láttuk, maga az udvar hozta összeköttetésbe a törvényszék megszüntetésével. *„Ezen praetextuosa rebellio vel nova factio“*, ugymond *Ottlyk*, ki e részben kortársainak vélekedését fejezi ki, *„csak egyedül Caraffa istentelen conceptusa volt, hogy avval incutialtassék terror in Hungaria, ad subjugandos Hungaros.“*[5])

---

[1]) *Fessler*, i. m. 437.

[2]) *Dobay* naplója, i. h. 455.

[3]) *Vico*, *Katoná*nál i. h. 348.

[4]) Ez utóbbik kineveztetési okmánya *Kaprinay*nál, Collectaneorum MSC. B. Tom. XXIX. 80. a b.-pesti egyetemi könyvtárban.

[5]) *Ottlyk*, i. h. 56. l.

VI.

ADATOK DECSI JÁNOS ÉLETÉHEZ.

IRTA

SZABÓ KÁROLY.

Baranyai Decsi János, a «Syntagma Institutionum Juris Imperialis ac Vngarici» cimü tudományos munka szerzője, Salustius magyar forditója, a magyar közmondások legelső kiadója, s mint most biztosan állithatjuk, Magyarország teljes történelmének megirója, alapos készültségével, tudományos ismeretei gazdagságával, ugy a tanitás mint az irodalom terén kifejtett fáradhatatlan munkásságával, a magyar tudományosság férfiai közt oly állást vivott ki magának, hogy Toldy Ferenc méltán nevezi őt hazánk XVI. századbeli egyik legtudósabb, legmiveltebb, legmunkásabb s tán legszellemesebb és legtöbb oldalu irójának.

Életrajzát, legfőképen a saját munkái ajánlásaiban és előbeszédeiben található adatokból, valamint munkái birálati ismertetését Toldy Ferenc irta meg, a m. tud. Akadémia által kiadott «Baranyai Decsi János Magyar históriája» bevezetésében. *(Magyar történelmi emlékek. II. oszt. Irók. XVII. köt. Pest 1866.)*

Ez életrajz kiegészitéséhez szolgáltatok némi eddig ismeretlen adatokat Decsinek Hunyadi Ferenchez, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem tudós udvari orvosához, s ennek ő hozzá intézett egy pár leveléből, melyekből a protestáns Decsinek a katholikus Hunyadi Ferenccel való bizodalmas baráti viszonya, az az elhatározott, de végre nem hajthatott szándéka, hogy a végromlásához közelgő Erdélyből — hol a fejedelemnek fölajánlott munkáiért nem csak jutalmat, de még elismerést sem nyerhetett, — Magyarországra kiköltözzék, valamint ekkori lelki állapotja s gondolkozásmódja is kitünik. Decsi levelének egy helyéből biztosan eldönthetőnek tartom azt a kérdést, melyet még Toldy függőben hagyott, hogy t. i. Decsi teljesen megirta-e Magyarország történelmét, — melyből most csak a X-dik Decast s a XI-dik Decas két első könyvét, az 1592—1598. évek történelmét birjuk, — sőt az időt is meghatározhatjuk, mely alatt e munka megirá-

sával foglalkozott. Az ezen levélre tett egykoru följegyzés pedig házasságának s eddig csak hozzávetőleg 1611. előttre tett halálának idejét ismerteti meg.

Decsinek eddig nyomtatásban megjelent ajánló levelein kivül csak egy levele volt ismeretes, melyet a székely irást vele megismertető Telegdi Jánoshoz Maros-Vásárhelyről (Ex foro Siculorum) 1598. márc. 5-dikén intézett, s melyet Telegdi «Rudimenta priscæ Hunnorum lingvae» cimü Leydenben 1598. 8-r. nyomtatott kisded munkája előtt közzétett, de a melyet, minthogy Telegdi emlitett munkájának hazánkban és a külföldön egyetlen példánya sem ismeretes, csak a nyomtatott példányról vett régi másolatok után, Bod Péter, Wallaszky és Toldy ujabb kiadásaiban birunk.

Nekem jutott a szerencse, hogy gr. Bánfi Miklós ő nagyméltósága bonchidai könyvtárában, egy a mult század végén vagy a jelen elején másolt s XVI. századi diplomatiai iratokat s levelezéseket tartalmazó nagybecsü codexben, — melynek eredetijét eddig fölfedezni nem sikerült, de a melyet, aligha tévedek, ha a Gyulafi Lestár által Szamosközi István történetiró használatára átadott gyüjtemény egy részének tartok, — XVI. századi több erdélyi tudósunk levelei közt Hunyadi Ferenc és Decsi latinul folytatott levelezésének 3 darabból álló töredékét fölfedeztem.

E levelek egyike, a Decsié, kelt Maros-Vásárhelyen 1596. aug. 16-án, s tartalmából kétségtelen, hogy válaszul volt irva Hunyadi Ferencnek Decsihez intézett azon levelére, melynek keltét a másoló leirni elmulasztotta. Hunyadi Ferenc második, hasonlóan kelet nélküli levele pedig, tartalmából itélve, bizonyosan ujabb keletü a két előbbinél.

Ezen leveleket a «XVI. századi tudósaink levelei» cim alatt közlendő gyüjteményben a «Történelmi Tár» legközelebb megjelenendő egyik füzetében, az eredeti latinban fogom közzé tenni; itt pedig adom magyar forditásban, egész terjedelmökben.

I. Hunyadi Ferenc Decsi Jánosnak üdvözletet!

Hogy később válaszolok neked, mint kivánnád, s rövidebben mint kivánnád, nem feledékenységből történt, se nem hanyagságból; mert egyik vétekben sem lélegzem, hanem azt tulajdonitsd kérlek távollétemnek, ezt elfoglaltatásaimnak, melyek magán és közügyekben szünet nélkül elfoglalnak. Midőn minap Prágából vissza-

térve Magyarországon jöttem keresztül, gyakran és igen kellemesen társalkodtam Nagyságos Zokoli Miklós urral. Ez egy minden dicséreten fölül álló, dicsőségre született férfiu; egész élete, erkölcsei, tettei, tisztességgel és erényekkel teljesek. Midőn ott véletlenül szóba jöttél, kötelességemnek tartottam, baráti tisztemet teljesiteni, az alkalmat el nem szalasztani, s mind azt, a mi tisztességedre s tanulmányaid előmenetelére tartozónak látszott előttem, bőven előadni; és kivittem azt, hogy előtte mások jelentéseiből s az én beszédemből nem csak ismeretes, hanem ajánlásom után kedves is vagy. Ő, a mily kiváló elméjü és tudományu, s csak nem hihetetlen emberségü ember, nagyon ohajt téged látni, s csudálatos módon kedveli tanulmányaidat; ugy hogy kételkedni sem lehet, hogy kitünő törekvéseidet tanácscsal is tettel is fogja segitni. Mit kell gondolnod, mit kell határoznod a dolgok ezen közönséges romlásában és veszedelmében, magad azonnal biztosan hozzá vethetsz. A mint látod, Scylla és Charibdis közt evezünk, s a farkast, a mint mondani szokták, fülén fogva tartjuk. Én, hogy röviden és nyiltan elmondjam, a mit javadra valónak gondolok, ugy vélekedem, hogy a szerencsét, mely most rád nézve kedvezőnek mutatkozik, nem kell elszalasztanod, sőt nagyon is kell törekedned, hogy midőn a szelek hatalmadban vannak, serényen evezz, ha biztos és ohajtott révbe kivánsz jutni, s nem kell ugy viselned magadat, hogy az alkalom eltünvén vagy elmellőztetvén, ugy tünjék föl a dolog, hogy te magad nem gondoltál magaddal és javaddal. Azért is ott dolgaidat jól elrendezvén, a nyár vége felé annyi kis időt kell venned magadnak, a mennyi elég, hogy kirándulj Magyarországra, hogy megismerkedhessél s beszélgethess azon nagy férfiakkal, a kiknek önkényt fölajánlott jó indulatját valaha alig reménylhetted s mindig ohajhattad volna. Törekedjél különösen lelked egész erejéből, hogy Zokolit, a tudománynak ezen Mæcenását, Magyarország ezen igazi Phœnixét, a szolgálat és hódolat minden nemével magadhoz kötelezd, alkalmazd magadat erkölcseihez, tetszéséhez, kinek tekintélyén, tanácsán, buzgóságán légy meggyőződve, jót állok érte neked, semmi sem fog mulni. Távozásodat valóban nagyon kell sajnálnunk, de azon nem kissé kell is örülnünk. Sajnálnunk kell, hogy a haza, akár az idők mostohasága, akár az itéletek gonoszsága miatt, megfosztatik azoktól az emberektől, a kik egykor hasznára, segitségére, biztos diszére válhattak volna: de viszont örülnünk kell, hogy te távol lészesz azon

helytől, a hol a háboruk zajai s veszélyei miatt minden föl van zavarodva, s azokkal fogsz társalkodni, a kik közt minden örömödre, s életed és nyugalmad biztositva lesz. A mi engem magamat illet, a mi erő csak bennem van, azt egészen a te hatalmadban gondold. A te dolgod, hogy a legnagyobb bizodalommal élj az én munkámmal mind abban, a mi neked vagy barátidnak érdekében áll; az én dolgom egész lélekkel arra törekednem, hogy a te és minden jók felőlem táplált jó véleményét meg ne hiusitsam. Az Isten e gondolatokat és jól kezdett terveket tegye szerencséssé, s a végzet találja meg a maga utját, hogy erényeidnek az emberek becsülése és hálája feleljen meg.

II. Decsi János Hunyadi Ferenc Urnak, a Felséges erdélyi fejedelem legkitünőbb főorvosának, nemzetünk legnemesebb költőjének, legtiszteiendőbb urának, üdvözletét!

Vettem leveledet legkitünőbb uram, melyből ki nem mondhatom, mennyi gyönyörüséget meritettem. Mert ez legelső leveled s ugy van irva, hogy abból nagy tudományosságodat és miveltségedet s irántam való különös jó indulatodat átláthattam. Hogy engem távol lévőt s arra csaknem érdemetlent oly szeretettel s oly tiszta szivvel ajánlottál Nagyságos Zokoli Urnak, ezen irántam való ily nagy szivességedet annyira köszönöm, hogy azt mindig minden alkalommal a legkészebb leszek meghálálni. Mert ámbár az elnyerendő állapot reménysége barátaim előtt az igen nagy bizonytalanság miatt csekélyebbnek látszik is, mintsem hogy az ut oly nagy költségével és fáradtságával kelljen megvásárolni, nekem mind a mellett is, a mint a tanácsok minden indokait jobbra-balra meghányom-vetem, több tekintetből tanácsosabbnak látszik, hogy ezen reménységgel s ez alkalommal Magyarország azon nagy főurait meglátogassam, mint az, hogy ezen háládatlan és fösvény országban tovább is mintegy syreni sziklához láncolva, végkép elsorvadjak. Mert akár az ország köz zavarait tekintsem, akár törekvéseim s állapotom nyomoruságos voltára gondoljak, bizony semmi sincs, a mi nagyon is ne buzditson a kibujdosásra.

A mint Németországból visszatértem, egészen ezen ország diszitésére szenteltem magamat, azt gondolván, hogy kibujdosott rokonaimmal együtt itt majd tanulmányaimra nézve valamely kissé nyugalmasabb állomást nyerek. Ezen szándékkal ajánlottam a Felséges fejedelemnek azt a valóban nagy fáradsággal szerkesztett «Syntagmá»-mat. De nemcsak hogy méltó jutalmat nem nyertem ezen munkám-

nak, de még felét sem kaptam vissza arra tett költségemnek. Nem sokára ezután, midőn fényes föltételekkel a pataki gymnasium igazgatására meghivtak, bizony akaratom ellenére tartottak vissza azok a szomoru halállal kimult pártfogóim,[1]) és nagy támogatás reménységével ezen iskola igazgatójává tettek. Mit tettem itt, minden támogatástól s a szokott fizetésecskétől is csaknem egészen megfosztatva, álljon más tudósok itéletén, én törekedni fogok, hogy a maradék előtt, ha a végzet ugy akarja, annak bizonyságát adjam. Azt bizonynyal merem állitni, hogy egy magam, ily nagy szorultságra jutva is, többet tettem az ifjuság oktatásában, mint haton azok közül, a kikről látjuk, hogy azt igen fényes fizetésért teszik. De ezen fáradsággal sem elégedve meg, hogy más tudós férfiakat is hasonlókra s nagyobbakra ösztönözzek, s a fejedelem kegyét és segélyét megnyerjem, szorgalmam más kisebb mutatványain kivül két nem megvetendő fontosságu munkámat ajánlottam föl a minap a Felséges fejedelemnek. Egyik volt az általam magyarra forditott Salustius,[2]) melyet midőn a Felséges fejedelemnek ajánlottam, ugyan az történt velem, a mi Theodorus Gazával, ki midőn Aristotelesnek azt az állatok historiájáról irt roppant nagy munkáját görögből leforditva, ha nem csalódom, Julius pápának ajánlotta, attól oly édes kevés pénzt kapott, a mennyire a könyv diszes kötését becsülték volt. Csak annyiban volt Gaza nálam szerencsésebb, a mint illett is, hogy ő ha többet nem, legalább a kötés árát megkapta, nekem pedig, tőlem még az is megtagadtatván, minden munkám és fáradságom kárba veszett. Magyarország historiája pedig, melyet körülbelül öt évi folytonos munkával összeszedegettem és tehetségem szerint egybeállitottam, mennyi izzadásomba került, istent hivom bizonyságul, mert az emberek itéletét a kellőnél igazságtalanabbnak tapasztalom. Midőn ezen dolgozatomat is a Felséges fejedelemnek ajánlottam, s azért valami uti költséget kértem, mind abból, a mit megnyerni ohajtok vala, semmit nem nyerhettem. Mit tegyek tehát? Vajon azoknak szenteljem munkáimat, a kik se nem

[1]) Az 1594-ben kivégeztetett Kovacsóci Farkas cancellár, Kendi Sándor és Ferenc tanács urak s társaik.

[2]) Megjelent Szebenben 1596-ban, a fejedelemhez intézett latin ajánlással, s az olvasóhoz szóló magyar előbeszéddel, mely kelt 1595. szept. 29-én.

kivánják, sem ingyen elfogadva sem becsülik? Bolond legyek, ha valaha bárki tisztességére egy betüt is irok.

Ezek azok, és több egyéb is, a mik arra birtak, hogy a kibujdosásra határozzam magamat s abban állhatatosan megmaradjak. Bármint üssön is ki tehát magyarországi utam, jóllehet a kolozsváriak is hinak iskolájok igazgatására s azon kivül is vannak élhetési módjaim, mind a mellett is valóban elhatároztam, hogy október elején arra az utra megindulok, és mind Zokoli urat, mind más nagy férfiakat meglátogatok, s azon alkalommal utána nézek, nem nyerhetnék-e valamely tanulmányaimnak megfelelő állomást. Hogy pedig ezt annál alkalmasabban tehessem, Kitünőségedtől most két dolgot tartottam esedezve kérendőnek; egyik az, hogy irántam való különös jó indulatodnál fogva ne terheltessél ajánló levelet adni Nagyságos Zokoli urhoz, melyben intsd őt kérlek, hogy miután az ő pártfogásának bizonyos reménységével indulandok arra az utra, tegye meg, hogy az a fáradságom ne váljék káromra; másik az, hogy méltóztassál nekem a felséges fejedelemtől szabad elmeneteli levelet eszközölni, melynek tekintélyével és tisztességes bizonyságával annyi harci zaj közt két ifjuval együtt bátorságosan utazhassam. Reménylem, hogy miután az idők mostohasága miatt egyebet nem nyerhettem, ennyi jótéteményben ő felsége részesitni fog.

Ha ezeket Kitünőségedtől megnyerendem, magamat általa a legnagyobb jótéteménynyel illetettnek és pártfogásod által örökre lekötelezettnek fogom tartani. Ezeket láttam jónak hirtelenében s kissé bővebb szavakkal Kitünőséged kebelébe mintegy kiönteni, a miket hogy kitünőséged jó neven vegyen, és engem, ha jónak látandja, ezen vágyaim teljesülésére segitsen, igen nagyon kérem. Éljen boldogul Kitünőséged. Kelt Vásárhelyen aug. 16. 1596. Kitünőséged igaz tisztelője Decsi János.

Oldaljegyzet. Ez a mi Decsink megházasodott 1600-ban, meghalt 1601-ben.

III. Hunyadi Ferenc Decsijének üdvözletét!

Mióta közöttünk legkedvesebb Decsim, barátság keletkezett, oly jóindulat kapcsolt össze bennünket, hogy mindegyikünknek ohajtani kellett, akadjon alkalom, hogy baráti szolgálatunkat és készségünket valami ügyben bebizonyithassuk. Ohajtottam volna, hogy a te baráti jó szolgálataidat a gondoskodás és szivesség valami nemével megelőz-

hettem volna: de az idő és alkalom ugy hozta magával, hogy nekem kelljen elébb a te szolgálatoddal élnem, oly dologban, a mely neked hasznodra és tisztességedre, nekem pedig igen nagy gyönyörüségemre fog válni. Gyarmathi Gergelylyel nem csak régi s majdnem mindennapi ismeretségben, hanem barátságban is állok. Ő, mint jámbor, igen emberséges és a tudományoktól épen nem idegen elméjü ember, az én tanácsomat és intésemet követve, Ferenc nevü kis fiát, ki korára nézve gyermek, de erkölcseire s tanultságára nézve csaknem ifju, a te iskoládba küldi tanulni, csodálatosképen örvendve, hogy ez alkalom advān magát elő veled jót tehet s ismeretségedbe juthat, kinek erényeiről s tudományáról mind mások beszédeiből, mind az én gyakori társalgásomból sokat hallott. Jól lehet tehát neki, a mily emberséges és mivelt, előtted igen kedvesnek s barátságodra a legméltóbbnak kell lenni, mindamellett is, hogy azon ifjacska iránti szeretetedhez és jó indulatodhoz az én kedvemért is járuljon valami, azt tőled nagyon kérem, sőt a barátság szabadságába bizva, követelem is. Nem kételkedem, hogy üres óráidban már rég dolgozol és tervelsz valamit, a mi neked diszedre, a hazának nagy hasznára s fejedelmünknek igen kedves lesz. Haladj a megkezdett uton s élj egészségben.

Ha van valami, a mit érted vagy barátaidért tehetek, add értésemre s gondold hogy meg van téve. Ismét élj egészségben!

E levelek némi eddig ismeretlen adatokat is nyujtanak Decsi életpályájához. Látjuk, hogy Syntagmaja kiadása után nem sokára, 1593-ban, meg volt hiva a pataki gymnasium igazgatására, de pártfogói visszatartották s a m.-vásárhelyi gymnasium igazgatójává tették. 1596-ban, midőn elkeseredve Erdélyből kiköltözni készült, a kolozsváriak is meghivták jóhirü iskolájok igazgatására; ő azonban, sem költözési szándékát nem hajtotta végre, sem m.-vásárhelyi állását a kolozsvárival nem cserélte föl, s ott halt meg, egykoru följegyzés szerint 1601-ben, miután születési idejét hozzávetőleg 1560 tájára tehetjük, mintegy 40—41 éves, tehát legszebb férfi korában. Mind ennél azonban irodalom-történetünkre nézve sokkal fontosabb az a most már teljes bizonyossággal állitható tény, hogy Decsi magyar történelmi munkája, melyről, mint Bod Péter irja, «a ki olvasta, olyan tanubizonyságot tett, hogy annál jobb historiát a magyar dolgokra nem olvasott» s melyen Decsi öt évig, tehát már külföldön időzése alatt is dolgozott, 1596-ban készen volt.

Kora nem tudta kellően megbecsülni a kincset, melyet a hazai tudományosságért lelkesült és élt Decsiben s történelmi müvében birt; az utókor csak e munka csekély töre dékéből, az 1592—1598 évek leirásából, vethet hozzá a veszteség nagyságához, melyet irodalmunk Decsi magyar történelme legnagyobb részének elvesztével vallott. E munka, a született magyartól magyar szellemben birálatilag és müvészileg megirt legelső hazai történelem, ha valaha napfényre kerülhetne, adhatná meg csak Decsi mint iró nevének azt a dicsőséget, melyet korában senki nála jobban meg nem érdemelt.

VALLÁS-ERKÖLCSI ÉS TÁRSADALMI ÉLET

1848 ÓTA

MAGYARORSZÁGON.

VALLÁS-ERKÖLCSI ÉS TÁRSADALMI ÉLET

1848 ÓTA

MAGYARORSZÁGON.

(A magyarországi protestansegylet által 300 forinttal jutalmazott pályamunka.)

IRTA

SZEREMLEI SÁMUEL.

BUDAPEST, 1874.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

Franklin-Társulat nyomdája.

TARTALOM.

Lap

I. **Vallás-erkölcsiség az egyéni életben.** A vallás-erkölcsi természet, ennek korlátjai és fejlődési képessége. Az alsó osztály jellemének és hitének sarkalatos tulajdonságai. A közerkölcsiség állapota. Ennek összefüggése a politikai helyzetekkel. A középosztály vallási és erkölcsi élete 1

II. **Társadalmi létviszonyok.** Népesedési, vagyoni és birtokviszonyok. Elszegényedés. Az értelmiség tehetetlensége. Az osztályok közti feszültség és harc A népjellem lényeges hibái. Az associatio mint a társadalmi bajok óvszere 11

III. **Vallás-erkölcsi állapot az egyházban.** Az alkalmazandó mérték. A kath. főpapság sülyedése. Életrevalóságának bizonyitékai. Hitélet a népnél és hitetlenség a középosztálynál. A prot. egyház 1848 előtt és 1848-ban A felvilágosodás és szabadság fattyuhajtásai. Az egyház-alkotmány felfüggesztése és a gymnasiumi rendszabály. Ennek hatása. Pangás a népiskolai ügyben. A pesti főiskola. Az 1856-ki törvényterv és hatása. Az 1859-ki nyiltparancs, s az általános ébredés. Jogi érzék túltengése. A tanügyi visszaesés. Ténylegesség hiánya. Az egyházi emberek nyomora. A munkás szeretet felköltése A vallásos eszmék fejlődése. Igaz hitü és szabadelvü irány s ezek befolyása a vallás-erkölcsiségre. A hitnézetek összefüggése a közmüvelődés fokával. A vallásos irodalom és a Protestansegylet 30

Lap

IV. **A javulás és hanyatlás okai. A lelkész.** A korszak átmeneti jelleme. A javulás mivolta, jelenkezései és jelleme. Állami és politikai tényezők; a politizálási kórság. A hanyatlás alapoka. Ennek orvosszere. Az ismeretek hatása. A lelkészi hivatás. Különféle utak a működhetésre. A munka lényege, sikerülése és iránya. Lelkész hite és tanításai. Az egyházi fegyelem s lehetetlensége. A lelkipásztorkodás rendszerének mivolta és föltételei 74

ELŐSZÓ.

A „magyarországi protestans-egylet“ 1871-diki november 14-én tartott választmányi gyülésén 300 forint pályadijat tűzött ki a következő kérdés megfejtésére:

„Adassék elő, hogy népünk vallás-erkölcsi s társadalmi életében az 1848-ik év óta egyfelől minő javulás történt, másfelől micsoda különösebb kórjelek mutatkoznak, ugy a javulásnak mint a hanyatlásnak okai mikben gyökereznek, és a lelkipásztori munkásság köre mily irányban volna kiterjesztendő, hogy a tapasztalt nemesebb irányon népünk lehetőleg elősegittessék, a mutatkozó kórjelek pedig lehetőleg orvosoltassanak.“

A pályázati határidőre, 1871. október 1-ére, két munka érkezett be, az 1-ső számunak cime: „Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon“, s jeligéje: „Ábrándozás az élet megrontója“; a 2-ik számunak cime: „Tanulmányok népünk vallás-erkölcsi s társadalmi életéből“, s jeligéje: „Ha mindeneket megcselekesztek is, a melyek parancsoltattak nektek, haszontalan szolgák vagytok.“ Birálókul, az egylet 1872-iki közgyülésén, felkérettek: Baksai Sándor, Laukó Károly és Zelenka Pál urak.

A biráló jelentés az egylet 1873. junius 8-ki választmányi gyülésen olvastatott fel. Mindhárom biráló öszhangzó véleménye szerint az 1-ső számu pályamunka nemcsak társához mérten, de absolut értékét tekintve is méltónak itéltetett a kitűzött dijra; mivel:

mindazt felöleli, a mi a kérdésben foglaltatik vagy azzal összefügg, s érintetlen hagyja az oda nem tartozókat;

a jelenségeket gyakorlott psychologiával viszi vissza eredeti okaikra, biztosan mutatja ki a fejlődés és hanyatlás tényezőit a politikai, társadalmi és egyházi viszonyokban s az egyén jellemében. Adatai kimeritők, s arra mutatnak, hogy szerző e tárgygyal évek óta foglalkozik;

szerető gonddal szedi össze a mi vigasztalót constatálhat, a sebeket ismét a gyógyitani akaró hűség bátorságával és loyalitásával, s egyszersmind gyöngédségével mutatja ki;

műve beosztásában igazságos oekonomiával jár el, sehol nem túloz, mindenütt a művészet nyugalmával szinez;

stylja nemes, emelkedett, gyakorlott kezet sejtet.

E jelentés alapján a választmányi gyülés egyhangulag oda itélte szerzőnek a kitűzött jutalmat. Felbontatván a jeligés levél, abból Szeremlei Sámuel hódmezővásárhelyi ref. lelkész neve tünt elő.

A protestans-egylet készséggel engedte át e művet a „Theologiai könyvtár“ gazdagitására, s most im ezt veszik itt olvasóink.

Budapesten, 1874. március 14-én.

Kovács Albert,
a Theologiai könyvtár szerkesztője.

I.

Vallás-erkölcsiség az egyéni életben.

Történeti tapasztalatok szerint a vallás-erkölcsi természet, minden különbözetei dacára is, velünk született alapképesség. Hozzánk van forrva, lelkünk kiegészítő részét képezi, szabadon fel sem öltözhetjük, le sem vetkezhetjük. A mi az ég a maga végtelenségével, napjával, csillagaival és légkörével a földre nézve: az a vallás-erkölcsiség az emberi életre nézve. Ki nem léphetünk belőle, abban mozgunk, az által vezéreltetünk, a szellemiség onnét nyer megvilágosíttatást és tenyészetet. S miként a földre nézve, noha az egészet takarja, különböző égövek, s ugyanazon éghajlat alatt is különböző évszakok és időjárások vannak: nem különben áll a dolog ama szellemi állapottal is, melynek kifejlődése, mint minden tehetségé, saját föltételekhez van fűzve, melyek a különböző népek és különböző idők szerént különbözőképen jelentkeznek. Innét van, hogy minden népnek és minden időnek vallásosságában van valami sajátlagos. Néhol kiválóan sivár és puszta, másutt termékeny a táj. Néha zivatarok uralkodnak, máskor szélcsend áll be. Néhol a sarkkörök fagylaló hidege észlelhető, másutt az egyenlítő forrósága. Mindenik időnek és mindenik égövnek megvan a maga saját szépsége, áldása és csapása. Egyik embernek ez, másiknak amaz tetszik inkább. Annyi igaz, hogy itt is, amott is ugyanazon a földön, ugyanazon elemek között s ugyanazon ég alatt járunk.

Azon állítás, melyet igen tekintélyes tudósok hirdetnek, mintha t. i. az erkölcsiség az emberiségnek állandóbb törvénye lenne, mint a vallásosság, csak akkor fogadható el, ha az erkölcsöt a vallástól elkülönítve képzeljük, s ha a vallás alatt csupán azokat a tanokat és formaságokat gondoljuk, melyek a különböző feleke-

zetek által koronként rendszeresíttettek. De hogyha az erkölcsiséget ugy fogjuk fel, mint olyan törvényt, melynek nemcsak szerzője, hanem vezérelvei, sőt tárgyai is azonosok a vallásossággal: akkor be kell vallanunk, hogy az emberben e kettő együtt fejlődik és együtt hanyatlik.

Tagadhatatlan, hogy az erkölcstannak vannak határozott elvei, melyek évezredek óta fennállnak. Az igazságosság, a jótétel, a szülők és elöljárók tisztelete, az alázatosság, a mértékletesség stb. minden idő és minden nép erkölcstanában benne volt, s nemcsak a miénkben. Tagadhatatlan az is, hogy a különböző felekezeti tanok a gyakorlati erkölcsi élet tényeiben szemmel látható különbséget nem idéznek elő, ugy hogyha péld. Magyarország jelenkori népeit tekintjük, csak azt a statistikai többszörösen igazolt tényt fogjuk belátni, hogy a valláskülönbségi tényező teljességgel nem szerepel; mert a különböző felekezetü elitéltek számviszonya egyenlő azon számviszonynyal, melyben a felekezeti népesség az egész népességgel áll[1]: mindazáltal ki ne tudná azt, hogy az erkölcstan elvei némely időben elhomályosodva vannak, máskor tisztán megvilágosítva, s hogy ezen elvekhez, melyeknek értéke merőben a gyakorlati alkalmazástól függ, e tekintetben a különböző időkben különbözőkép formuláztattak. Az epicureistáknál péld. más volt a főjó, más ismét Krisztus hiveinél. A zsidó erkölcstan szeretetet parancsol a zsidók iránt, de nem parancsol az ellenség iránt, kiktől uzsorát venni szabad volt, s kiket a Jehova kiirtani rendel; a keresztyénség szeretetet parancsol az ellenség irányában. A kötelesség fogalma más volt a setétség és hűbérség századaiban, midőn az emberiség nagyobb részét leigázni vagy hitvélekedések miatt kínozni kellett, más ismét korunkban, midőn jogegyenlőséget és lelkiismereti szabadságot gyakorlunk és engedünk mindenkinek. Az erkölcsi fogalmakban kifejlődött ezen változások már a vallási tudalommal függnek össze. A mit a lélek az istenség felől elfogadott (vallás), azt valósítani is akarja isten-

[1]) Konek, Statist. közl. I. 280. A fentebbi állítást Konek tekintélyére fogadtuk el, noha aggályunk van helyessége ellen; mert hogy a felekezetesség mivelődési tényezőnek elismertetik, miután a miveltségi fok az erkölcsiségre már határozólag befoly: — el kell ismerni, hogy közvetve a felekezetiség is más-más eredményt mutat fel a bün-statisztikában.

országában (erkölcs); s a minő tudatára jutott rendeltetésének, olyan viszonyba teszi magát embertársaival. Vallás és erkölcs tehát lényegileg azonos. Minden befolyás, mely arra hat, érvényre jut ebben is; a kettő együtt áll vagy esik, s egymástól csakis gondolatban választható el.

Röviden összefoglalva az eddigieket, a vallás-erkölcsi természet alapjában tőlünk nem függő és megváltozhatatlan. Többre nem vihetjük, mint a mennyire általa képesítve vagyunk. Tehetségeink kifejlődésére azonban az égaljnak, a területi, népesedési és vagyoni viszonyoknak, a növelésnek, az ismereteknek, a társadalmi intézményeknek és közszellemnek, és a fokozott akaraterőnek is nevezetes befolyása lévén: ezen jobbára tőlünk függő tényezők ugyanazon alaptermészet mellett különböző eredményeket idézhetnek elő. A vesztеglés, hanyatlás és javulás tehát nemcsak lehetséges, hanem egészben véve rajtunk is áll.

A magyar nép közel kétezer éves európai élete dacára sokat megtartott keleti vérmes természetéből, mely azonban ott, hol észlelés és társadalmi fejlődés szükségeltetnék, a lehető legnagyobb közönyösséggel van keverve. Véralkatában a jó adag izgékonyság dacára nincs meg a cselekvési bátorság; valamint minden nyugodtsága mellett is nélkülözi a kitartás kellő fokát. Öröklött nézeteiben conservativ, ítéletében a kézzelfoghatóságra törekszik. Lelkületén azonban az érzékenységnek és a képzelemnek még nagy uralma vagyon, s ezért indulataiban hirtelen lobbanó és hamar elalvó. A lelki természet bizonyos határozatlansága és jelleg nélkülisége ez, mely az emberiség láncolatában mutatja mintegy azt a vonalat, hol nyugot kelettel összefolyva érintkezik. A kedület, a jellem és az ész legkitűnőbb és legalacsonyabb tulajdonai egymást semlegesítve észlelhetők nála, s az egyhangu szintelenség uralkodik egész lelkületén.

E lelkület ma ép annyira támaszkodik vallásos eszmékre, mint egy negyedszázaddal ezelőtt, mely eszmékot legrövidebben e két szóval lehet jellemezni: Istenben megnyugvás. Egy személyes élő isten hoz ránk mind jót, mind gonoszt, még pedig mindkettőt érdem szerint, a jót azonban gyakran érdemünk felett is. Hozzá kell segédelemért folyamodni betegség, halál elleni csapások ellen, s azt a végzetet, a mi ő nála föl van téve, senki el nem

kerülheti, bárminő eszközökhöz folyamodjék is. Ha isten akarja, meggyógyul vagy meghal a beteg, akármint orvosoljuk; ha Ö felségének tetszik, tűz vagy jég semmisíti meg vagyonunkat, viz borítja el határunkat; ha ő úgy rendelte, gyalázat, szégyen ér bennünket és így tovább. E hit egészen bibliaszerű, s a vallás boldogító hatását a legszembetünőbben bizonyítja. De a mily megnyugtató e hit a lelkekre, s a mily tökéletes a végelemzésben, ép annyira hibás, midőn az erkölcsi és lelki kiegyenlítést a természeti igazságszolgáltatással azonosítja, s midőn a közbeeső okozatokat figyelmen kivül hagyva, mindenben egyenesen a végokot szerepelteti. E fatalismus, melynek eredete ismét keletre mutat, egyik oka annak, hogy a bűntudat érzése népünknél, az üdv elnyerése utáni vágy nem elég élénk, a rosztól és a veszedelemből való törekvés ösztöne nem oly éles és tevékeny, mint a minőnek lenni kellene.

E hit szerént a bűntől az isten haragja tart vissza, az erényt az isteni jutalomért kell gyakorolni. A népművelődés alacsony foka mellett azonban a harag és jutalom mindenek előtt külsőkép jelentkező, s ennélfogva a bűntől való megóvásra és a jóra vezérlésre igen sokszor elégtelennek bizonyul. Népünk lelkületénél fogva rendes viszonyok közt szelid és nyugodt, de a helyzetéből folyó elégedetlenség miatt háborgásra hajlandó. Egyedileg a kegyetlenségtől és alávalóságtól idegen; de ha kedvező alkalom kinálkozóbb: neveletlensége és kevés munkakedve kitörésre ragadta. A korlát azonban, mely közé zárva élt, erős és magas volt; s a vétektől való elriasztásra nézve a kiskoruságban sikeresen hatott azon szigoruság, melyben a népet a forradalom előtt a hűbéri és jobbágyi rendszer tartotta. Természetesen ez egyetlen egy lelket sem nemesített meg, de sokakat visszatartott a zabolátlanságtól, s hol ez a külső fék nem volt jelen, mint a hason miveltséggel biró köznemességnél, ott rendszerint a legnagyobb erkölcsi elvadulás és elaljasodás harapódzott el.

A márciusi vivmányok a jobbágyság eltörlését, a közteherviselést, a jogegyenlőséget meghozván: a nép lelkületében az öröm mellett, a mi ahoz legméltóbb volt, legelőször is a hála érzelme nyilvánult. Erről tett bizonyságot az a tény, hogy az országos első képviseleti testületbe jobbára azokat választá meg ismét, kik a várva várt törvényeket meghozták. Néhol arra is volt példa,

hogy a volt jobbágyok, munkás erő nélkül maradt földesuroknak, még a törvények kihirdetése után egy darabig, önként teljesítettek bizonyos robotot. A nemesebb érzelem hatása azonban nem tartott sokáig, s azon indulatok, melyek az elnyomottaknál az elnyomók ellen, a szegényeknél a vagyonosak ellen, a műveletleneknél a műveltebbek ellen mindenütt meggyökereznek, és kitörésre készen állanak: csakhamar fenyegető jelekben mutatkoztak, a mint ezt később tüzetesen előadni fogom.

A forradalom korszaka a közerkölcsiség ápolására teljességgel nem volt alkalmas. A féktelen indulatok szabadon nyilatkozhattak, mint ezt a tulajdonjogokon elkövetett sérelmek mutatják, a nemzeti bosszuállással együtt a személyes gyülölet érzelmei is kitörtek, az átalános katonáskodás a munkakedvet alászállította s a kihágások végtelen sorozatára adott alkalmat. A családi és a nemi viszonyok tisztasága különösen sokat szenvedett. A magyar tábort a kéjhölgyek roppant sokasága kisérte és várta mindenütt. S egy tábori pap irá akkor az aradi ostrom alól, hogy „az általam ismert három honvédzászlóaljból több halt meg bujaság és részegség következtében, mint ütközetben; a kórházakban is több az inficialt, mint a sebesített.“[1])

A harcok megszünésével visszatért a rend. A nép erkölcse felvette szokott alakját. A tulajdoni jogon elkövetett sérelmek megtoroltattak és kárpótoltattak, s az ujonnan behozott csendőrség intézménye, és a több mint négy évig tartó ostromállapot szigorusága a féktelenkedési hajlamokat átalában visszaszorította. A régi lármás és zabolátlan köznemesség megszelidűltnek látszék, s betyárságukról és gyujtogatásaikról elhirhedett községek egészen békés és illedelmes magaviseletet öltöztek fel. A vaskezü rendőri uralkodás mellett azonban tagadhatatlan, hogy a nemzeti lesujtatás szerencsétlensége is javítólag hatott az erkölcsökre, s növelé a keresztyén közösség és a társadalmi együvétartozás érzetét.

Más tekintetből azonban nem lehet eléggé megsiratnunk azt a romlást, mely a közerkölcsiségen az ötvenes évek kormánya által ejtetett. Az erőszak és ármány diadala oly népnél, melynek hité-

---

[1]) Prot. Egyh. s Isk. lap 1848. 1596.

ben az volt, hogy az erkölcsi rosznak világszerinti büntetés, az erénynek pedig világszerinti jutalom a következése, — az erkölcsi alapelvek teljes összezavarodását idézte elő. A jogtalankodás és erőszak nem lehet oly nagy vétek, miután ily eredmények kisérik. Az igazság és hűség elvesztette vonzerejét, miután oly nagy szerencsétlenséget vont maga után. Itt is valósult az, a mi ugyanezen idő alatt Franciaországban. A politikai siker az erényesség helyére ült, s ezrek lelkét tántorította meg. Az értelmiség egyrésze csakhamar a közhivatalokban szövetkezett a nemzet elnyomására, s hazafiságnak kellett tartani minden törekvést, mely a fennálló országos rendszabályok titkos kijátszására irányúlt. Egyszóval a nyilvánosan diadalmaskodó erkölcstelenség, erkölcstelenséget szült és terjesztett mindenfelé. A törvény többé nem volt törvény. A közlelkiismeret maga szabadította fel rendbontásra az embereket. Az államközegek iránt tiszteletlenség vált szabálylyá. A dohány, százalék, italmérés, pálinkafőzés tekintetében a legtöbb ember a tiltott felé törekedék, a jövedéki áthágások a hazafiui erények közé számoltattak.[1]) A nép korábbi egyenes és nyilt jellemét a huzamos szolgaság ravaszsággal keverte, most pedig a csalási törekvés mindinkább elborítással fenyegette. Az alsó osztály adásvevés, szolgálati kötelezettségek tekintetében mindinkább megbízhatatlan lett.

A közerkölcsiség sülyedésére nagy mérvben befolyt még az ujonnan életbeléptetett katonáskodási rendszer, mely a szolgálati kötelezettséget általánossá tette, és az országban fekvő nagyszámu idegen csapatok mellett saját fiainkat a katonai létszámba szorítva, egy nagyrészben szabadságolva hon tartotta. Nálunk a hadipálya iránt már régóta kevés kedv volt a köznépnél, a hadfiakat kötéllel fogdosták, s katonaságba rendszerint a legmegromlottabb erkölcsü ifjak állíttattak be, kiknek társaságában aztán a jók is rendszerint elaljasodtak. Miután a katonai életmód különben sem igen kedvez a vallásosságnak és közerkölcsiségnek: elképzelhetjük, hogy ifjaink, miután 8—10 évet ily légkörben éltek át, még pedig idegen föl-

---

[1]) A büntetés alá esett jövedéki áthágások száma 1865-ben 134,502 volt (Kovács Ferenc M.-orsz. és Austria stat. Debrecen 1869. 226.). Mennyi lehetett ezeken kivül a hatósági közegek által meg nem büntetett áthágás ?!

dön: mennyit veszítettek jámborságukból, munkakedvökből és erkölcsi tisztaságukból. A vallási eltompultságra mutató istenkáromlásnak és szitkozódásnak, a dologtalanság és rakoncátlankodás átkának fő-főterjesztői a szabadságolt katonák lettek, kik a polgári hatóságok illetékessége alá nem is tartoztak. A legtöbb verekedés, lopás, rablás és gyilkosság általok követtetett el. A házassági és nemi viszonyok korábbi szűziessége leginkább miattuk tünt el. A kormány mindjárt 1849. szeptemberében betiltotta a volt honvédek nősülését, mely tilalom két éven át fenállott. Majd 1853-ban közzététette, hogy a hadkötelesekot 24-edik évök betöltése előtt esketni nem szabad, a következő évben pedig megszabta, hogy a 22-edik éven alól általában egy férfinak sem szabad nősülni. Ily rendszabályoknak oly országban, hol azelőtt a 18-ik év után a férfiak általában nősülni szoktak, okvetlenül elő kellett idéznie a prostitutiot, s csakhamar a katonák a törvénytelen együttéléseknek[1]) nálunk eddig hallatlan számát alapították meg, melyek aztán másoknál is annálinkább utánzásra találtak, mert az ily házasfelek mind az egyházi, mind a polgári adózás tekintetében előnyt élveznek. A vallásosság és a közerkölcsiség tekintetében a folvett korszak általában szomoru sülyedést mutat. Az összehasonlításhoz adataink kellő mennyiségben nincsenek ugyan, mert az 1848 előtti hatóságok az összehasonlítás alapjául szolgálható statistikai adatokat nem gyüjtöttek, s ilyenek az alkotmányos kormány helyreállása óta ismét nem bocsáttattak közre, de a meglevő készlet is igazolja állításunkat. Az ismételten elitélt gonosztevők, az összes elitélteknek 1856-ban 14, 1857-ben 16, 1859-ben 16, 1860-ban 18%-ját képezték[2]). Az emberölés miatt elitéltek száma 1856-ban 117,

[1]) A törvénytelen szülöttek, a törvényes szülötteknek Magyarhonban 1854-ben 3.7, 1855-ben 3.7, 1856-ban 4.2, 1857-ben 5.3, 1866-ban 7.3, száztóliját képezték; Pesten 1852-ben 21, 1851—57-ig átlag 25, 1864-ben 35 száztóliját· Erdélyben 1864-ről a száztóli a magy. földön 5, a szászok közt 6, a székelyeknél, kik legkésőbb nősülnek 9 volt. Angliában 1867-ben, valamint Hollandban 1864-ben a törvénytelen szülöttek számaránya 4.1 volt. Alsó-Austriában 1866-ról 32.2.

[2]) Ezen és a következő hazánkra vonatkozó adatok a Statist. közl. 1861—64-ki, és a Nemzetgazd. és Statist. közl. 1865—1871-ki folyamaiból merítvék.

1857-ben 173, 1858-ban 197, 1859-ben 186, 1862-ben 156, 1863-ban 587, 1864-ben 636, 1865-ben 486 vala. Hasonló szaporodást látunk a gyilkosok számánál, mely 1856-tól 1865-ig 97-ről 212-re emelkedett. Ezen három év alatt 1343 nyilvános erőszak miatt itéltetett el, s évenként átlag 42 egyén végeztetett ki, míg Franciaországban 35 millió lakos mellett csak 30 kivégezés történt! Az elitélt tolvajok, az ország öt közigazgatási kerületében (8 millió lakos) 1858-ban 6,174-en, 1859-ben 6,976-an, 1860-ban 7,499-en voltak, míg Quetelet táblázatából[1]) az jő ki, hogy a háromszorta népesebb Franciaországban 1830 és 31-ben összesen 10,856 vagyon elleni vétség itéltetett el. Összes elitéltjeink között a nők 1857-ben 12, 1858—1860-ban 11, 1865-ben 11%-val fordulnak elő. Pesten azonban 1867-ben már 23, 1868-ban 28.5%-t mutatnak az elitélt nők, kikre nézve Austriában 1860-ban 19, Franciaországban 1826—29-ig 23% volt uralkodó. Átalában Pest, mint minden főváros, az erkölcsi romlottságnak nagymérvűségét tünteti fel, s itt 1867 és 1868-ban egy személyelleni bűnre 5 és 4 vagyonelleni bűn esett, míg Franciaországban 1828—29-ben az irástudatlanoknál csak 3, egyebeknél pedig 2 fordult elő. Korra nézve az ifjuság nálunk nagyobb arányban vesz részt a bűntettekben, mint a birodalom és Európa legtöbb országaiban. Az összes elitélteknek 1859-ben 36, 1860-ban 41%-ja 24 éven volt alól, s különösen a nőnemű ifjuság évről-évre nővekvő viszonyban szerepel a bűnlajstromokban! Magyarországon 1854—1857-ig négy év alatt 1,618 férfi és 460 nő öngyilkos volt, kik közül 100 férfira 28 nő esik, míg Franciaországban 1856—1860-ig 100 férfi öngyilkosra 32 nő jutott. A Királyhágón innen 1864-ben 25,543 lélekre esett egy öngyilkos, míg Erdélyben már 18,500-ra, a mi a társadalmi viszonyok nagyobb romlottságára mutat.

A legutóbbi időben itt a székelyeknél 8,109 lélekre, a szászoknál 25,780-ra, a magyaroknál 26,996-ra esik egy öngyilkos.[2])

Végig tekintve a bűnügyi adatokon, ki kell emelnünk a vagyonelleni vétségek megdöbbentő arányát, a mit teljességgel nem a munka- és keresethiánynak kell felrónunk. Népünkben nincs meg

---

[1]) Physique Sociale. 1869. kiadás II. 261.

[2]) Keleti, Hazánk és Népe.

a kellő tisztelet a más birtokjogai iránt. Kisebb lopások, minők a gyümölcs- és dinnyetolvajlások, bűnnek sem tartatnak, s országszerte ellenállhatlanul űzetnek oly mérvben, hogy e miatt a gyümölcsnemesítés terjedése lehetetlenné van téve. A vetések leetetése s általában a mezei kihágások a legtöbb helyen napirenden vannak. Általában a pásztoremberek kilenc tizedrésze tolvajnak tartatik, s midőn e népség a zordonabb napok beálltával a mezőről beszorul, főleg az alföldi nagyobb városokban egész télen át napirenden vannak a kisebb-nagyobb tolvajságok.

Az egyéni és népélet ezen rajzától nem vehetünk búcsut a nélkül, hogy középosztályunk vallás-erkölcsi életére is egy pillantást ne vessünk.

Az 1848-iki év a bibliai hitéletet itt már legnagyobb részben kialudva találta. Az orthodoxia és a supranaturalismus jámbor hitét a természeti fejlettebb világnézet kiszorította, nemcsak, hanem annak helyét jóformán üresen is hagyta. Nem vallástalanság volt ez, hanem olyan átmeneti állapot, midőn a régi hittételek alől a csudás alap eltünvén, az emberek a vallás legfontosabb kérdéseire nézve bizonytalanságba, tájékozatlanságba estek, s arra voltak utalva, hogy vallásukat csupán a nyilvános bűnöktől tartózkodásban, legjobb esetben lelkületök és életök nemességében helyezzék. A kiken még az egyháziasság némi szinezete látszott, azok nem annyira a vallás által, melynek külsőségeit megvetették, mint inkább az egyház életéhez tapadt mellékes ügyek és célzatok által vezéreltetének.

Ezen osztály oly időszakban növekedett fel, s él jelenleg is, melyben az uralkodó eszme a h a z a f i s á g volt. Ez volt minden erénynek sommája, a mi minden hiányzót kipótolt, minden hibát szentesített. Megvolt ebben a „magyarok istenében“ vetett h i t, megvolt az igazság diadalába vetett r e m é n y s é g és az elnyomottak iránti s z e r e t e t, valamint nem hiányzott a lemondás erénye sem, mely kész volt búcsut venni eddigi jogaitól; de minden merőben a külsőkre volt irányulva, a gondviselésbe vetett őszinte bizodalom s valódi lelki élet nélkül. A reménységben a könnyelmüség, az örömben az elbizakodás, a szeretetben az állhatatlanság, a szerencsétlenségben az elcsüggedés érte utól. Egyáltalában elmondhatjuk, hogy középosztályunknak, mely legnagyobb

részben közhivatalnokokból áll, magaviseletében nem volt és nincs meg a szellemi tulsúly és az erkölcsi méltóság, mely által egyedül teheti érdemessé magát az alsóbb osztály vezérlésére. A vallás lényegétől és külformáitól egyaránt elfordúlva s isten iránt szitkozódásaiban minden félelmet levetkezve, nagy mértékben terjeszti a népnél a hitetlen életet. Középkori ragyogási vágyát, érzékiségét és tunyaságát nem vetkezvén le egészen, arra van utalva, hogy ál-utakat keressen a munkálkodók kizsarolása végett, a mire főleg az alkotmányos idők beköszöntése előtt közülök igen sokan vetemedtek, az alkotmányos élet óta pedig a választások, kortesfogások, a nép előtti hizelgések, üres hitegetések és szájaskodások által arra az útra tért, a melyen minden tiszteletre valóságát elveszíti.

II.

Társadalmi létviszonyok.

Magyarország kedvező talajánál és éghajlatánál fogva hivatva van arra, hogy magas mivelődést és teljesen boldog népet mutasson fel; szerencsétlen politikai viszonyainál s népének a komoly tudomány iránti kevés érdeklődésénél fogva azonban a népek sorozatában az elsők között mindeddig nem foglalhatott helyet.

Az 1848. év különösen teljes fejletlenségben találta társadalmunkat, melyben az az egy vigasztalt, hogy annak legalább öntudatára jutottak azok, kik a közügyekre befolyással birtak. Az ország sokféle nemzetiségekre[1]) és vallásfelekezetekre[2]) lévén tagolva, ezeknek féltékenysége és ellenséges irányu törekvései az öszhangzatos és szabad fejlődést nem kis mértékben gátolák, annál is inkább, mert a magyar nemzetiség a többiek felett, valamint számbeli tulsulylyal nem dicsekedhetett, ugy kultura tekintetében sem birt a többiekre, — melyek kül hatalmas fajrokonaik támogatásában részesültek — beolvasztó hatást gyakorolni.

E vegyes törzsü lakosságnál, dacára annak, hogy a férfi- és nőszülöttek közti viszony ugy születéskor (20 fiura, 21 leány) mint

---

[1]) Keleti számlálása szerint legujabban a nemzetiségek számarányából 100 lélekre esett:

	magyar,	tót,	német,	oláh.
Magyarhonban:	49	16	14	10.
Erdélyben:	31	—	10	57.

[2]) Vallást tekintve Szt. István koronaországaiban egyik vallás sincs általános többségben, s a különböző felekezetek számbeli többségök szerint így következnek: katholikus, g. keleti, reformatus, g. katholikus, evangelikus. Az ország több mint fele részében, 32 törvényhatóságnál általános többségben van a katholikus, a g. keleti 11-nél, a reformatus 2-nél, az evangelikus 5-nél, a g. katholikus 10-nél.

később is (az ország öt közigazgatási kerületében 1857-ről a férfiak számát a nőké 3·7%-val multa felül[1]) a lehető legnormálisabb; s hogy a házasságban élők száma Európa egyéb országaiéhoz képest igen kedvező (az öt közigazgatási kerületben 1857-ben a lakosság 39·3%-ja élt házasságban[2]), az egész Magyarországon pedig 1866-ban 53·49 lélekre esett egy esketés[3]); s dacára annak, hogy a népességhez képest a szülöttek száma is teljesen kielégitő, (rendszerint 22 lélekre esvén egy születés): a népesedési szaporodás átlagosan igen csekély (1851—1857. 3%, 1857- 1870. 11·8%), mi a roppant mérvü halandóságnak róható fel. A külföld „desperál felettünk, hogy valaha civilizált állam lehessünk, midőn értesül, hogy nálunk 100.000 lélekből 5.240 hal meg évenként, a mi talán Európa egyetlen államában sem esik meg." Nóha a külföld ezen értesülése hibás, a mennyiben 1851—1864. nálunk 100.000 lélekre évenként csak 3.576 halálozás jutott, mindamellett kétséget nem szenved, hogy ezen viszony is rendkivül kedvezőtlen, s ránk magyarokra annyival inkább, mert tudva van, hogy a halandósági kitevő nálunk és a székelyeknél az átlagosnál roszabb (Alsó-Fehérmegyében például 4.762, Udvarhelyszéken 5.555, míg Besztercevidékén, hol a népesség legsűrübb s a házasság legritkább, csak 495 halálozás esik 100.000 lélek után). A gyermekhalandóság tekintetében egymás után mind kedvezőtlenebb arányokat mutatnak fel a szászok oláhok és székelyek.[4])

Egyes vidékeken huzamosb időről tett észleletek egyébiránt igazolják a népességi szaporodásnak szoros összefüggését a munkával és keresettel. Az Érmelléken és a Hegyközön, hol ipar és terület hiánya miatt nem szaporodik a munkamennyiség, 100 év óta alig emelkedett valamivel a születések száma, ellenben az alföldi gazdálkodó városokban, hol az utóbbi évtizedek alatt a lakosság birtokába nagyobb területek mentek át, nagy mérvü szaporasággal

[1]) 1870-ben szent István koronà országaiban csak 1·4%-val! Az osztrák birodalomban ugyanekkor 4·6%-val!

[2]) Míg 1851-ben Franciaországban 38·8. Belgiumban 30·5. Poroszországban 32.8 %.

[3]) Mialatt Ausztriában 76.89-re.

[4]) Ezen adatokat és a fenntebbieket a Keleti: „Hazánk és népé"-ben, továbbá a már említett statistikai közleményekben.

találkozhatunk.[1]) A kárpátvidéki megyékben a burgonyatermelés ép túlnépesedést idézett elő, mint Irlandban. Egyátalában a napszámos proletáriátus szaporodása a földmiveléssel foglalkozó vidékeken is észlelhető, mi a napszámos munkabér hallatlanul magas fokának tulajdonítható, s ennélfogva azon körülménynyel függ össze, hogy a férfi a rövid takarási időszak alatt (5—6 hét) csupán két keze munkájával annyi élelmet hereshet, a mennyi magának és családjának egész éven át elég. E készletre támaszkodva, télen át kevéssé érzi magát indíttatva a szorgalmas munkálkodásra, mely körülménynek az iparágak nagy mérvü elhanyagolására szintén megvan a maga befolyása.

A lakosság foglalkozási rendszere az utóbbi időben hábár tetemesen javúlt, de a nemzetgazdaság igényeit még távolról sem elégiti ki[2]), s fájdalom, egyelőre kilátásunk sem lehet az iparügy nagyobb lendülésére, részint az iparismeretek hiánya, részint és főleg ismeretes tőkeszegénységünk miatt. Magyarhon népe jobbára idegen országok iparkészitményeivel látja el magát, melyeket hogy megszerezhessen, nyers terményeit küldi ki hazájából, s „a kivitt nyers terményben talaja azon alkatrészeit adja el, melyek a földet egyedül képesitik növények előhozására, melyeket a legtermékenyebb talaj is csak igen korlátolt mennyiségben tartalmaz, s mely készlet, mint Liebig mondja, csak arasznyi időre elég.“

---

[1]) H.-M.-Vásárhely népessége 1846-ban 32.393, 1870-ben 52.395. Hasonló tünemény tapasztalható Békés-Csabán is.

[2]) A különböző államok lakosságának foglalkozása tekintetében érdekes összevetésekre ad alkalmat Quetelet idézett könyve, melyből a következő táblázatot közlöm: Ezer lélek közül találtatott:

	Földmives	iparos	kereskedő	összesen
Angol- és Skótországban	120	234	28	382.
Bajorországban	678	227	0	895.
Belgiumban	490	310	64	864.
Dániában	393	229	53	675.
Franciaországban	510	280	44	834.
Görögországban	203	299	9	511.
Poroszországban	492	182	12	686.
Szász királyságban	256	561	78	895.
Svédországban	355	40	4	399.
Magyarországban	650	41	8	699.

„Oly ország, — teszi utána Carey, kinek szavaival fentebb éltünk, — mely folytonosan gabonát viszen ki, idők multával kénytelen lesz vagy trágyát vinni be, vagy embereket vinni ki“ [1]); s ennélfogva mondja ugyanő, hogy „nyers termények előállitása távol piacok számára, rabszolgáknak és barbároknak való munka.“ E szerencsétlen közgazdászati állapotnak róható fel az a viszásság is, hogy vagyonunk, a mennyiben külföldre nem vándorol, jobbára azon egyének kezébe szivárog át, kik a termelő és műiparos, a vevő és felhasználó közt közvetítőül szolgálván, a térbeli távolságok leküzdésén fáradnak, s kik ennyiben okvetlenül szükségesek, de azonnal feleslegesekké válnának, mihelyt a műiparos és felhasználó, a termelő és vevő együtt laknának.

Az ország vagyoni szegénységét a kiválóan földműves foglalkozás és a gyáripar elhanyagolása mellett folyvást fokozza azon körülmény, hogy az évről évre halmozódó roppant állami adósság külföldön lévén elhelyezve, annak kamatait is oda kell fizetnünk, és az a másik, hogy a nemzeten egészen az utolsó időkig folyvást ellenséges érzületü kormány uralkodván, ez egyfelől vámrendszabályok által törekedett Magyarország érdekeit az osztrák örökös tartományok kedvéért megröviditeni, másfelől pedig a forradalom után, a nélkül, hogy a productivitást fejlesztette volna, oly nagy állami adókat rovott ki, melyek utoljára magát a tőkét kezdték megtámadni. Igy történt, hogy dacára annak, hogy a nép anyagi helyzete az urbéri föld ingyen kapása folytán tetemesen javult, s dacára annak, hogy a legelőelkülönítések [2]) és vízszabályozások következtében a gabnatermelés mennyiség tekintetében emelkedett, az elszegényedés köztünk mindinkább terjedt, a mit egyebek közt a bűn-statistika bizonyít, melyből látjuk, hogy a vagyon nélküli bűntettesek száma 1855—1860. 7%-val szaparodott, a módosabbaké pedig ugyanannyival fogyott. A marhatartás országosan alászállott, a föld termőereje a fentebb említett csapás és a helyi rosz gazdálkodás következtében évről évre veszett, a napszámos zsel-

---

[1]) Carey: Társadalmi tudomány kézikönyve. Előszó Halász Imrétől VIII. l.

[2]) E tekintetben az úrbéri rendezés alá tartozó 9.068 község közül a rendezés 1864-ig 3 940 községben ment véghez, és pedig 2.617-ben egyesség, 1323-ban per útján (Lónyay statisztikai és nemzetgazdászati közl. 1865. I. kötet, I. füzet.)

lér osztályra nézve pedig a tagositások előhaladtával a megélhetés nehezebbé vált. A köznyomort azelőtt nem látott fokra emelte az 1863-ik évi alföldi szárazság, melynek következtében az inség a Tisza mind két partján, Szabolcstól Zentáig összesen 1,697.633 embert sujtott, kik azon évben az évi középtermésnél 126,309.659 frtnyi értékkel kevesebb gabnanemüt kaptak, melynek egyrészét aztán kölcsönkép az akkori kormánytól nyerték. 1866-ban a csapásos késői dér rontotta meg a legnevezetesebb buzatermő vidékek aratását.

Az ekép növekvő elszegényedést mutatta a pálinkaivás elharapódzása is, s fokozta az ország számos pontjain az alsó néposztálynál elterjedt oktalan fényüzés.[1]) És ezzel eljutottunk az értelem és erkölcsi tulajdonok hiányához, mely egyik legfőbb oka népünk szegénységének.

Népünknél, akár mennyit magasztalják is némelyek természetes eszét és józan belátását, a vagyoni kérdések tekintetében is a legnagyobb szélsőségek vegyülnek együvé. Egyfelől a legzsugoribb fillérezés és fösvénység mindenre nézve, a minek r ö k t ö n i előnyét és hasznát nem érzi, másfelől pedig valóságos tékozlás, ha szenvedélyének vagy becsvágyának kielégitéséről van szó. Körültekintés és józan belátás, mértékletesség, rend- és tisztaságszeretet, lelkiismeretesség, szorgalom és tőkegyüjtés tekintetében igen sok még nála a kivánni való. És ennek kell tulajdonítani, hogy a nép vagyonosság tekintetében korántsem áll ott, a hol a talajviszonyoknál fogva a kedvezőtlen politikai és foglalkozási rendszer dacára is állhatna. Mely állitás szemmelláthatókép be van bizonyítva az által, hogy ugyanazon időben, ugyanazon minőségü földön, hasonló népesedés mellett, a különböző népfajok szerint a vagyonosság különböző fokaira találhatunk. Egyik népismei munkában olvassuk például a székelyföldről, hogy a mezőségi minden népnevelés nélkül felnőtt oláhok, kik „polgárisodás tekintetében nem

[1]) H.-M.-Vásárhelyen a napszámos legény ugyanazon susterrel dolgoztat, a kivel az uracsok; a kocsis tajtékpipából pöfékel; a szolgálónak selyemkendője és matéria-topánkája van; s a zsellér neje bársonyfelöltőben pompázik. Hasonló dolgokat láthatni Makón, Szegeden, Szentesen stb. A pálinkaivás az ország északi vidékeiről már Debrecenig jött le, oly mérvben, hogy pl. M.-Szigeten a csecsemők és szolgálók naponként élnek vele. Diószegen a hegyi napszámosnak egy nap öt izben jár ki, s szegényebb lakadalmak H.-Böszörményben is e mellett tartatnak ki.

sokkal vannak felül a természeti vadságban élő ind törzseken", mily nyomorúlt állapotban vannak! A termékeny és nagy határ kietlen és kopár, a nép „sárviskóban lakik s földje nagy részt míveletlen hever, mert ha beszerezte a mindennapra szükségest, a csaknem kizárólagos eledelét képező mamaligát, és hozzá a hagymát (melyet azonban pénzen vesz), akkor a napra kifeküdve sütkérezik édes semmittevésbe, mert hiába keres a szem a faluban veteményes kertet, hiába egy árnyas fát, hiába egy lombdús erdőt, hiába egy szomjat enyhitő jó forrást vagy épen gyümölcsöt.[1]) Azonban a szomszéd határokon, hol székelyek laknak, mintha kicserélték volna a természetet: viruló határok, csinos házak s elégedett nép láthatók. Hasonló ellentét tapasztalható az ország csaknem minden részén az egymás melletti német és magyar falvaknál. Amazokban szilárd házak, csinos és tiszta udvar, szép és erős lovak, vagyonos és elégedett nép, itt rozzant viskók, tisztátlan háztájékok, elkényszeredett állatok és szegénységben élődő lakosság.

A népjellem ferdeségei, és a szellemi erők hiánya, tehát a legkeserűbb gyümölcsöket termik a nép vagyoni viszonyaiban, valamint másfelől az anyagi élhetetlenség és szegénység is a legkárosabban hat vissza a nép erkölcsi és vallásos életére. Mit ér, ha népünk a szorgos munkaidőn át csaknem a megszakadásig dolgozik; mit ér a sokszor túlságig vitt zsugoriság, mely egy krajcárért képes egy óra hosszán át alkudozni és hazudozni, ha nincs meg a kitartó és folytonos igyekezet az alsó osztályban, ha a férj a menyecske egyetlen öltözetdarabjára kidobja mindazt, a mit egy éven át összekuporgatott, vagy eldorbézolja azt, a min iskolázatlan és rongyos gyermekeinek ruhácskát és könyvet vehetett volna? Ily körülmények közt lehet-e kölcsönös megelégedés és becsülés a házastársak között; gyarapodhatik-e keresztyén jámborság s növekedhetik-e kellő irányban az uj nemzedék? „A vagyontalanság" ugymond Kenessey K. [2]) „oly átok a társadalomban, mely ellen a hazafias nemzetgazdának minden kitelhető erővel kell küzdenie, ép ugy mint a vallásfelekezet szolgáinak is erkölcsi érdekből, mert

[1]) Orbán. A Székelyföld IV. 193.

[2]) Kenessey. Levél a szerkesztőhöz: „Protestans egyházi és iskolai lap", 1868., 1434.

vagyon vagy tőkeszerzési hajlam nélkül, csőcseléket igenis: de emberi és polgári kötelességeit tudó s azokat betölteni, és jóra, nemesre képes népet, részemről én képzelni sem tudok. Mindazon kötelmeknek, melyeket a polgárzat, a haza, a vallás elibünk szabnak, csakis egy anyagilag kedvező állást elfoglaló nép lehet csak hivatott megfelelni; anyagilag pangó nép a politikai téren is játszó laptájává lesz vagy a rosz lelkü izgatásnak, mely őt mások vagyona felosztásával kecsegteti, vagy a pénzes emberek megvesztegetési törekvéseinek.“

A magyar nép ezen vagyoni és társadalmi gyámoltalanságában a középosztály a lehető legroszabb példával járt elől. Azon vallás-erkölcsi ürességnél fogva, melyet fennebb jeleztünk, az aristokratiát majmoló fényüzésével, rangkórságával és a komoly munkától és az ipartól való iszonyodásával, dinom-dánomozó életmódjával s a földi boldogságnak és hazafiságnak „a kulacsban, makrapipában, sallangos kostökben“ és a szájaskodásban helyezésével: nemcsak saját anyagi viszonyait rontotta meg, hanem lassanként befolyását is elvesztette, melyet a régibb táblabirák korszakából örökölt. Ezen osztály teljességgel nem tudta magát feltalálni a megváltozott viszonyok közt. A tömegeken uralkodás, az ősi henyélés és nagyravágyás ábrándjain vesződik, s azok miatt eltorzította, kietlenné tetté, sőt csaknem teljesen megszüntette a vidéki társas életet; miáltal önerejében végkép megzsibbasztotta. A népéletnek nincsenek többé elismert vezérei. Az ötvenes évek közös elnyomatása egyetértést és öszhangot létesített ugyan egy időre a különböző osztályok között, de az erőltetett volt s a nép bizalmatlansága a „kaputos ember“ iránt titokban folytonosan növekedék, habár egyesek előtt, kiknek hivatalos szerepléséhez az alkotmányos idők emlékezete kiválóan fűződött, tisztelettel hajolt is meg.

És itt eljutottunk azon ponthoz, melyen szorosabb vizsgálat alá kell vennünk társadalmunk szellemét, s határozottan feltárnunk azt a mély sebet, mely közéletünkbe magát bele vette, azt a feszültséget, mely az alsó nép keblében a birtokviszonyokra való tekintet miatt magát megfészkelte.

Az 1848 előtti vagyoni és társadalmi viszonyoknak ugyanazon hatása volt a lelkekre, a mi másutt. A jogok és kötelességek

égrekiáltóan igazságtalan felosztása, a munka és jutalom közt levő aránytalanságnálunk is régóta keserü érzésnek volt forrása. Állandó proletáriusaink is voltak napról napra élődő zsellérekben és napszámosokban. A jelenben elég nyomor és elég érdemetlen gazdagság volt együtt, hogy az ellentét kiegyenlítésének óhajtása a kedélyekben mély gyökeret verjen. Különben is a communismusi vágyak a történelem tanusága szerint a társadalmi fejlődés stadiumán minden népnél felmerülnek, s alkalom adódván, — ki is törnek.

Nálunk ez az alkalom az 1848-ik évvel megjött s a fenyegető jelenségek nem is soká várattak magukra. Az első forrongások természetesen a politikai természetű mozgalmakhoz csatlakoztak s Budapesten és Pozsonyban, az országgyülés székhelyén mutatkoztak (március 15. 27. 30.), melyeknek lefolyásuk ismeretes. Április elején némelyek a párisi forradalmárok módjára vörös jelvényekkel mutatták magukat Pest utcáin, a lakosság azonban véres megtorlással tüntetett a rend fenntartása mellett.[1]) Pár nappal később az iparos segédek a zsidó mesteremberek megrohanását és a céhláda erőszakos megégetését vették tervbe[2]), de szándékuk a hatóság ébersége folytán meghiusult. Április 19-én azonban már tettlegességekre került a dolog, a zsidók személyökben üldöztettek, és a tömeg a lakbér elengedését követelé, s a rendet csak nemzetőri és katonai erővel lehetett helyreállitani.

S most egy ideig a zsidók iránti ellenszenv és gyülölet volt az, melynek köpenye alatt a társadalmi forrongások nyilatkoztak. Pozsonyban április 23-án (husvét vasárnap), Szereden 27-én, Vág-Ujhelyen május 2-án, s Szombathelyen irtózatos jelenetek kezdődtek. A lakosság t. i. megrohaná és kirabolá a lakházakat, s a zsidókon kegyetlen erőszakoskodásokat követtek el. A zavargás mindenütt 2—3 napig tartott. Vág-Ujhelyen több mint 600 lak leromboltatott. A pozsonyi jelenetekről pedig igy irnak: „Irtózatosak azok. Az ember feje ég, és fellázad kebele, midőn a pozsonyiaknak zsidók elleni harcáról olvas. Ah, uraim, ne nevezzétek azt zsidók elleni harcnak, mert az valósággal vagyon elleni harc, magyarul rablás volt. Szemtanuink oly polgárokat, kiket úri embe-

---

[1]) „Pesti Hirlap", szerkeszté Csengery, 1848. évfolyam. 26. szám.
[2]) „Pesti Hirlap", szerkeszté Csengery, 1848 évfolyam 34. szám.

reknek neveztek, ragadmánynyal terhelkezni láttak az osztálygyűlölség e harcában..... Osztálygyűlölség! Mily bűnös szó; és ez még csak birna értelemmel. De rablás! ez elviselhetetlenül gyalázatos!"[1])

Még nagyobb mérvet öltött a zavargás április 24-én. Nagy-Kikindán, hol a szerb zászlókkal ellátott néptömeg a majorsági földek uj kiosztását követelte, s ily szándékkal a városházára tört, s miután a kirendelt katonai erőt legyőzte, harmadfél napon át rabol, gyilkol és éget. E mozgalom, mely később határozottan nemzetiségi és politikai színezetet nyert a szerbeknél, a délvidék több pontjain ismétlendő vala; s hogy Csókán, T.-Sz.-Miklóson, Pádén, Hegyesen, — nagyobb mérveket nem öltött magára, a hatósági éberségnek és szigornak köszönhető.

A nép a „szabadság" idejét a tulajdon szabad sértésére, s az „egyenlőséget" a birtokfelosztásra volt hajlandó magyarázni. S midőn az uj törvények értelmében ingyen birtokába jutott az úrbéres földnek, innét azt következteté, hogy a földesúrnak egyéb vagyona és joga is őt illeti. Igy történt, hogy több helyen a haszonbéri szerződésen alapuló robot és dézma is megtagadtatott,[2]) a földesúri erdők átalában közprédává lettek (péld. Ravazdon[3]), Nyitra[4]) és Veszprémmegyében[5]), Ujvároson és Lipócon[6]), Pruskán a föld népe a biró vezérlete mellett felosztotta magának az urasági földet[7]), a földesúri legelő legtöbb helyen (ezek közt Heringyesen[8]) a közönség által használat alá fogatott. Békés[9]), Szathmár, Vas, Zala[10]) és Baranya[11]) megyék lakosságánál nagy mérvü forrongások keletkeztek birtokviszonyok miatt, melyek ellen akasztófát és katonaságot látott szükségesnek alkalmazni a

[1]) „Pesti Hirlap" 1848, 102. sz.
[2]) „Közlöny" 1848, 41. sz.
[3]) „Pesti Hirlap" 1848, 49. sz.
[4]) „Pesti Hirlap" 1848, 55. sz.
[5]) „Közlöny" 1848, 19. sz.
[6]) „Közlöny" 1848, 91. sz.
[7]) „Pesti Hirlap" 1848, 58. sz.
[8]) „Közlöny" 1848, 71. sz.
[9]) „Közlöny" 1848, 194. sz.
[10]) „Közlöny" 1848, 64. sz.
[11]) Frey, L. Kossuth und Ungarns neueste Geschichte II. — II. 49.

magyar kormány, Aradmegyében pedig az oláhok formaszerű parasztlázadást idéztek elő.[1]) Átalában Szemere, ki a belügyminiszterium élén állott, sőt az összes miniszterium, mind a hatóságok elnökeit, mind közvetlenül a népet többször voltak kénytelenek sürgősen felhívni, hogy a vagyon és személybiztonságot tartsák fenn.[2])

Leggonoszabbúl állottak azonban az ügyek az erdélyi oláhok és a Jellacsics által felizgatott horvátok közt. Amott az 1846-ki tartományi gyülés oly végzést hozott az úrbéri földek ügyében, mely az alsó nép gyűlöletét a birtokos nemesség iránt nem kis mérvben fokozta. Az ingerültséget táplálta az a körülmény is, hogy Erdélyben a robotot a földesurak még akkor is követelték, midőn az a Királyhágón innen már meg volt szüntetve, — azon az okon, mert Erdélyben a tartományi gyülés még nem törülte azt el. Az izgatottság a székelyeknél különösen élénk volt. Udvarhelyszéken a nép széltére rabolta saját urait, s hogy a formaság is meglegyen, olykor helységenként összegyülve tanácskoztak a fosztogatás ügyében.[3]) Az oláhság nemzeti bujtogatásoknak esett martalékává, s egyebek közt azzal volt kecsegtetve, hogy a magyarok és székelyek földei ezután az övé leendnek[4]), mely kilátásokat a nagyszebeni főhadi parancsnokság is megerősitett, a mint ez a fehéregyházi oláh pap leveléből[5]) tudva van. A „római“ nép „comitéja“ tehát nem elégedett meg a magyar urak és városok legyilkolásával és elpusztitásával, hanem elhatározá a magyar birtokokat oly módon lefoglalni és elosztani, hogy minden „római“ nemesnek egy-egy telek jusson.[6]) Horvát-Szlavónországban az uradági földeket a legtöbb helyt felosztotta és használatba fogta[7]), s a communismus itt átalános jellemet és valóságot mutatott, úgy hogy végre a vezetők is megsokalták a dolgot, s Jellacsics november végén

---

1) „Pesti Hirlap“ 1848, 168. sz.

2) Ilyen felhivások „Pesti H.“ 40. 67. sz.

3) „Honvéd“ napilap 1849, 154. sz.

4) „Pesti Hirlap“ 1848, 62. sz.

5) „Honvéd“, napilap. Szerk. Ócsvay 1849. 121. sz.

6) A román comité iratai után Kővári László, Erdély történelme 1848—1849-ben 191. l.

7) „Pesti Hirlap“ 60. 68. sz.

egy kiáltványt[1]) intézett a horvát földmivesekhez, melyben inti őket, hogy eféle rendetlenkedésekkel hagyjanak fel.

Visszatérve a magyarhoni forrongásokra, itt a nép valóságos és képzelt sérelmeinek s földosztó vágyainak tolmácsaként Táncsics országgyülési képviselő lépett fel, ki julius 29-én már 49 eféle petitiót nyujtott be a háznak, melyeket helységenként gyüjtött össze. Ezek értelmében kivánta a bordézma és kir. kisebb haszonvételek röktöni eltörlését, a legelő-elkülönitésből származott sérelmek orvoslását, az 1848. XX. t. cikk megsemmisitését, s azt, hogy mindazon határrész, mely Mária Terézia idejében a a községek kezén volt, bocsáttassék vissza ismét azoknak. Hasonértelmü inditványt tett már előbb Varga Sándor képviselő is. A ház a birtokviszonyok ezen átalános felforgatását célzó javaslatokat mellőzé, de Táncsics ellenében magának Deák Ferencnek kelle felvennie a szót, a ki oda nyilatkozott, hogy habár a legelőelkülönítésnél néhol hiba történt is, megelégedhetnek a volt jobbágyok, mert most a sessiót ingyen kapják; egyébaránt később az úrbéri tárgyalásnál a sérelmek előterjesztethetnek! Átalában az az izgatás, melyet Táncsics az általa szerkesztett „Munkások ujsága“ [2]) által a nép szenvedélyeinek felkorbácsolására s társadalmi fogalmainak teljes összezavarására elkövetett, egyike volt azon legveszélyesebb visszaéléseknek, melyek az ujonnan nyert sajtószabadsággal elkövettettek. Úgy, hogy utoljára a megyék felirtak a kormányhoz, hogy ezen „gyomlapot“ tiltsa be.[3]) A képviselőháznak ezután még két nevezetesebb alkalma volt a társadalmi birtokviszonyok felőli nézetei kitüntetésére. Az egyik szeptember 13-án a legnagyobb zavar pillanata volt. A horvátok előnyomulásáról való rémhír elboritotta Budapestet, s a ház közel volt ahhoz, hogy magát Kossuth diktátorsága alá vesse. Percel Mór ekkor felszólalt: „Nemcsak pénzzel és fegyverrel lehet“ ugymond „megmenteni a hazát, hanem a bordézmának s egyéb úrbéri tartozásnak megszüntetésével is.“ Aztán előadja, hogy ezek miatt

---

[1]) L. e. Pejakovicsnál, Actenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung im Jahre 1848/9. Wien 1861. 144.

[2]) „Pesti Hirlap“ 1848, 122. és 135. sz.

[3]) „Közlöny“, 106. sz.

Baranyában véres felkelések történtek, mi közben több ember életét veszté el; hogy Jellacsics a merre jő, mindenütt nagy engedményeket tesz a népnek, s megigéri, hogy az uraság földjeit, mint Verőce megyében, felosztja köztök, stb. Utána Farkas képviselő figyelmezteti a hazát, hogy semmiről sem lehet jótállani, ha a nép ellenében még tovább is úrbéri követeléseket támasztanak. Egy harmadik képviselő ugyanezen értelemben sürgeti, hogy az úrbéri terheket szüntessük meg, mert különben a népet ellenünk fel-fogják lázítani. A másik alkalom az év vége felé jött meg az úrbéri kárpótlások tárgyalása alkalmával. Tudva van, hogy az 1847/8. törvényekben a volt nemesi rend önként beleegyezett a jobbágyok felszabadításába, habár kétséget nem szenved, hogy a tavaszi napokban e felszabadulás be fogott vólna következni tényleg akkor is, ha ez törvényben ki nem mondatott volna. Most a „nagylelkűség"-nek, némelye saját zsebére levén tekintettel, ugyancsak megakarták szabni az árát az adózó nép rovására, azonban Windischgrätz közeledtének hirére félbeszakadtak az e feletti tárgyalások (dec. 30-án) is, s a képviselőház Pestről menekülni volt kénytelen. Annyi tagadhatatlan, hogy a feszültség a társadalmi osztályok közt kölcsönös volt s a teljes méltányosság mindenik oldalon hiányzott. A mit Széchenyi Kossuthnak szemére hányt, hogy t. i. ő maga „rosz taktikájával és modorával" „minden birtokot, minden felsőbbséget gyanuba hoz s gyűlöletessé tesz" [1]; hogy „hazánk százezer kis érdekeit egy nagy nemzeti érdekbe össze nem olvasztja, de inkább azokat élükkel egymás ellen állítva, a kicsinyeket a nagyok, a szegényeket a gazdagok, a resteket az iparkodók ellen felingerli, feluszítja" ;[2] hogy „ő egy Dózsa-féle diadalmi járadalmat" [3]) és egy „Hóra-Closka-féle tragoediát" [4]) s ez által a nemzet „dissolutióját" vagyis oly „forradalmat" idéz elő, a mely bennünket mindenestől elsöpör; közel volt a valósuláshoz. Az alsó néposztály Kossuthban nem annyira a haza, hanem a maga megváltóját látta, s csudálatos emlékező és észlelő tehetségével annak azon nyilatkozatait őrzé meg leghívebben, melyeket saját javára

[1]) Széchenyi, Kelet népe 220.
[2]) Széchenyi, Kelet népe 247.
[3]) Széchenyi, Kelet népe 298.
[4]) Politikai programmtöredék.

alkalmazhatott. Bárminő véleménynyel lett is légyen Kossuth a társadalmi és vagyoni viszonyok felől, elvitázhatlan, hogy a nép ő benne a maga zavaros eszméinek és törekvéseinek bajnokát imádta ép úgy mint ma, midőn szemeinkkel látjuk, hogy a földosztó politikusok mindenütt az ő nevéhez fűzik vágyaik valósulását. Széchenyi e végzetteljes irányt hamarább észrevette, mint bármely más államférfiúnk, s azért már 1848 tavaszán a márciusi közjogi vívmányokról szólván, következőleg nyilatkozék: „Nem tudom elhatározni magamat, örüljek-e vagy búsuljak.... Épen annyi lehetőség van arra, hogy Magyarország egy szebb jövendőnek indúl elibe, mint arra, hogy önmagában s magával küzdve végóráját elérje.“ E társadalmi ziláltságunk ismeretes volt a legfelsőbb körökben is, hol az év tavaszán kérdésbe tétetett, vajjon „nem lenne-e célszerü“ minden fegyveres erőt kivinni az országból, és azt végpusztulásnak engedvén, tétlenűl nézni az öldökléseket és gyujtogatásokat — nézni a nemességnek a paraszttal való küzdelmeit.“[1])

Ezen eljárást azonban még az is embertelennek nyilvánitá, a ki mint egyik lehetőséget ajánlatba tette, a legfelsőbb körben pedig figyelembe sem vették. Legalább ezt lehet következtetni abból, hogy fegyveres invasiót küldtek az ellenszegülés megtörésére. E kemény csapás felébreszté a nemzet erkölcsi érzetét. Kossuth meggyőződésévé tette a népnek, hogy a magyart ki akarják irtani s hazáját s szabadságát elrabolni. Egy vészkiáltás járta be az egész országot, s a közös szerencsétlenség egy pillanatra elnémítá az alacsony vágyakat. Az osztálygyűlölség megszünni látszék s a háborgó testvérek a leghősiesebb elszánással vették fel a harc sanyarsuágait.

Hogy az a nép, mely ily érzelmekkel vonúlt a harcba, a háborus körülmények minden esélyét felhasználta vágyainak kielégitésére; hogy ily körülmények közt a hazáért való lelkesedés, a kitartó önfeláldozás nem fokozódhatott valami magasra; s hogy a háborus viszonyok a vallás és erkölcsi elvadulást nagyban előmozdították, nem kiván sok bizonyítást.

---

[1]) Hivatalos közlés a nádori irományok rendezésére kiküldött kormánybiztosok részéről. „Közlöny“ 1848, 179. sz.

Már láttuk, hogy a népet anyagias irányzata volt földesurai és az idegen népfajok irányában minő erőszakoskodásokra vezette. A mint a „magyar világ" híre szétterjedt az országban, a nép a protestans lelkészek és tanitók illetékei fizetését is megtagadta. Hasonló történt őszszel a bordézmával. A délvidéken, hol szerbek laktak, vegyesen egyik falu megtámadta, kirabolta és felgyujtotta a másikat, számosan mindenféle ingóságokkal megrakodva tértek haza a csatamezőről, melyekkel későbbi vagyonosodásuk alapját vetették meg. Átalában a népnek ezen időben is megmaradt élénk ragaszkodása a vagyonhoz, s így történt, hogy azon nemzeti adakozásban és hitelműveletben, melyre a nemzeti kormány által május 19-én felhivatott, egyátalában nem vett olyan részt, minő a veszély nagyságának s anyagi forrásainknak megfelelt volna. A nemzeti kormány a hadjárat idején többször elrendelte, hogy a közelgő ellenséges hadsereg útjában a takarmánynemüeket, sőt a lakházakat is fel kell gyújtani, s tervbe volt véve az orosz hadsereg előtt „a galiciai határtól fogva Miskolcig és Debrecenig köröskörül minden háztetőt, minden élelmiszert és marhát elpusztítani", [1]) de a nép ellenszegült a pusztitásoknak, melyet egyébként katonai tekintélyek is kárhoztattak, s Ludwigh kormánybiztos 1849. jul. 1-ről sürgetőleg felhivá Kossuthot: „Csak arra kérlek, hogy a gyujtogatási eszmével hagyj fel, mert ez a népet dühössé teszi ellenünk." [2]) A népnek ezen anyagias irányzata, mely a hazáért való küzdelem idején is a vagyonbeli pusztulást és gyarapodást számítgatá, volt egyik fő oka a forradalmi harc gyors bevégződésének. A füstölgő városok és falvak tekintete, a menekülők jajjai és kétségbeesése egyfelől — másfelől pedig azon embertelen bánásmód, melyet az orosz- és osztrák katonaság ott, a hol ellenszegülésre nem talált — tanusított — gondolkodóba ejtették a fillérezőket. — Növelte a bajt a kormány vétkes mulasztása, mely a hadsereg hiányos élelmezése tekintetében mutatkozott, s mely miatt a legfegyelmezettebb hadseregből is, minő a Görgeié volt, már a komáromi, aradi útban sokan szökdöstek el. A csatakerülő

[1]) Szemere, gr. Ludw. Bathyányi, Arth. Görgei, Ludw. Kossuth. Hamburg, 1853. III. 77.

[2]) Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. Pest 1850.

és dorbézoló tisztek sokasága pedig azon jelenetet tünteté fel, midőn a vezetők másokát biztatnak valami dologra, melyből kihuzzák önmagukat. A kormány erejének kimerülése, a fők nyilvánosságra jött zavara és tehetetlensége végül minden bizalmat elölt. A déli tábor a belső felbomlást már az elhatározó temesvári csata előtt magával hordta, melyben a honvédtábor a felényi számu ellenség által szétszóratott. A honvédek harcvágya átalában oda lett. A legnagyobb magyar tábor feloszlott a temesvár-facséti utban benső bajok miatt,[1]) s a mint Görgei tisztikarának beleegyezésével lerakta fegyvereit, végkép minden ellenállás megszünt; Pétervárad és Komárom siettek megnyitni erős kapuikat. Emlékezzünk a németalföldi, spanyol, lengyel és cserkesz függetlenségi harcokra: igy szokott-e véget érni a küzdelem ott, hol a népeket a tiszta szabadságérzet és az önfeláldozási készség lelkesíti?

Az alkotmánynélküli kormányforma, mint már említők, az osztályok közti feszültséget egy darabig enyhítette, de teljesen nem orvosolta. A nép hálája azon rend iránt, melytől jogait, telkét és járandóságait kapta, mely őt az annyira leigázó és sulyos jobbágyság hordozásától felmentette, — kevés ideig tartott. A véráldozatok, jószágelkobzások, börtönözések és üldöztetések, melyekkel a vezetők sujtattak, s melyektől az alsó osztály megmenekült, a tömegek érzületének és gondolkodásmódjának egyszer felvett irányát nem változtathatták többé meg, annyival kevésbé, mert az alsó osztály, valamint az alkotmányos szabadság elvesztését, melylyel azelőtt nem birt, sajnálni képtelen volt: ugy a forradalom tulajdonképeni okait és célját sem érté, sőt több jelekkel elárulá, hogy annak bukását mindenekelőtt azért sajnálja, mert azzal együtt az ő sajátlagos vágyai is elbuktak. A „magyar világ“ emlékezete folytonosan a jogok és a vagyon fogalmának összezavarását idézte elő nála, s annak ujra felderülését s Kossuth hazajövetelét főleg azért várta és várja oly áhitattal, mert ebben eldoradói eszméinek valósulását is remélte és reméli. Ez eszméinek tökéletesen megfelelt az 1861-ki alkotmányos napok azon jelszava: hogy „a törvénytelen adót“ nem kell fizetni. Bármily indokolt volt is a szigoru

---

[1]) E tárgyat tüzetesen Szeremlei, Magyarország krónikája az $184^8/_9$ évi forradalom idejéről. II. 284.

jog és a passiv ellenállás szempontjából ama jelszó: társadalmi szempontból veszélyessé vált, mert csak tápul szolgált oly hajlamoknak, melyek minden rendezett állami létezést lehetetlenné tesznek.

Az 1861. alkotmányos időszak kezdetén ismét a nemesebb érzelem nyilatkozott a tömegeknél. Átalános volt az öröm a haza szabadulása fölött, s elismeréssel kell kiemelnünk, hogy a nép boszúja idegen zsarnok hivatalnokai és ezek utált közegei ellenében csak kevés helyen nyilatkozott. Az országgyülés a fájdalom és meghatottság kiáltásait hallatá a hosszu elnyomatás felett; azután pedig, a mint magát kipanaszolta, s a birodalmi gyülésbe való beolvadásának ellenszegült, mint tudva van feloszlattatott, s a korlátlan uralkodás, más név alatt, tovább folytattatott.

A hosszura nyult ideiglenesség csak növelte a nép terheit és a forrongási gyúanyagot. Az értelmiség gyakorlatiatlan és ferde növeltetése s ebből folyó anyagi szorultsága következtében a közhivatalokat csakhamar elborította hazafiakkal, oly időben, midőn előbb a közönségbe azon fogalmat oltották, hogy hivatalt vállalni hazafiatlanság, s szerencsétlenségre e tisztviselők közül igen sokan elárulták lelkiismeretlen kapzsiságukat, a mi többeknél odáig fajult, hogy hivataltól való felmentést vont maga után. Hasonló kapzsiság volt észlelhető a törvények magyarázóinál, az elszaporodott ügyvédeknél. Szeged környékén rablók uralkodtak, kiknek szélesen elágazó összeköttetéseik voltak a társadalom középosztályánál is, és sok éven át messze vidékeken űzték nagymérvü garázdaságaikat. A vagyon elleni bűnperek, mint fennebb láttuk, aránytalanul megszaporodtak, oly időben, midőn munka és munkabér volt bőven.

Az alkotmányosság helyreállítása után a földalatti tűz jelenléte csakhamar ismét kétségbevonhatlan jelekben nyilatkozott. Szeged, Nagy-Kőrös, Félegyháza az anarchia által voltak fenyegetve és részben megtámadva; s hogy az ott és másutt is nagyobb mérveket nem öltött, nem az alsó osztályon mult. Nem ismételhetjük eléggé, hogy a communismus eszméi Magyarországon fogékony földbe hullanak, s nincsen is hiány buzgó apostolokban, kik az eszmét hintik. „A ki nem restel a malom alá tekinteni, meggyőződhetik, hogy a nép kilenctizedrésze com-

munista"[1]) — igy szólnak azok, kik a néppel naponként érintkeznek.

Társadalmunk e nagy és nyilt sebét nem takarja el s csak félig enyhítheti azon egyébként üdvös mozgalom, mely nálunk az utóbbi évek óta az associatio tekintetében fokozott erővel megindult. A biztosítási ügy fejlődése mellett, melynek csak fejlettebb közgazdasági viszonyok és nagyobb mivelődés nyit tág tért, egyéb jótékonysági egyletek sűrün alapíttatnak és gyors felvirágzásnak örvendenek. Takarékpénztáraink száma 1868-ban 70-re,[2]) 1870-ben[3]) 115-re, egyéb bankintézeteinké 62-re emelkedett. Ez utóbbiak közt vannak a Schulze-Delitsch-féle népbankok[4]), melyekre főleg 1868 után irányoztatott a figyelem, mely tekintetben Konessey Kálmánnak[5]), Csengeri Antalnak[6]) és Német Imrének[7]) vannak különösebb érdemeik. Sűrün keletkeztek továbbá a temetkezési társaságok, s legujabban a kiházasító-egyletek. Mint a lapok irják, 1872. jan. 1-től aug. végéig 117 nagyobb bankintézet és 243 takarékpénztár alapszabályai terjesztettek fel megerősítés végett a kormányhoz. Azon üdvös mozgalom kifolyása mindez, mely országos vagyonosodásunk tekintetében az utóbbi évek óta átalában tapasztalható. „Századunknak, a reformok, az anyagi és szellemi előhaladás e fényteljes századának valódi jellegét az egyesülési iránylat kölcsönzi. Az associatio majdnem azon bűvös erővel biró kapocs és közvetítő, mely a tőkét, a munkát és az értelmiséget, mely három főtermelési tényező gyakran éles ellentétben áll egymáshoz, — összhangzásba helyezi; minden tehetségnek a maga

---

[1]) A nagykátai kerületi tanítók beadványa a képviselőházhoz fizetésjavítási ügyben. 1867. szept. 12-ről. (Hon, szerk. Jókai. 1867, 237. sz.) Hasonló állítás foglaltatik a zsámbokréti kerületi tanítók beadványában. U. o. 212. szám.

[2]) Kautz, A társulási intézmények a nemzetgazdaságban. Pest, 1871. 326.

[3]) Keleti, i. m. 314.

[4]) Németországban 1867-ben már 1707 önsegélyző-egylet állott fenn, melyek összesen legalább 187 millió frtnyi előleget adtak jobbára olyan egyéneknek, kik előbb a nélkül, hogy épen szegényebbek lettek volna, semmiféle hitellel sem birtak. Konek, Köz- és magánjótékonyság. Pest, 1869. Ugyanitt az angol és francia hasonintézetekről is.

[5]) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1868. 1430., 1457., 1653.

[6]) A népbank stb. terve. Pest, 1867.

[7]) Alapszabálytervezetek vidéki bankok stb. részére. Pest, 1869.

körét, minden erőnek a maga legcélszerűbb értékesítési terét jelöli ki; a törekvések és munkálkodások bizonyos középpontjává s ép ezeknél fogva a közhaladásnak, az emberi mivelődésnek s a társadalmi vagyonosodásnak s ipari virágzásnak elsőrendü feltételévé válik.“[1]) Kétséget nem szenved, hogy a társulás ezen intézményei fejlesztik a takarékossági ösztönt, — megkönnyítik a tőkeszerzést, elősegítik a vállalkozást, növelik az egyéni és családi élet nyugalmát és önérzetét, s ekép a közerkölcsiségre is üdvösen hatnak; másfelől azonban azon körülmény, hogy nálunk a tulajdonképi jótékony egyletek: beteg-, árva-, özvegysegélyzők, szeretetházak, dologházak, munka és fogyasztási egyletek alig észrevehető számmal tünedeznek fel azon egyletek mellett, melyek a betétért biztos nyereséget igérnek: azt mutatja, hogy ezen intézetek alapításában az erkölcsi és emberbaráti indok kevésbé szerepel mint kellene, s egyátalában ezen egész meggazdagodási törekvés bizonyos sietésnek és mohóságnak szinét hordja magán, mely sokaknál az érdemetlen jutalom utáni áhítozást tünteti elő, s nem ritkán erkölcstelen eszközökre vetemedik.

A jótékony egyletek szaporodásának üdvös hatása nyilván érezhető már eddig is, a magas kamatláb alászállásában, egyébként pedig pusztán pénz- és kitartási egyletekkel nem remélem a társadalmi bajok orvoslását. A mit a külföld az associatio terén a socialis mozgalmak korlátozására tőn, habár legnagyobb elismerést érdemel, részint ott sem volt képes elejét venni a legerőszakosabb forrongásoknak (mint ezt a párisi commune története igazolja); részint csak kis mérvben alkalmazható a mi sajátlagos viszonyaink között.

Mi földmivelő ország lévén, s gyáriparral ugy szólva nem is birván, azon megrázkódtatást, melytől a nyugoti országok a gyáripar óriás mérvű fejlődése s a munkásoknak a tőkepénzesektől függése következtében szenvednek, ha a fővárosban leginkább külső izgatás folytán jelentkezett feszültségeket leszámítjuk: még eddig nem éreztük. Nem is annyira elszegényedéstől, mint inkább a tudatlanság miatt elvakult szenvedélyektől félhetünk. A talaj felesleget termel; túlnépesedés némely hegyes vidékek kivételével

---

[1]) Kautz, i. m. 3.

másutt nem létezik; a főfoglalkozásnál, a földmivelésnél, a munkabér magasan áll, s legnagyobbrészt természetiekben fizettetik. A munkásstrike-ok lehetetlenek, mert az érett buzával várakozni nem lehet, mint a gyáriparcikkekkel; a gazda tehát minden bért megad, a mit tőle követelnek, s ekép a tőke és munka közti feszültség nem gyülhet meg nagyon, mert folytonosan kielégíttetik; ide járul még az egyéni működés és elhatározás nagy szabadsága, mely fejletlen viszonyaink között az igények kielégítésében igen kevés nehézségre talál, s továbbá az, hogy az értelmiség, mely másutt mint főtermelési tényező a maga hátraszoríttatását méltán nehezen szenvedheti, nálunk, mint ilyen kifejlődve nincs, a mennyiben pedig van, a legméltányosabb jutalomra tehet szert. Okos embernek, ki az ipar, gazdászat vagy kereskedelem terén képzettséggel s elegendő gyakorlati ügyességgel bir, nálunk lehetetlen meg nem gazdagodnia. Mindezen körülmények együttvéve óva intenek bennünket oly associatióktól, melyeknél egyik fél üzleti ügyessége, és fájdalom nálunk az üzleti téren igen gyakori lelkiismeretlensége, a másik fél bárdolatlanságát és jóhiszeműségét a leggonoszabb módra kizsákmányolhatja, mint ezt a kiházasító egyletek története bizonyítja. Ovatosságra int a pénzintézetek túlságos szaporítása tekintetében ismeretes tőkeszegénységünk is, s részünkről egyelőre az associatio főbb feladatául a tőke gyüjtése, és a munkakedv fejlesztése mellett uj munkanemek és jövedelmi források alapítását és a tehetetlenek gondozását véljük.

III.

Vallás-erkölcsi állapot az egyházban.

A vallás-erkölcsiség tüzetes ápolása végett az egyház áll fenn; ennek mezején nyilatkozik az legszembetünőbben; virágzása és hanyatlása itt mutatható ki legvilágosabban. Ugy véljük azért, hogy ezen történeti és statistikai rajzolat az egyházi életnek kitüzött szempontból való megvizsgálása nélkül igen hiányos fogna lenni. Mielőtt azonban a különböző felekezetek életét e célból átkutatnám, előlegesen meg kell állapítnom azt a mértéket, melyet a végrehajtandó munkánál alkalmazni kivánok.

A nélkül, hogy akár a külön felekezeti tanok és egyházi intézmények jogosultságát, akár azon sajátlagos hatás létezését és fontosságát, melyet ezek a hívek lelkületére gyakorolnak, kétségbe vonnám: kijelentem, hogy szerintem a vallás-erkölcsiség, mint közös emberi tehetség, egyetemes természetü, melynek lényeges sajátságai és parancsai minden felekezetnél megvannak és föltétlenül kötelezők. A vallás egy főlény hivését föltételezi s az ezzel való egyességben áll; beismervén saját elégtelenségét és vétkeit, isteni tulajdonokra törekszik, minő a szeretet, irgalmasság, igazság, tudás, stb. s azok szerint igyekszik magát tökéletesíteni: abban megvannak a vallásosság és ezzel együtt az erkölcsiség kellékei is. Jézus vallásának legalább ezekben határozódik sajátlagos természete, s ezek által képezi az ő vallásának legvalódibb magvát az erkölcsiség, a szerint, a mint ezt Mát. 5, 6-ik részei nagyon világosan mutatják.

S ez lesz a szempont, mely engem az egyházak életének vizsgálásában vezetni fog.

Bármily nevezetes jelenségeket mutatott is fel a magyar kath. egyház az utóbbi évtizedek alatt a hittani tudat fejlesztése

és ápolása tekintetében (Hoványi, felsőbb katholicismus elemei, Szt. István- és Szt. László-társulat, Tárkányi-féle uj bibliafordítás), a mi a hivatalos, szerinte a sajátlagos egyházat, s különösen annak főnökeit illeti, a vallás-erkölcsi hanyatlás, sőt sülyedés a gyakorlati életben náluk igen nyilvánosan mutatkozott.

Midőn az 1848-ki országgyülés a keresztyén szeretet és igazság azon magaslatára emelkedék, honnét a bevett felekezetek közti egyenlőséget és viszonosságot törvénybe iktatá: a klérus ellenmondott ennek, nyilván megtagadva a mester ezen elvét „valamit akartok, hogy az emberek cselekedjenek tiveletek, ti is azt cselekedjétek azokkal“. Majd midőn az akkori magyar kormány férfiai roppant vagyonukat kezökben meghagyák: e kiméletességet és nagylelküséget azzal hálálták meg főnökeik, hogy a harc veszélyében forgó nyájat hűtlenül ide hagyva, a nemzet ellenségeivel szövetkeztek.

Hasonló nemzetellenes vétket követett el a főpapság az ismeretes concordatum által, melynek létrejövetele ellen nem tette meg mindazt, a mit roppant befolyásánál fogva megtehetett volna. — Ezen egyezmény a magy. kath. egyházat legnevezetesebb jogaitól fosztá meg, s a klérust elválasztva a nemzettől és az államhatalomtól, egyenesen Róma alá adta, hogy ezen az uton a korlátlan hatalom szolgájává legyen. Az árulás jutalmául, melyet saját híveik ellen elkövettek, a főpapok szabad kezet nyertek az ifjuság nevelésében és a jezsuiták behozatalában.

Az erkölcsi süjyedés nem csekélyebb jelét adták az 1868-ki római zsinat után. Az alkotmány helyreállta után itthoni egyik közlönyük a „Religio“, mely azelőtt a felekezeti türelmetlenség és gyűlölet magvait szórta, a szerkesztővel együtt elvet cserélt. A klérusnál szabadabb szellő kezdett lengedezni. Az egyházmegyei papi értekezletek reformpontokat formuláztak. A püspökök ékes beszédeket tartottak a zsinaton a pápai csalhatatlanság ellen. A mint azonban a zsinat eloszlása után Rómából szigoruan megkivánták a hódolatot az uj dogmára nézve: nemcsak készségesen megtették ezt, hanem mindent elkövettek annak terjesztésére és magasztalására.

E lelkiismeretlenség nyilt hadüzenet azon fogalmak ellen részükről, melyek az evangeliumból kiindulva, a modern állma

vezérelveivé váltak: minők a jogegyenlőség, az alkotmányos kormányforma, a lelkiismereti és véleménynyilvánítási szabadság, miután ezeket a zsinat és a csalhatatlan pápa elátkozta; másfelől pedig bizonyíték arra nézve, hogy a hierarchiai alap, melyen az egyház áll, minő meghasonlásba sodorja a papságot saját lelkiismeretével, a közerkölcsiséggel, a hívek és az állam közjavával!

Nem tagadhatni azonban, hogy a főpapság a hatalmában levő roppant kincsnél fogva a felvett időszak alatt a jótékonyság gyakorlására nagyszerű példákat mutatott, templomokat épített, iskolákat és növelő intézeteket alapított; valamint el kell ismerni, hogy a plebánosok, habár a főpapság intentióinak a legkészségesebb szolgái voltak, s számosan közülök erkölcstelen életmódjuk által nem kevés botrányt okoztak és okoznak: a gyakorlati lelkipásztorkodás tisztének teljesítésében rendszerint kellően eljárnak; s hogy a szerzetesek és apácák terjesztik a tudományt, az isteni félelmet és az irgalmasságot!

A mily vallás-erkölcsi és társadalmi épülés származik e mindenüvé elágazó és serény munkálkodásból, ép oly nevezetes a hatás, melyet ezen egyház az emberi lélek természetére és a hívek áhítatára, töredelmességére és lelki vakságára alapított ritusával és egyéb kegyszereivel kifejteni képes még mindig. — Bármily érzékiek legyenek is sokszor ezek a dolgok s bárminő visszaéléseket űzzenek is a szentségek sáfárai sokszor a misékkel, a bucsukkal, a mennyből aláhullott levelekkel, az ereklyékkel és a könyező Mária képekkel s. t. eff., az alsó osztály legnagyobb részének vallásos érzülete elválaszthatlanul van azokhoz forrva, mert más nyilatkozási formát alig ismer. Azok által táplálkozik. E vallásos érzület egyébaránt a nép nagy részénél inkább csak az egyházi külsőségek gyakorlásában és nagyrabecsülésében áll, mintsem a gyakorlati szent életben. Mert hogy népünk, mely egyénileg és társadalmilag oly nevezetes gyöngeségeknek és vétkeknek van alávetve, az egyház terén sem képes több vallásosságot és erkölcsiséget kifejteni: az magától értetődik. Legerősebb a ragaszkodás az egyház vallási fogalmaihoz és szokásaihoz némely hegyes vidékeken, ugyanazon helyeken, hol az irni-olvasni tudó emberek száma legkevesebb s a tömegeket erkölcsi vadsággal párosult fanatismus hatja át.

Egészen másként van a dolog a miveltebb rendnél. Magyarországon a klérus ép oly türelmetlen és vérszomjas volt a többi felekezetek irányában, mint bárhol másutt a külföldön. E miatt csaknem két századon át fürödtek a honfiak egymás vérében, mert hogy ha a protestánsok egyszer-másszor kivívták jogaik elismertetését s a béke helyreállott: a klérus az ármány és erőszak minden eszközeit felhasználta ismét az irott egyezmény kijátszására és a méltatlankodás rendszeres tovább folytatására. Az adott szónak, a köztörvényeknek, az innepélyes szerződéseknek e gyalázatteljes megtörése, a főpapságnak a nemzeti és alkotmányos szabadság elnyomóival való ezen rendszeres szövetkezése, a nyomor és a sötétség, melyben a klérus a népet átalában hagyá, az erkölcstelen életmód, melyben egyes főpapok és a plebánosok nagy tömege nyilvánosan elmerült: a miveltebb osztály kebeléből már régóta kiirtott minden valódi tiszteletet ezen vallásszolgák iránt. Ide járult még az a körülmény, hogy a felvilágosodás és a szabadsági törekvések terjedése s a tudományok fejlődése következtében az absolut uralkodási természetü alap iránt, melyen a hierarchia felépült, ellenszenv, azon a természeti törvényeknek minduntalan ellenmondó csodadolgok iránt, melyre a hittan rendszere fektetve van, a leghatározottabb kétség és ellenmondás fejlődött ki. Még a merőben vallásos természetü egyéneknél is legyőzhetetlen idegenkedés fészkelte be magát ezen felekezet ellen, melynek képviselőivel és ügyeivel sem erkölcsi önérzetök, sem értelmök nem volt kibékülve. Az egyház ritusát oda hagyták, vagy a mennyiben olykor-olykor felkeresték, csak aesthetikai érzetöket, kiváncsiságukat vagy esetleg az illem szabályát elégitették ki. A kor szelleme a vallást a tisztességhez számitván, nem léptek ki az egyház kebeléből, de nem is tartoztak ahoz lélekből. S ez által azon hazugság és képmutatás, mely társadalmunkat jellemzi, rendszeres táplálékot és igen nagy elterjedést vőn.

A művelt ember neveti ha a pap a szentség különös malasztjára hivatkozik, melyet ő vallása értelmében istentől vesz; tudja, hogy ámitáson alapul a pápai intézmény, Péter római püspökségétől és krisztusi hatalmától kezdve egészen IX-ik Pius csalhatatlanságáig; tapasztalásból megtanulta, hogy isten a szellem adományait válogatás nélkül osztogatja minden rendü és rangu ember-

nek; látja, hogy a vallás és az emberi lélek titkainak értésében egyes világiak mennyire tulszárnyalják gyakran a papokat; érzi, hogy saját lelkéről és hitéről neki magának kell számot adnia mind a világnak, mind istennek: s mi csoda ha ezen vallást nem látja egyébnek nagyszerü alakoskodásnál, melynek célja az emberiség legszentebb érzelmeiből jövedelmező tőkét faragni a papirend számára.

„Jézus vallását megölték saját szolgái", ugymond napjaink egyik kitünő irója. „A világ belátta ezt az első századok száraz dogmavitáiban, melyek a mennykirálynő-nemi részeiben mélyedtek el, a helyett hogy az emberiség békességét mozditották volna elő; melyek versengést szültek, a helyett hogy szeretetet terjesztettek volna. Az emberiség belátta ezt az inquisitio máglyáin, az irgalmatlan tollvonásokban, melyeket az első századok fejedelmei, szerzetes kezek által vezetve, huztak. A világ belátta ezt Tecel búcsulevél-üzletében, a vallásháborukban, melyek egy atya gyermekei közt folytak, ki azt mondá „szeressétek ellenségeiteket"; borzalommal látta ezt be Franciaország bibornok minisztereinek országlásában, a kath. áldozároknak a csodaképekkel való talizmánkereskedésében, a jezsuita-iskolák borzasztó kéjvadászási szabadságában: de a helyett, hogy azt ismerték volna fel, hogy e rosz szolgák mennyire elárulták urokat, a szolgákról urokra vontak következtetést, s magát a megváltót dobták el, mert szolgái börtönné tették a földet, melyen csak férgek tengődtek, s melynek boltozatánál semmi táplálék sem juthatott el az elepedt lelkeknek."

„E csalatkozott világon ma valami szörnyü frivolság vett erőt. Mert semmi sem ront meg annyira, mint az a keserü érzet, hogy utálnunk kell azt, a mit egész életünkben legtöbbre becsültünk. Az a gyermek, a ki apjában gonosztevőt fedez fel, mélyen sülyedt alá az élet folyamában; az a férfi, ki szivének szerelmében hitvány csalót tapasztal, elvész végképen és nem fog felemelkedni többé. Ennyire igaz az, hogy legjobb erőinket csak akkor használhatjuk, midőn lelkünk valami magasra és szeretettre tud tekinteni. És oly örök igazság van abban, hogy az ember, a föld ezen legfőbb férge, utját fölfelé csak akkor veheti, midőn odafenn megpillant valamit, a mit szeretve tisztelhet. A barát már rég pajtássá lőn, a ki speculálni, élvezni, vagy hallgatni segít. A kedvesnek többé nem

hiszünk, hanem azért elbolondíttatjuk magunkat általa — elöleges egyesség szerint. A hitves gond vagy baj. És isten? Én istenem, talán könyörgünk hozzá, midőn kedvenc gyermekünk haldoklik. S ha meghalt azt mondjuk: hiszen tudtam, hogy nincs isten. Hanem azért keresztyén módra eltemetjük a gyermeket s a holtak ünnepén koszorut teszünk sírjára. Nem hiszünk a lélek fenmaradásában, hanem azt véljük, hogy az elszállott gyermeki lélek elhagyatottnak érezné magát a sok megvilágított sírok között, ha neki nem lenne világ gyujtva. Az atheismus és a természeti szeretet csodás zavara. Vallástalan! Azt jelenti-e ez, hogy baromnak jelentsük ki magunkat, mely egyszerűen megnyalja kölykét s a természeti ösztön betöltése után odahagyja? Vagy csak azt jelenti, hogy nincs kedvem gyónásra menni? Ez utóbbi esetben azonban az elszakadt keresztyénnek más vallást kellene választania, mert vallásnélküli ember hasonlít az őrülthöz, nyilt mezőn folyam partján."[1])

Mialatt a kath. egyház a képmutatásnak, a bigottságnak, jótételnek, erkölcstelenségnek és önzésnek vegyesen ekép lőn rendszeres ápolójává, a prot. egyház életében is a legellentétesebb irányu jelenségek mutatkozának.

A prot. egyházra nézve a klérus befolyása által sugalmazott állami leigáztatás hosszu korszaka rendkivül pusztítólag hatott. Az erdélyi nemzeti fejedelemség elenyészése után az egyház a szenvedett sérelmek megtorlása, a jogok ujabb biztosítása s a benső hiterő felélénkítése tekintetéből nem volt képes többé összpontosítani a maga erejét, mit szervezeti megoszlottsága, anyagi szegénysége s a lelkészi tekintély sülyedt volta is lehetetlenné tett, s a politikai és társadalmi servilismus idejében csak gyéren feltünő jelek mutatták azt, hogy tudatával bir ama küzdelem végzetes voltának, melybe ő a minden tagját lekötő és elzsibbasztó ellenféllel, mintegy Laokon keveredett.

Azon nemzeti fölbuzdulásnak, melyet Széchenyi agitatioi indítottak meg, egyetlen üdvös következménye volt az egyházra nézve, hogy a nemzeti rokonszenv ez elnyomatott iránt országosan erősbödött. Másfelől pedig a megindult mozgalom a lelkek figyel-

---

[1]) Die Gottesmörder. Pest, 1871. 471.

mét oly erővel bilincselte le, hogy e miatt az egyházi élet benső ápolása és fejlesztése körül még annyi sem történt mint azelőtt.

A kormány üldözője levén a felvilágosodásnak és a szabadsági törekvéseknek, ezek az ősidők óta ellenzéki állást követő protestantismus kebelére menekültek, s annak mintegy hitvallását képezték. Itt azonban a tömegek tudatlanságánál s nem eléggé mély vallásos érzületénél fogva oly benső bajoknak lőnek okozói, melyek még a külső szorongattatásnál is nagyobb aggodalomra adtak okot.

A prot. kultusnak aesthetikai hatása igen kevés levén, másfelől pedig az egyházi hivatalos hittan a tudományok és az emberi szellem fejlődésével teljes ellenkezésbe bonyolodván: miután a nemzetiségi és ellenzéki törekvések megtalálták saját medröket, a templomok tornácai a felvilágosodottaktól egyszerre megüresedtek; az alsó osztály csaknem egészen maga maradt itt, hol mint otthonában a szolgaságából és szegénységéből kifolyó rosz kedvét teljes mértékben éreztetté a vallás őreivel, kik felett egyedül volt hivatva uralkodni a jobbágy is! A lelkészi állásnak a tömegek szenvedélyétől ilymérvü függése, a nyomoru és alacsony helyzet sanyaruságai elölték az apostoli hivatás érzetét a tanítói rendben. Volt rá példa, hogy a lelkész rágalmazásért bepörölte a pórt az uriszéken, hol ez vétkesnek találtatván, megbüntettetett. A pór ekkor ama tettéért bepanaszolta papját saját egyházi hatósága előtt, s ez a lelkészt pénzre büntette! „Többnyire ritkaság a prot. papok arcát, még az élet delén is, a nyugodt szív küljeleivel sugározni, fejeiket ősz fürtök nélkül látni“ ugymond egy kath. iró, kinek könyvéből[1]) ama példa merítve van. Oly korban, melynek szelleme a vallásos érzületnek tápot nem adott, melyben mindenki külsorsa javítása felé törekedett: igazságtalan és képtelen volt a követelés, hogy a protestans családos egyházi férfi egyedül isten igéjével érje be. „Járjátok el“ ugymond egy közülök, „e hon ama viskóit, melyekben szállásol a prot. egyházi rend; nem találtok azokban sorssal, helyzettel, körülményekkel megelégedést sehol.“[2]) Már régóta semmi fontosabb tény nem volt, a mi az egyetemes egyház vallás-

---

[1]) Ne nyulj hozzám. Eger, 1842.

[2]) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1842.

erkölcsi életének és előretörekvésének nagyobb jelenségo gyanánt lett volna tekinthető. A hittani tudat irodalom által, — kivéve a lelkészkedés nélkülözhetlen gyakorlati részét, — nem volt művelve; a bibliafordítás, a nemzeti nyelv és az exegetikai tudományok fejlődése által túlszárnyalva; a kultus egynémely ágai korhadtság miatt elalélva, a közjótékonyság és a szeretet művei hirből is alig ismerve; az iskolák anyagi szegénység miatt a tudomány fejlődésétől és a közmivelődés igényeitől messze elmaradva; az egyházi épületek legtöbb helyt nyomoruságos állapotban, egyes gyülekezetek, főleg Erdélyben, pusztuló félben, vagy teljesen elpusztulva! 1842-ben az „Erdélyi predikátori tár“, az egyetlen irodalmi közeg, 9 évi fenállás után előfizetők hiányában megszünik. Ekkor alapítják Török Pál és Székács József pesti lelkészek a Prot. Egyházi és Iskolai Lapot, mely a szerkesztők minden igyekezete dacára sem lehetett ugyan jobb a kornál, mindazáltal a vallás-erkölcsi ébresztés tekintetében az egyház terén igen üdvös szolgálatot tett. A legjobb és leghatalmasabb mű azonban, melyet ezen évek fel tudnak mutatni, Fáy András „Óramutató“-ja volt, ugyancsak 1842-ből. Felsorolása azon mindenféle nyomoruságnak, melynek az egyház martalékául készül esni; egy tükör, melybe mély pirulás nélkül nem lehetett tekinteni; egész tárháza az életrevaló reformeszméknek. A benne feltárt keserü igazságok és nemes törekvések megtalálták utjokat a szivekhez. A szerzőt az egyházi hatóságok egymásután választották meg tiszteletbeli táblabirájoknak. Hanem természetesen csekély orvosszer oly nagy és mindenfelé elharapódzott bajok ellen.

Az 1848-ik év tavaszát a megváltás hajnalaként üdvözlé a protestantismus. Mint kiválóan nemzeti és népegyház szívből csatlakozott a nagyszerü polgári és politikai viszonyokhoz; de volt oka a különös örömre is, mert az egyházakra nézve kimondott egyenlőség és viszonosság, valamint az egyházi és iskolai terheknek teljes mérvben az állam utján fedeztetése által régi követelései nemcsak valósultak, hanem még tul is szárnyaltattak. Háláját mindjárt az által igyekezett tanusítni az állam iránt, hogy a népet a rend és törvény korlátai közti maradásra, később a szabadságharcban buzgó részvételre inté és lelkesíté.

A lelkészek szívei áthatva az öröm és az ujjászületés előér-

zete által, egyszerre kitágultak! Némelyek egyházmegyénként javították a liturgián, felhozták a biblia uj fordításának szükségét,[1]) sürgették a keresztyénség szabadabb értelmezését, a teljes vallási és lelkiismereti szabadságot, a symbolumok félretételét; egy „magyar keresztyén egyházat"[2]) s felekezetjetlen iskolákat kivántak[3]), s tiltakoztak az egyházi fegyelem ellen.[4]) Különösen élénk volt az öröm, az „uj conventio", a „megigért egyedül hatályos ir" felett, mert a köznép átalában megunta a papbért, a kepét, s minden névvel nevezendő egyházi illetéket és szolgálatot, melyek teljesítését, mint fentebb említők, általában megtagadta, mi miatt a belső emberek számtalan helyeken majdnem koldusbotra jutottak.[5]) Az önkormányzat zordonsága miatti elégületlenség átalában némi keserüségben nyilatkozék. „A protestansoknak" ugymond egyik, később kitünő érdemeket szerzett jelesünk, „el kell fogadniok a közállomány atyai intézkedéseit, s engedni jogaikból oly arányban és mértékben, melyben ezt a statuskormány helyesen kigondolt és összeszerkesztett gépezete igényli."[6]) Mások azt fejtegették, hogy az autonomiában nincs végrehajtó erély és felelősség. „Egy sokfejü pusztító szörnyeteggé válik" az rajtunk; „vagy a hanyag erélytelenség mausoleumává fajul." Mindamellett a szept. 1-én összejött egyetemes értekezletek kimondották, hogy az egyházi és iskolai önkormányzatot az állami kitartás mellett is teljes épségében fen kivánják tartani.[7]) Átalában a jogok fejlesztésének érzéke ekkor sem hagyta el az egyházakat. Az egyházközségek és egyházmegyék több helyen önelhatározás utján ujból szervezték magukat, s a képviseleti rendszert érvényesítették az eddigi consistorialis helyett.

A forradalmat bezáró katastrófa, a keserü kiábrándulás időszakát nyitotta meg a hazai protestantismusra nézve is, mely ismét

[1]) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1848. 501.

[2]) U. o. 754.

[3]) U. o. 630., 749.

[4]) U. o. 703.

[5]) Közlöny. Hiv. Lap. 1848. 93. szám.

[6]) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1848. 912. lap.

[7]) U. o. 1161. A ref. egyház egy. értekezletének jegyzőkönyve a tiszántuli ker. kiadásában megjel. 1868-ban.

felöltözte régi mogorva ábrázatát, és magára szedte az elnyűtt ruhadarabokat, melyeket olyannyira ohajtott volna ujakkal felcserélni. Az egyház ismét teljesen önerejére volt utalva, de minő pusztítást követett el a forradalmi időszak ebben a kevés erőben is! A hűbéri és patriarchai viszonyok a nép kegyeletét itt-ott legalább még fentartották; most annak is egyszerre vége lett. A nép szörnyü józan és számító akart lenni; pedig teljességgel nem fogta fel a világosságot és a tapasztalatokat, melyek a nagyszerü nemzeti bukás tanuságaiként özönlöttek felé.

A korlátlan hatalmu kormánynak sokáig egy nyájas pillantása sem volt a „lázadó" egyház számára, s mindenféle rendszabályokkal, melyek a papok szakállának nyirására és a magas tetejü kalapokra is kiterjedtek, igyekezett az onnét táplálkozó önkormányzati és nemzetiségi eszmék kiirtására. Mindjárt szeptemberben mindennemü egyh. gyüléseket eltiltott s az ügyek elnöki intézését rendelé, s 1850-ben febr. 10-én az ev. felügyelők, ugyszintén a ref. egyházkerületi és egyházmegyei segédgondnokok hivatalát megszünteti, mindennemü egyházi választásokat betilt, s rendeli, hogy a kerületi gyüléseket a superintendens, vagy annak helyettese az esperesek társaságában tartsa meg, kikhez a superintendens még néhány világi bizalmi tagot híhat. A tiszántuli ref. kerület 1850. juniusban a Fölségre apellált, s esedezett az egyház jogainak helyreállításáért. Hasonlót tőn néhány buzgó protestans, kik ez időtájt a prot. vallásu Mária Dorottya főhgnő közbevetéséért esedeztek. Midőn pedig ezen s a többi kerületek részéről intézett hason kérelmeknek semmi foganata sem lett: önmegadással viselték sorsukat, annyira, hogy sok helyt a helyi egyháztanács ülései sem tartattak meg, s a gyülekezetekre a superintendensnek rájok kellett parancsolnia, hogy ilyen gyüléseket tartani kell, és szabad is. A világiak a „hazafiui búsulásnak" adták magokat; az egyháziak az idegen hivatalnokok előtt sok helyt a szolgai csuszás-mászásig vitték, melyre főleg Szoboszlai P. István superintendens adott példát.

A kormány közegei mindent elkövettek, hogy az erőszakos rendszert s annak főoszlopait a vallásosság szinezetében tüntessék fel a nép előtt, s ezért bizonyos név- és születési napok, alkotmánykihirdetési évfordulók templomi ünneplését szigoruan parancsol-

ták. Ez utóbbi félo profanatiói ellen a szószéknek végre is a kath. klérus szólalt fel,[1]) a midőn azok többé nem kivántattak. Az idegen hivatalnokok a „lázongó" prot. lelkészek ellen számtalan helyeken igyekeztek bizalmatlanságot kelteni a hívek között, s örömmel nézhették, midőn politikai lapokban régi divat szerint prot. papok és világiak kölcsönösen szemrehányásokat emeltek egymás uralomvágyáért; de tagadhatatlanul tettek hasznot is, a mennyiben a kultus iránt legalább külsőleg tiszteletet tanusítottak, s ezenkivül utasítva voltak behajtani az egyházi tartozásokat, a mi a népnél, mely az 1848. igéret következtében már végkép felmentve hitte magát a lelkésztartás terhétől, — sok megujult keserüségnek lőn ismét forrásává.

A kemény csapás, mely az egyházak és hívek energiáját felébreszteni és táplálni alkalmas vala, a gymnasiumi uj szervezet volt. 1850-ben a kormány rendelet utján kötelezé ennek elfogadására a prot. tanodákat s megszabta, hogy a gymnasium ezután ne 6, hanem 8 osztályu legyen, állandó 12 tanárral láttassék el, kiknek fizetése legalább 600 frtból álljon, egyszersmind hogy a jogakademiában 4 rendes tanár alkalmaztassék, mely kellékeknek ha elég nem tétetnék, az intézetek elveszítik nyilvános jellegöket, egyébként megigértetett, hogy ha a felekezetek nem érzik képeseknek magukat ezen föltételek teljesítésére, a kormány pénzbeli támogatására számíthatnak.

És most oly nemes áldozatkészség és adakozási verseny fejlett ki a közönség kebelében, minőre az egyház életében sohasem volt példa; tanodáink évről-évre mind nagyobb számban képesíttettek a föltételek teljesítésére, de többen, s ezek közt főleg a tiszáninneniek, habár elfogadták is a kormányi „Szervezet"-ből azt a mit jónak láttak, mindvégig megtartották önállóságukat.[2])

[1]) A nagyváradi közigazgatási kerületben.

[2]) 1852-ben a Királyhágón innen a protestansoknak 14 teljes és 23 algymnasiumok volt 279 tanítóval s 4,358 tanulóval; egy gymnasiumi tanuló esett az evangelikusoknál 435 lélekre, a reformátusoknál 667-re, a kath.-nál 803-ra, a görög kath.-nál 1104-re. Hét évvel később, t. i. 1859-ben az evangelikusoknál már 397 lélekre, a ref.-nál 517-re, a kath.-nál 667-re, a görög kath.-nál 1187-re. Ugyanekkor az osztrák birodalomban 759-re. Poroszországban 481-re.

Egyátalában Tiszán innen ezen egész időszak alatt a tanügy terén igen kitünő példával járt elől. Gymnasiumi oktatásunk alaphibáit felismerve, sárospataki iskolájára nézve már 1847-ben gyökeres reformok után nézett[1]), s az ötvenkilencediki rendszerváltozások által sem hagyta magát megzavartatni; 1857-ben a jánosii gyülésen statistikai adatokról gondoskodott a népiskola anyagi és szellemi hiányainak felismerhetése végett, sürgeté a tanítói értekezletek tartását, egyházkerületi népiskolai választmányt hozott létre, s egyszersmind pedig inditványozá a többi kerületek előtt, hogy a népiskolai ügyben közösen tanácskozzanak és tegyenek valamit, minek következtében létrejött a reform. egyház egyetemes tanügyi választmánya, mely aztán egy négyévi tanfolyamra szóló népiskolai „szervezetet“ készített, s némely kézikönyvek előállítása felől gondoskodott.

Mindezen intézkedésnek nagy ideje volt. A protestantismus azon hagyományos nézet és igazság által ringattatván magát, hogy tanintézetei a hazabeli többi felekezetekéinél ugy is jobbak, az utóbbi évek alatt nem fordított azokra olyan gondot, a minőt az ügy fontossága kivánt. A kormány az alantas közegek utján (néhol a csendőrök is meglátogatták az iskolát) a 6—12 éves gyermekeket tanulásra, a felekezeteket rendes iskolatartásra szorította; egyházi hatóságaink azonban pusztán ellenzékieskedésből is nem nyujtottak kellő támogatást az eféle törekvéseknek.[2]) Olyan időben, midőn az állam felügyelete alatti kath. iskolák körül átalában sok előhaladás történt, tankönyvek készültek s a kir. képezdék egymásután szaporíttattak: a protestansoknál az elernyedés jelei mutatkoztak. A tiszántuli kerület már 1847-ban felhívta ugyan a szakértőket népiskolai tankönyvek készítésére, melyeknek megvizsgálását és helybenhagyás esetén kiadását igérte. De ennek semmi foganata sem lett. 1854-ben a kormány a „Hármaskistükört“ is betiltá azon ürügy alatt, hogy az 1849-ig terjed; hasonlót tőn Erdélyi Indali kitünő szerkezetü A-B-C-jével. A tanítói állás

[1]) Sárospataki Füzetek. 1857. 476.

[2]) Hogy a protestansoknak is kedvöket keresse a kormány, 1855-ben világi felügyelőket rendel választatni a felekezeti iskolákhoz, 1858-ban ingyen kiosztás végett tankönyveket igér: a tiszántuli kerület amaz intézményt kipróbálatlanul, a könyveket látatlanul visszautasítja.

átalában a reformátusoknál nem tekintetett olyannak, melyre saját-lagos előkészület szükséges; változó természete még nem lett volna nagy baj, mert hiszen az „Egyesült-Államok“ e rendszer mellett kitünő fokra emelték népoktatás-ügyöket; hanem baj volt az a könnyelmüség és felületesség, melyet ez évről-évre vándorló és és jövő-menő tanítói sereg, hivatala természete és betöltése körül tanusított. Ide járultak még a felügyelet tekintetében általánosan mutatkozó hiányok. A kerületek rendszerint nyilván sem tartották az ügy állását, hacsak a névtárak ide vonatkozó 2—3 rovatát nyilvántartásnak venni nem akarjuk, hasonlót mondhatunk az egyházmegyékről, noha ezek közül némelyek már apróbb felügyeleti körökre 1848 előtt is fel voltak osztva. A helyi ellenőrzés egészen patriarchalis volt. „A helybeli pap, ha jól van rektorával, gyakorta elnézi a hibát, ha roszul, a kákán is csomót keres; a presbyterium az exameni szajkó pettyegésnek örül, és ritkán ért a dologhoz.“[1]) A tanítók fizetésöket legtöbb helyt magok kéregették össze, közvetlen a szülőktől, s az nyomoruságosan csekély volt,[2]) s átalános volt a panasz, hogy „népiskolatanítóink teljesen vallástudomány és buzgóság nélküliek“[3]) s hogy annálfogva az iskola nem teszi többé azt a szolgálatot, melyet évtizedekkel ezelőtt nyujtott a vallásos képzés tekintetében.

A szellemi elbágyadás ezen idejében meghatólag magaslott ki Török Pál pesti lelkész tevékenysége, ki 1855-ben a pesti protestans főiskolát több mint félszázados tervezgetés után[4]) létrehozta, vallásos buzgósága és azon sürgős igyekezet által sarkaltatva, melyet a katholicismus akkoriban kifejtett; a nagy mű létesítéséhez kezdetben igen csekély anyagi erővel fogott hozzá, segíttetve több fővárosi kitünőbb tudósaink által is, kik az intézetben egyidőre, mint maga Török, dij nélkül elvállalták a tanítást. S vállalatát, dacára hogy azzal magában a dunamelléki egyház-

---

[1]) Fáy. Óramutató.

[2]) A felsőborsodi ref. egyházmegyében 1857-ben a termékeket is pénzre változtatva, 50 frton alul volt 4, 50—100 frtig 24, 100—150 frtig 17, 150—200 frtig 5, 200 frton felül 2 állomás, olyan időben, midőn egy köböl buza ára 4—10 pfrt volt!

[3]) Prot. Egyh. s Isk. Lap. 1858. 69. szám.

[4]) Prot. Egyh. s Isk. Lap. 1867. 1136. Prot. Naptár 1864. 57.

kerületben is erős visszahatást keltett,[1]) mely csak az u. n. patens idején csillapult le, teljes siker koronázá. 1864-ben a segédtanárokon kivül már 4 rendes tanár működött benne, összesen 6000 frt. évi fizetéssel, 1859—1864-ig létrehozta a 8 gymnasiumi osztályt is, s az intézet elhelyezése végett nagyszerü épitkezéseket tétetett.

Végre a kormány olyat tett, hogy a kerületeknek átalában lehetetlen volt fel nem ébredniök. Ugyanis az 1856. évi aug. 21-ről egy törvényterv küldetett le Thun vallás- és oktatásügyi miniszter által a kerületekhez, melynek az volt rendeltetése, hogy miután a kormány az 1791: 26. t. c. 4. §-sa értelmében említett rendet létesíttetni, s az 1791. budai és pesti zsinatok javaslatait kielégítő elintézésre juttatni akarja, a mindkét vallásu protestansok e tárgybeli tanácskozásuk alapjául szolgáljon.[2]) E terv egy rendszeres munkálat, mely nemcsak az eddigi egyházi hatóságok jogkörét ujonnan formulázza, a közigazgatást a törvényhatóságtól elválasztván stb., hanem az összes kerületek felibe egy „cs. kir. főegyháztanácsot“ is állít, melynek tiszte az állami főfelügyelet gyakorlásán kivül a legfőbb hatóság gyanánt is szolgálni, tagjait a császár nevezvén ki és dijazván, s az egyházak állam utján segélyeztetését egyéb tekintetben is megigérvén. A rendelet, melynek kiséretében e terv a kerületekre leküldetett, azt a meglepően szokatlan engedményt adta, melynél fogva a kerületek a tárgy felett egészen szabadon tanácskozhatnak és nyilatkozhatnak, s jogukban áll idevonatkozó megállapodásukat a társkerületekkel is közleni, az ügy vitatása azonban politikai lapokban megtiltatván.

Hogy mi részök volt e tervezetben a kerületek egynémely főembereinek, kiket a kormány nézeteik nyilvánítása végett Bécsbe hivott össze, mindeddig titok: hanem ily kihivás után lehetetlen volt az erőknek fel nem pezsdülniök. A kormány célzata világos

---

[1]) Erről tesznek bizonyságot Kecskem. Közl. 1858., 82. l. továbbá: Török Pál, Korrajzok, ugyszintén Fördős, Rövid válasz Török Pál urnak Kecskem. 1858.

[2]) A törvényterv csak németben küldetett meg a kerületeknek, a tiszáninneni magyar kiadás címe ez lett: „Törvényterv mindkét hitvallásu evangelikusok egyházi tisztjeinek képviseletéről és igazgatásáról Magyarországon, a Szerbvajdaságban és Temesi bánságban.“ Apostol Pál superintendens felügyelete alatt hivatalosan fordítva. Sárospatak. 1856.

volt. Miután a kath. klérust Róma utján állampolitikai célzatainak hűséges eszközévé tette, most a protestansokra került a sor, kiknek az 1854. julius után helyreállott[1]): hatósági életében egy idő óta kevés életet sejtett. Gymnasiumaink egymásután hullottak le az önkormányzat fájáról az Entwurf ölére, egy évvel előbb már kimondatott, hogy ezen iskolákban németül fognak tanítani s néhány év alatt a magyar tannyelv, kivéve a vallást és magyar nyelvet, be fog szüntettetni. A hatóságok közül némelyek önként bevették a rettenetes mérget. Tősgyökeres magyar helyeken német nyelven nyögtek a tanárok és a tanulók. Szoboszlai Pap István sürgeté a gymnasiumokat[2]) a nyilvánosság megszerzésére, melyhez a német tannyelv elengedhetetlen föltételül volt tűzve. A kerületi közigazgatásban több helyen a világos önkény nyomai tünedeztek fel. Néhol tisztviselők állíttattak elő, nem a gyülekezeti választás utján, mely pedig már meg volt engedve, s az egyházakkal a kerületi és főiskolai pénztárak számadásai nem közöltettek.[3]) „Már rég óta nem volt miért ott ülni a gyüléseken“, ugymond egy szózat ezen évekről. „A tanácskozás földszinti lelke szárasztá, apasztá; legfölebb panasz hallatszott az emberek szájából, de sohasem valami lényeges, hanem mellékes dolgok miatt.[4]) Az egyház időszaki irodalmát egyetlenegy szerény évkönyv[5]) képviselé, mely azonban dacára, hogy a haza legkitünőbb iróinak műveit foglalta magában, nagyrészben a kiadó nyakán maradt.[6])

A mint a terv leérkezett, mely mint életbevágó inditvány, minden egyes egyházzal közöltetett, egyszerre szokatlan figyelés és felvontság jelei lőnek észlelhetők az egyetemes egyházon. Sűrün tartattak mindennemü gyülések, a kerületek vezérférfiai érintkeztek egymással. Csakhamar egymásután nehány jeles egyházjog-

---

[1]) Az egyházközségi gyülések ezentul a lelkész elnöklete alatt szabadon tartathatnak, ugyszintén az egyházmegyeiek és kerületiek is, csakhogy e két utóbbi kir. biztos jelenlétében.

[2]) Példa rá Szatmár-Németi. Sárosp. Füz. 1860. 307.

[3]) Kecsk. Füz. 1858. 115.

[4]) Sárosp. Füz. 1857. 475.

[5]) Az 1855-ben megindult Prot. Naptár, szerkeszti Ballagi Mór.

[6]) Hagenbach, A theolog. tudományok encyclop. Ford. Révész. Pest. 1857. 17. l.

irodalmi mű jelenik meg.[1]) A kerületek egyhangu megállapodása a törvénytervre nézve az lett, hogy ők a felett tanácskozásba bocsátkozni illetéktelenek, miután az egyetemes egyház belalkotmányát csak a zsinat szervezheti. Ennek engedélyezését kérték tehát, mi célból Tiszántul, Dunamellék és Dunántul 1857-ben együttes küldöttséget indítottak utra a Fölséghez.

Az egyszer megindult mozgalom azonban itt már nem állapodott meg. A dunamelléki kerület megbizásából Irinyi egy kitünő művet irt a magyar prot. egyház történelmi jogairól, Debrecenben, ő rá legtöbb szem nézett, a főiskolai alapítók elkezdték visszavonni alapítványaikat a németesedésnek indult nyilvános gymnasiumtól, ugy hogy már 1857-ben pénztári hiányok mutatkoztak, s az egyházkerület ennélfogva is indíttatva érzé magát azon elhatározásra, hogy intézetét az önkormányzat alapján ujra szervezi, mit dacára a nagyváradi helytartóság kemény tilalmának, meg is tőn. S ezzel a legelső erős törést megtette a korlátlan hatalom parancsszaván.[2]) Átalában Debrecen, a mint a kétes jelleműnek tartott Szoboszlai P. István meghalt, uj arculatot öltött. Az egyházkormányzat élére a minden jezsuitaságtól ment Balogh Péter állott, s egypár ifjui nagy tehetség és kitünő jellem (Révész Imre és Tisza Kálmán) kezdé naponként érvényesítni magát.

Csakhamar az egyházi időszaki irodalom is eddig soha sem ismert uj lendületet nyert. A kezdet érdeme itt a sárospatakiakat illeti, kik az 1857. év tavaszán egy prot. és tudományos folyóiratot indítottak meg, mely évenként tizszer jelent meg.[3]) Következő évben Ballagi Mór pesti theologiai tanár a Prot. Egyh. és Isk. Lapot kezdte szerkeszteni, Debrecenben az „Egyházi könyvtár“ létesült, hogy a nép számára hozzon olvasmányokat, Fördős L. a Kecskeméti Közlönyt indítá meg a Papi Dolgozatok melléklete gyanánt.

---

[1]) Révész Imre, A prot. egyházalkotmány alapelvei, s Vélemény a magyar prot. egyházalkotmány főpontjai felett; majd Irinyi, Az 179⁰/₁: 26. t. c. keletkezése, mely utóbbi német kiadásban is mindjárt megjelent.

[2]) L. Az egyházkerület 1858. és 1859. gyülései jegyzőkönyveit, s az azok kapcsában levő jogügyi okmányokat. 1859-ben kezdte nyomatni a kerület a maga könyveit, melyeket minden irányban elterjesztett.

[3]) Sárosp. Füzetek. Kiadják: Hegedüs L. és Szeremlei Gábor. Szerk. Erdélyi János, 1857—8. folyam.

E két utóbbi vállalat kellő pártolás hiányában csakhamar megszünt, a többiek azonban fenmaradtak, s az egyház- és iskolaszervezési kérdés részletei, ugyszintén a történelmi theologia terén élénk eszmecserét indítottak, s főleg a Sárosp. Füz. a népiskolai szervezet tekintetében sok becses adalékot gyüjtött össze. Általános volt a keresés azon üdítő szer után, mely a zsibbadozó tagokba uj életerőt önthessen. E ponton ismét a Prot. Egyh. Lap halmozta rakásra a javaslatokat, melyekből természetesen egyelőre ugyszólván semmi sem valósult. Kitünő állásu hazafiak, mint b. Vay Miklós, Mikó Imre, Tisza Kálmán, Lónyay Menyhért és Teleki Sándor gr. buzogtak abban, hogy az elhidegült világi elemet a veszélyben forgó egyház javára megnyerjék;[1]) a lánglelkü Dunatiszai (Irinyi József) éles szemrehányásokat tett átalában a középosztálynak, az egyházi elöljáróknak és tanároknak, kik az isten házát teljesen odahagyván, fegyelem alá vonandók lennének. „Az elöljárói hivatal ilynemü viselése“ ugymond, „annyi mint az egyháznak ellensége, megbuktatója, gyilkosa és nem kormányosa lenni . . . A protestantismus büszkesége megvan bennetek . . . Reszkessetek a felelősségért . . . Meggyalázzátok, és eláruljátok titeket keblén ápolt anyátokat, meggyilkoljátok, és pedig oldalvást, orgyilkos módra, ugyszólván hátulról való megtámadással gyilkoljátok meg anyátokat az egyházat, melyre szájjal oly büszkék vagytok!“[2]) A templomok ugyan nem teltek meg ilyen szózatok következtében, de a gyülések legalább megnépesedtek, a kerületek zsinatai előmunkálatok gyüjtésében buzgólkodtak, tanítóképezdéket állítottak (Sárospatakon és Debrecenben) s a népiskoláknak szervezetét, mint láttuk, megállapították. Mindazáltal elpalástolhatatlan volt az öröklött féltékenység,[3]) melylyel a lelkészi és világi rend egymás iránt ez időben is viseltették s az ébredés, mely nem benső fejlődés eredménye volt, voltaképen uj életelemet nem oltott az egyházba.

---

[1]) Ezen idő egyik szép jelensége Teleki S. gr. e tárgyban közzétett felhivása. Prot. Egyh. Lap. 1858. 617.

[2]) A Prot. Egyh. s Isk. lap 1858. 1128. lap.

[3]) A ref. papok különösen nem feledhették kormányzati régi befolyásukat, s a b.-keresztúri gyülés óta betolakodott világiaknak több helyt (példa az Érmellék) még 1821-ben sem akartak tért nyitni a zöld asztalnál, s fájda-

Ily körülmények közt találta azt az 1859-ik év szeptember 1-je, midőn a Fölség nevében egy az összes miniszteriumok aláirásával ellátott császári nyilt parancs (patens) adatott ki „a két hitvallásu evangelikus egyház belszerkezetét, iskola- és oktatásügyeit és államjogi helyzetét illetőleg Magyar-, Horvát- és Tótországban, Szerbvajdaságban és Temesi bánságban és a katonai határőrvidéken", melyben elő van adva, hogy miután a Fölség az 1791. budai és pesti zsinatoknak felső elhatározás végett felterjesztett kanonait s mint szintén a kerületeknek az 1856. törvénytervre vonatkozó nyilatkozatait tanácskozás alá vétette, hogy egyfelől a prot. egyháznak általános szerkezete legyen, s annak továbbfejlesztése a rendszerzendő zsinatok által lehetővé tétessék, másfelől pedig a legfőbb felügyeleti jog is határozottan körvonalaztassék, az 1791: 26. t. c. 4-ik §-sa foganatosítása tekintetéből megállapítja az egyházi kormány közegeit, a törvényhatósági forumokat, melyek között legfőbb a még ezután szervezendő ev. egyházi főtörvényszék leend, az evangelikus iskolák felügyeletét, mely szerint egyebek közt csak állami jóváhagyást nyert tankönyvek használhatók, a kerületek uj felosztását, az egyházközségi, esperességi és kerületi gondnokok választását, az esetleg összehivandó convent és a hat évenként összeülendő zsinat tartását, az elválasztott lelkészek, tanítók, gondnokok állami megerősítését, a kerületek állami segélydijaztatását, és azt, hogy az egyházi rendtartás ideiglenes szabályozásával a vallás- és oktatásügyi miniszter van megbízva. Egyébiránt a forradalom óta az egyházra nézve kiadott megszorítások hatályon kivül helyeztetnek s az 1791: 26. és az 1844: 3. t. c. érvénye biztosíttatik. A nyilt parancsban említett megbízatásból folyólag másnap szept. 2-án Thun gróf által kiadatott a miniszteri rendelet is, mely egy egész törvénytervet foglalt magában, az egyház minden ügyeire kiterjeszkedvén s láthatólag az 1856-ki munkálatot követvén.

---

lom, a patronusi üres címnél fogva fontoskodó, legtöbbször szívtelen és vallásgunyoló s a lelkész irányában fennhéjázó urak idők multával sem tudtak ezen, az irányukban meggyökerezett érzületen javítani. A szervezeti munkálkodásoknál felmerülő elnökség kérdése itt-ott ujolag keserü vitákat és szemrehányásokat támasztott, melyek a pesti egyházi lap hasábjaira is csakhamar átcsaptak.

Az egységes birodalom kedvéért mindent merészlő korlátlan államhatalom előtt hazai köz- és magánjogunk már régóta teljesen megdőlt, a katholicismus a concordatum által meghódolt: egy erőd volt még csak hátra a nagyobb társadalmi szövetségek terén, régóta körülzárolva ugyan, de még folytonosan védve magát. Miután az önmegadásra vonatkozó felhivás és csábítgatás sikertelen maradt, most a megsemmisítő támadás intéztetett felé. Ha ezen megrohanás mindjárt a forradalom leveretése után érte volna az egyházat, a közrémület és csüggedés akkor kétségen kivül eredményre juttatta volna. Most azonban, midőn a támadók ereje és önbizalma a csak nemrég szenvedett olaszországi vereségek által megtöretett, midőn az alkotmányos jogok ellen vitt ezen irtóharc képtelensége és tarthatatlan volta mindinkább aköztudatba ment át, a legerőszakosabb ostromnak is meg kelle hiusulnia!

A nyilt parancs-küzdelem nem maradt tisztán egyházi kérdés, érezte ezt a kormány, s eléggé elárulta a közönség is. A történeti, lelkiismereti és nemzetségi jogok védekezése volt ez az erőszak ellen. Épen azért az egész ébredező magyar társadalom részt vett abban szívvel-lélekkel, s e támogatás adott rendkivüli erőt a protestantismusnak, mely még sohasem volt oly népszerü, mint ebben az időben.

A társadalom ezen rokonszenve és támogatása azonban csak akkor jött meg, midőn azt az egyház férfiai saját vallásos lelkierejök kimutatásával megérdemelték. Halhatatlan érdem illeti itt a tiszai ev. kerületet, melynek férfiai (Máday, Zsedényi stb.) ez érdemben először szólaltak fel a késmárki gyülésen, szept. 27-én,[1]) ezt követték okt. 5-én a dunántuli ev., október 8-án a tiszántuli ref. kerületek, mindnyájan feliratilag kérvén az uralkodótól a nyilt parancs visszavonását, a forradalom előtti egyházi jogviszonyok helyreállítását, s bizonyítván a nyilt parancsnak a törvényes jogokkal összeférhetlenségét. Ekkor (okt. 8-án), hogy a további ellenkezéseket lehetetlenné tegye a kormány, a régi határu kerületek gyüléstartását eltiltotta, melyek azonban a tilalom dacára is megtartattak a dunántuli reformátusok által okt 17-én, a tiszáninneniek által nov. 16-án, a dunamellékiek által dec. 12-én, a

[1]) Ennek folyama Prot. Egyh. Lap. 1859. 1083.

bányai evangelikusok által dec. 15-én, a tiszántuli reformátusok által 1860. jan. 11-én, mely utóbbi nagyszerüségben valamennyit felülmulta. Ugyanezen időtájban a mindkét vallásu kerületek együttes küldöttséget intéztek Bécsbe, az uralkodó előtt személyesen esedezni az egyház jogaiért, azonban a kihallgatás megtagadtatott.[1]) A kormány jan. 10-ről nyilt parancs szerinti szervezkedésre közvetlenül magokat az egyes gyülekezeteket szólitotta fel.

E felszólitásnak a reformált egyházaknál átalában semmi sikere sem lett, sőt a közös veszély érzete növelte az együvé tartozás érzetét, s az itt-ott létezett egyenetlenséget is megszüntette, mire Kecskemét mutatott szép példát, kijelentvén, hogy a pesti főiskola miatt támadt keserüségeket felejteni kivánja és annak kedvéért saját theologiai intézetét beszünteti.[2]) Az evangelikus egyház kebelében azonban a nyilt parancs szakadást hozott létre, a mennyiben több egyházmegyék szavazattöbbség utján elhatározták az ujra szervezkedést a nyilt parancs értelmében, s két superintendentia (pozsonyi és ujverbászi) csakhamar megalakult. Mindkét párt irodalmi uton is mindent elkövetett szándékainak kivitelére, s az ily módon elért hatás, dacára a szigoru sajtóviszonyoknak, melyek a nyilt parancs elleni támadást itthon lehetetlenné tették: nem csekély volt.[3])

Hogy mi volt a szakadás indoka: mindkét fél különbözőleg adja elő. A schismatikusok azt állitották, hogy az anyaegyház benső tehetetlensége miatt képtelenné vált jó rend létesítésére, benne a vallástalanság és istentelenség, fejeinél a szentháromságtagadás és a kálvinismus harapódzott el. Az önkormányzathoz hű maradt rész visszautasítván a vádakat, azt mondá, hogy: a szakadások főnökeit saját absolutismushoz szító politikai érzületök

[1]) A küldöttség eljárásáról Prot. Egyh. Lap. 1860. 127.

[2]) Kecsk. Közl. 116.

[3]) Az önkormányzat további fentartásáért első sorban a Ballagi Mór Prot. Lapja, az átalakulásért az „Evang. Wochenblatt“ küzdöttek, egypár német nyelvü röpirat, mely külföldön látott világot, az önkormányzati párt diadalát nem kevéssé mozdította elő, a mennyiben egyházjogi helyzetünket felvilágosítá, s a külföldi jogtudósok részéről eleintén magasztalásokkal elhalmozott nyilt parancsot valódi értékében tünteté fel.

és egyéni érdekök vonzotta a nyilt parancs zászlója alá. Vallástalanságot vetni oly férfiaknak szemére, kiknek emelkedett gondolkodásuk és feddhetetlen életök köztudomásu volt, s kikről épen akkor irták a lapok, hogy midőn az uralkodó által ki nem hallgattatva reménytelenül oszlottak szét Bécsben, érzelmeik meghatottságának rögtönzött együttes imádkozásban adtak hangokat: mindenesetre helytelenség volt; a sokaság vallásos érzületét tekintve pedig, az önkormányzathoz hű maradt rész mit sem engedett a tőle elváltaknak. Tény azonban az, hogy az evangelikusok némely fejeinek az unióhoz való vonzódása okot adhatott a félreértésekre; tény az is, hogy az ország azon vidéke, melyen az elszakadtak főkerülete alakult, már évtizedek óta nemzetiségi és politikai separatistikus izgatásoknak volt szintere, s ennek ugyanazok voltak ismeretes vezetői, kik az egyházi elszakadásoknak, t. i. Hurbán és Hodzsa panslav felkelő csapatvezérek a forradalom idejében.

Az elszakadtak egyrésze 1860. május 15-ike után, midőn az uralkodó kimondá, hogy a nyilt parancsszerü átalakulást többé erőszakolni nem kivánja, visszatért ugyan az ősi alkotmány határai közé, a másik rész azonban megmaradt a felvett uj formában s Kuzmányi Károly bécsi theologiai tanár személyében superintendenst, Francisti tót lapszerkesztő s volt Bach-hivatalnok személyében pedig felügyelőt választott magának. Az ideiglenes államkormány mindenkép kegyelte a merőben hatósága alatt álló ujevangelikusokat, s nehezére esett, midőn Hodzsát, ki erkölcsi botrányokat követett el, hivatalától karhatalommal meg kelle fosztania. Végre az alkotmányos kormány létrejövén, 1867. május 15-én Eötvös miniszter rábirta a Fölséget a nyilt parancs és a hozzátartozó miniszteri rendelet hatályon kivül helyezésére, midőn is a régi jogviszonyokhoz való visszatérés az elszakadtaknak kötelességökké tétetvén, az egyesülés és testvéri kibékülés a főnökök közt megtörtént (1867. szept. 26.) s a pozsonyi kerület, melynek superintendense időközben meghalt, megszünt létezni.[1])

A nyilt parancs elleni küzdelem, habár sikerét a korlátlan hatalom pénzügyi és hadügyi romlásának s a nemzeti közhangulat

[1]) Prot. Egyh. Lap. 1867. 1288.

általi támogattatásának nagyrészben köszönheté, örökre nevezetes bizonysága marad a magyar protestans egyház vallás-erkölcsi erejének. Az inséggel küzdő protestans papság valóban tiszteletre méltóvá tette magát, hogy ellenállva a pénz és a hatalom csábigéreteinek, melyek a nyilt parancsból felé szóltak, továbbra is a szegénységet és az alázatos helyzetet választá. Az átalános meghunyászkodás és képmutatás ezen idejében a jogok ezen harca a kegyes szív bátorságát és állhatatosságát tükrözé vissza, melynek látványától egyszerre ezrek és milliók nyertek ismét uj lelket és reménységet, ugyhogy igazság szerint történt, midőn az alkotmányos és nemzetiségi vágyak látható rokonszenvvel fordultak a protestansok hősi elszántsága felé, mert amazok is ebből merítettek magoknak táplálékot. Az 1859. és 1860-ik évek tüntetései a fennálló erőszakos és annálfogva erkölcstelen rendszer ellen a száz meg száz Kazincy- és Széchenyi-ünnepélyek mind bizonyos vallásos és imaszerü jelleget nyertek. A veszedelem és a szabadulás csillámló reménye egyidőre istenfélőkké tette az embereket, s viszont a nemzeti érzelmeket átvitte az egyház terére annyira, hogy volt rá példa, hogy a halotti szónokot hazafias célzataiért hangos „éljen"-ekkel üdvözölte a gyászoló gyülekezet.[1])

Az 1860—61. alkotmányos időszak a polgári és politikai élet tág mezejét nyitotta meg azon nemzeti jogérzet előtt, mely a nyilt parancsféle küzdelem idején egyedül az egyházi ügyek körül nyilatkozhatott. Az egyházi kérdés ismét háttérbe szorult, s leginkább annyiban foglalkodtatá az elméket, a mennyiben a jogok ápolására és fejlesztésére itt is tér nyilt. A képviseleti rendszer, melynek foganatosítását a tiszántuli egyházkerület már a nyilt parancs kiadatása előtt néhány hóval elrendelé, mind ezen kerületben, mind egyébütt érvényesülni kezdett, Erdélyt kivévé, hol az e nembeli tervezgetések legkésőbb (1868-ban) indultak meg. Némely hatóságok egyébaránt (Szentes, Tata, belsősomogyi ref. egyházmegye stb.) életbeléptették azt mindjárt 1859 elején, a nélkül, hogy a kerületek utasítására várakoztak volna. A solti egyházmegye (Szász Károly) a már évtizedekkel előbb vitatott egyházi tisztujítás eszméjét érvényesíté, s ajánlá a többi ref. hatóságoknak is.

[1]) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1860. 1456.

Tiszántul a lelkészválasztási népjogokat szélesbítették. Egyáltalában célul tüzetett az önkormányzati jogokból minél többet bízni közvetlen a nép kezére, habár az e bizalomra egyelőre kevéssé mutatta magát méltónak. Az ujonnan szervezett presbyteriumok átalában nem feleltek meg a vérmes reményeknek. A beállott alkotmányos időszak tetemesen nevelte az alantas közegek függetlenségi érzetét, s utat nyitott sok helyt a rövidlátás, szűkkeblüség és a rakoncátlankodásra. Néhol az egyházak a lelkészek és tanítók fizetését akarták leszállítani, a lelkészi földek utáni adó fizetését számtalan helyen megtagadták, itt-ott egész egyházmegyék szegültek ellene a kerületnek! A tanügy pedig egyszerre sokat sülyedt szabaddá lett kezeinkben. Az elemi osztályokba való feljárás hanyagabbá lőn, vasárnapi iskoláink átalában megszüntek, a népiskolai szervezet jobbára a papiron maradt, gymnasiumi oktatásügyünk zavarba jutott. Azon felhangzó szózatot, mely követelte, hogy „állítsuk helyre iskoláinkat!" sokan ugy értették, hogy az osztályok számát megszaporították, a tanárokét pedig leszállították. Az 1860. szept. 20. egyetemes ref. tanári tanácskozmány az 1848. előtti példa szerint 6-ra tette a gymnasiumi osztályok számát, melyek fölibe egy 3 éves bölcsészeti folyamot tervezett. Habár tantervét a kerületek küldöttsége nem találta követhetőnek, mindamellett általános lett a törekvés 15—16 éves ifjainkat „bölcsészekül" nevelni. Midőn pedig e „bölcsészeti tanfolyamot" is az érettségi vizsga által ketté metszeni kellett: megtörtént mindaz, a mi e pálya kerekdedségének megrontására s a bölcsészet felőli legfelületesebb fogalmak terjesztésére szükséges volt. Tiszántul, mely e ballépésre a maga 1859. szerveze által példát mutatott, 1869-ben (elvileg) visszatért a 8 éves tanfolyamu gymnasium eszméjére, melytől Tiszáninnen el sem is távozott.

Egyátalában a multak reminiscentiaiból kevés épületet nyertünk. Mig az ujabb viszonyokból néha azt is elvetettük, a mi jó kinálkozott[1]): az alatt az örökös jogfejtegetés mellett kötelessé-

---

[1]) Egy példa erre a következő: a helytartótanács 1863-ban megrendeli, hogy az elemi iskolai tanítók hátralékait a polgári tisztviselők a községi pótadókkal együtt hajtsák be. Az egyházmegye pedig, mely maga nem bir semmit tenni a tandíjhátralékokkal, tiltakozik a felsőbb intézkedés ellen, miután nem a főtiszteletü e. kerülettől származott. Prot. Egyh. L. 1863. 1141.

geinket elhanyagoltuk. Volt valami léhaság e jogokhoz való ragaszkodásban is, a mennyiben csakhamar kitünt, hogy azok, kik ugyancsak sokat adnak arra, hogy e jogokat birják, legkevesebbet tesznek azok lelkiismeretes gyakorlásáért Az 1856-ik évi törvényterv kiadatása után is tapasztaltatott, hogy mily mulékony az a „buzgóság", mely a külső szorongatások ellenhatásaként keletkezik. Már 1858 és 59-ben megujult a panasz „a néptelen, pár óránál tovább nem tartó e. megyei gyülések" ellen, s egyik kitünőségünk fedző szavakra volt kénytelen fakadni az elharapódzott tespedés felett. „Közügyeink körül az érdekeltség, kivált világiakban, igen silányul fejlik. Nézzük csak esperességi s kerületi gyüléseinket, az egy nehány buzgón s jeleseken kivül vajmi ritkán találunk azokban egy-kettőt világi uraink közül."[1]) Mig a képviseleti rendszer életbe nem lépett, sokan ennek hiányát tartották minden baj forrásának, s azt hitték, hogy tökéletesebb képviselet mellett megjő majd a tökéletesebb részvét is. Azonban e várakozás is hiu volt. Hogy az 186$^0/_1$ alkotmányos korszak az egyházi tanácstermeket megüresíté, s a nép kebelében sok helyen zavart és ziláltságot idézett elő: az akkori politikai izgatottságnál fogva még menthető; hanem az egyházi közönyösség túlélte az alkotmányos időt, jelentvén, hogy magában a lélek tehetetlenségében van a baj. „Nincs szomorubb dolog" ugymond egyik oszlopemberünk az ideiglenesség alatt „mint a mi mostani egyházi gyüléseink felett szemlét tartani. Ott hol azelőtt az értelmes hívek százanként jelentek meg, most alig látunk 5—10-et. S kik azok? Rendesen csak a tisztviselők."[2]) A legkifejlettebb népképviselet alig volt egyéb üres jogfentartásnál és elásott kincsnél. Az egyháznak, mint vallás-erkölcsi társulatnak eszméje elhomályosult, vagy sohasem is élt a lelkekben. Az egyházi öntudatból egyáltalában hiányzott a ténylegesség, a lelki erőnek a szív életében és a tettekben való megmutatása. A protestálás és a negatio képezé uralkodó természetét, s e mellett bizonyos lágymelegség, mely sem jóra, sem roszra nem mutatott különösebb fogékonyságot.

Mindjárt 1860-ban egyetlen vallásos néplapunknak, a „Házi Kincstár"-nak előbbi kétezer előfizetője 600-ra szállott alá, a Prot.

[1]) Zabari Szontagh La. Prot. Egyh. Lap. 1859. 712.

[2]) Prot. Egyh és Isk. Lap. 1864. 292.

Egyh. Lap kimuláshoz volt közel, ugy hogy fenmaradása mellett politikai lapok utján lehetett agitálni, a Sárospataki Füzeteket 60 előfizetővel tengették derék kiadói, az Isk. Lap másodszor megbukott. Ugyanazon időben, midőn egyházi jogainkért az élet- és halál kérdést állitottuk fel, t. i. 1860-ban, annyira megapadtak az egyházak bevételei, hogy a dunántuli ev. kerület záros határidőt, a dunamelléki ref. kerület pedig utazó küldöttségeket kényszerült a hátralékok fizetése végett rendelni,[1]) mig egyházaink fényes fogadtatásokat rendeztek s banderiumokat állitottak a körutjokat tevő superintendenseknek és felügyelőknek, az alatt az iskolai segélypénztár hátralékai ezerekre rugtak;[2]) s mig a kerületek jogakadémiák állítgatására költekeznek, az alatt a magyar királyi egyetem tanárainak panasza bejárja az országot és Bécset, a hazai protestans gymnasiumokból kilépő ifjak hiányos képzettsége felől.[3]) A nyilt parancsban megigért államsegélyért, mely annyi tüntetéssel utasittatott vissza (1862-ben, dacára az ev. kerületek tilalmainak) már egymásután kezdenek folyamodni az egyházak, melyeknek kérvényeit nemsokára a superintendensek is széltire aláj egyezni kezdték.

E keserü tapasztalatok nyilván mutatták, hogy a jogérzet egyoldalu ápolása még teljességgel nem jelenti az egyház felvirágzását, s hogy valamit tenni kell azon sivárság enyhítésére, mely az egyház bensejét ismét eltölté. Azon vastag önzés, mely az anyagiak tekintetében a nép lelkén erőt vett, s melynek indokait fennebb fejtegettük, elfogta mintegy az egyháztól a földet, a melyen megállhasson, s a levegőt, melyet belélegzhessen. Itt bizonyult be legnagyobb mérvben, hogy a szegénység és a vallás-erkölcsi erő hiánya mily mérvben hatnak kölcsönösen egymásra!

Ha ezt az állapotot egyszóval kellene jellemeznünk, azt mondhatnók, hogy a szeretet lelke hiányzott az egyházból.

Azon egyház, mely 1857-ben 2.816,445, 1870-ben 3.144,571 lelket számlált, itt-ott gyülekezeteket zárt kebelében, melyek a vagyoni teljes tönkrejutás szélén állottak, s évtizedek

[1]) Prot. Egyh. Lap. 1860. 1170, 1179.

[2]) Ugyanezen időben (1862) a máramaros-szigethi iskola pénztáránál a hátraléki követelés 8786 frtra emelkedik! Prot. Egyh. L. 1864. 602.

[3]) Prot. Egyh. Lap. 1863. 1606. és 1865. 764.

óta összedugott kézzel nézte el mint semmisülnek meg számos egyházközségei a magokra hagyatás miatt.[1]).

Elődeink, kivéve azon egyházakat, melyekre az erdélyi fejedelmek gondoskodása egy vagy más részben kiterjedt, a prot. egyházközségeket állandó jövedelmi alappal nem látták el. A földesur törvény értelmében köteles volt a lelkésznek és tanítónak némi földbirtokot adni, de e tekintetben is a lehető legnagyobb szűkkeblüség uralkodott. Már Mélius Péter keservesen panaszkodik a világ nagyjai és az uralkodók ellen, kik fösvénységök miatt „a Krisztus tisztességére gondot nem viselnek". Hasonlót mondhatunk rólok és a birtokosságról későbbi időket s a legutóbbi évtizedeket tekintve is. A legelő-elkülönitések alkalmával részint idevonatkozó törvény nem léte, részint a későbbinek hiányossága miatt, a vallás-erkölcsi és köznevelési célokra rendszeresen alig jutott valami, az 1848-ki rendezések alkalmával pedig semmi sem, azon oknál fogva, mert akkor a közszükségek fedezését mindenki az államtól várta. A hol több lelkészek és számos iskolák voltak, s a felosztandó terület mértföldekre terjedt ki, az egyház és iskola szemét kitörölték egy lelkész és egy tanító számára kimért fekvőséggel, miután a törvény betüje többet nem parancsolt. H.-M.-Vásárhelyen, mely 13 □ mértföldön nyulik el, a legelői illetőségből egy tanítóra eső részt adtak iskolai célokra.[2]) Debrecen roppant területéből csak 1857-ben kapott az egyház 150 hold fekvőséget először, Csorba polgármester korlátlan befolyása következtében.[3]) Falusi községekben egyátalában semmi rendszeresitett jövedelme sem volt, s nincs legtöbb helyt ma sem az egyházaknak, az egyházi adót hirből sem ismeri a nép, elégnek tartván ha a papbért és a tanítóbért fizeti. Az egyházmegyei és egyházkerületi kiadásokat

---

[1]) Az erdélyi ref. kerületben a déézsi e. megyében 1754-ben 56 anyaegyház állott fenn, mindenütt templommal, papi és tanítói lakokkal; 1863-ban már csak 22! Ugyanezen évben s kerületben volt 6 olyan egyház, melyben mind a birtok, mind a lelkek elpusztultak; melyben birtok volt, de lélek nem, szintén 6; rendszeresen leányosított egyház 27.

[2]) E szűkkeblüséget 1861-ben azzal tette jóvá a város, hogy négy gymnasiumi tanár folytonos fizetését magára vállalta.

[3]) Szűcs, Sz. k. Debrecen története III. 1036. Mintegy 10 évvel később a város ezer hold földet adott ingyen iskolázási alapra.

ily körülmények közt leginkább a perselypénz fedezte.[1]) A lelkész és a tanító szűken mért földjének jövedelmén kivül merőben azon cselédszerü conventiora volt utalva, melyet neki az egyes hívek tartoztak beszolgáltatni, s mely pénzből és terményből állott. Mindkettő felszámlálhatlan keserüségnek és megsirathatatlan rossznak lőn forrásává! A pénzt a hívek hajdan ezüstben fizették, később a váltópénz hozatván be, nagyon sok helyen 2½-el kisebb értékre szállították le. A kerületek megparancsolták az ezüstérték visszaállitását (Dunamellék 1835), számos gyülekezet azonban kijelentette, hogy inkább papot sem tart többé! A forradalom után a termékek és iparcikkek, valamint a munka ára emelkedvén, a régi illetmények pedig változatlanul maradván, az egyházi tisztviselők nyomora még inkább sulyosbult. Ennek enyhítésére a kerületek a stóladíjt pengőre kezdték változtatni, vagy egyébként emelni,[2]) néhol pedig a lelkészi pénzfizetéseknek eredeti ezüstlábra visszahelyezése iránt hoztak ujabb határozatokat.[3]) Az ebből származó surlódások méginkább növelték azt az elidegenedést és kölcsönös elkeseredést, melynek a termékekkel fizetés kiapadhatatlan forrása volt. A lelkész gyakran ugy találta, hogy a neki szánt termék sem mennyiségileg,[4]) sem, a mi gyakoribb volt, minőségileg nem ütötte

---

[1]) Hogy mily gyenge ez az alap, annak bizonyságára szolgáljanak a következő adatok: Midőn 1823-ban a convent megállapodása folytán az egyh.-megyei közigazgatási szükségek fedezésére évenként 4-szer kitétetni rendeltettek a perselyek, több egyház remonstrált az uj teher ellen. A dunamelléki kerület házipénztárának perselyeit az egyházak elöljáróságai több helyt sokáig ki sem merték tenni, mert a nép nagy ellenszenvet tanusitott irányában. Egy 4–5 ezer népességü egyházban az évi összes perselyadakozás értéke volt 1845-ben 23, 1851-ben 11, 1858-ban 45, 1861-ben 48, 1867-ben 32 o. é. frt. Egy másik 25–30 ezer népességü gyülekezetben 184⁶/₇-ben 40, 185½-ben 39, 185⁷/₈-ban 38, 186½-ben 60, 186⁶/₇-ben 41 o. é. frt. Ide nem számitva azon forgalomból kiment pénz és rézdarabokat, melyek a perselyben szintén találtatnak. Az előbbi egyházban az e nembeli több év óta felszaporodott gyüjtemény 1833-ban eladatott 3 frt 24 kron v. p.!

[2]) Dunántuli evangelikusok 1857-ben, a tiszántuli és tiszáninneni reformátusok 1859-ben.

[3]) A dunamelléki és dunántuli ref. kerületek 1860-ban.

[4]) Tudok rá példát, hogy az egyház vékáját néhol titkon kisebbre vették. Tiszántul kerületileg kellett elrendelni a mértékek hitelesítését (1832) s egyes megyékben rendeletet kiadni, hogy a mértékek a lelkészlakon álljanak.

meg a jogos kivánalmakat, hogy a buza szeméttel, a bor vizzel összekeverve és megrontva adatik be. Néhol az illetékek baromszám szerint számíttattak, s a hívek, midőn a fizetés ideje közelgett, eladták barmaikat. A hol a hívek kézi munkát teljesítettek, ez pontatlanul és lelkiismeretlenül ment: a szántás karcolás volt, a takarás, gyüjtés, szénahordás, időn tul, vagy idő előtt, néhol épen vasárnap délutánokon, a közvallásosság botrányára. Néhol a hívek számának fogyása vagy növése következtében fizetési aránytalanságok állottak elő; kisebb helyeken a lakosság áttéréssel fenyegetődzött ha őt utolsó véka gabnájától is megfosztja a pap vagy a tanító. Az éhes belső ember azonban sok helyen kényszerült exequaltatni a koldus híveket. Hogy a termények beszolgáltatása körül elharapódzott visszaéléseknek eleje vétessék, a század első tizedeiben azok pénzértékre változtattak át, mely müvelet idővel, midőn a termékek ára emelkedett, teljesen megrontotta a hivatal jövedelmét.[1]) Azonban még hagyján, ha az illetékek bármikép is, de idejében megfizettettek volna. Azonban e tekintetben országosan elharapódzott hanyagság mutatkozott, még pedig legrégibb idők óta folytonosan![2]) Az egyházi hatóságok az évi hátralékok behajtását elrendelték ugyan, de e rendeletet nem volt kinek foganatosítani.

Innét érthető azon szorultság, mely, miután rajta az egyház benső ereje segíteni képtelen volt, mindenfelé kapkodott segedelemért, ugy hogy már az ötvenes évek kormánya alatt legjobbjaink köréből az a rettentő vallomás tétetett, hogy „Áldozatkészségünk kimerült, már nem lehet többé!“ jőjjön segitségünkre az állam, mert különben mindenestől elpusztulunk.[3]) Ez azonban tulzott félelem volt.

Ha igen sok helyen roszul állottak is az ügyek, de a nép nagyrésze természeténél fogva sokkal vallásosabb és jobb erkölcsü

[1]) A d—i papnak példul. régi 200 köböl buzája helyett járt 1857-ben 252 o. é. frtja, mely az akkori 7 frtos életár mellett 36 köböl buzát képviselt. A h—i lelkészek egy-egy szekér széna helyett ma is 1 frt 57 krral kárpótoltatnak. Hogy ily képtelenségeknek eleje vétessék, ujabban kerületileg határoztatott, hogy a termékek váltságdíja 5 évenként ujra állapítandó meg.

[2]) A hány egyház jegyzőkönyvébe bepillanthattam, e bajt mindenütt megtaláltam.

[3]) Baksay Dán. Sárosp. Füz. 1857. 203.

volt, hogysem egyházát fenn ne tudta volna tartani, melynek intézményeihez őszintén ragaszkodék. Ide járult még az, hogy ujabban az egyházak anyagi ügyei jobb rendbe térni kezdtek. A kerületek a biztosítás kötelezettségét kimondván az egyházakra, sőt e végett társulatilag is szövetkezvén[1]) a tűz általi tetemesebb kárvallásnak elejét vették. A legelő-elkülönítések és tagosítások következtében az egyházi tisztviselők igen sok helyen nevezetes fizetés szaporodáshoz jutottak, s takarékmagtárak szervezése által az egyházak még több helyen nem megvetendő jövedelmi forrásra tettek szert.

Egyátalában ugy látszott, hogy ez utóbbi állapotnak orvosszerét az egyetemes egyház lassanként felismerni kezdte az öntevékenységben és a munkás szeretet fejlesztésében.

S ez az a pont, melynél az utolsó évtizedben határozott javulást tudunk felmutatni.

E tekintetben az érdem legnagyobb része a pesti egyházi férfiakat illeti, kik előtt az ottani skót missió által kifejtett tevékenység is példaadólag lebeghetett. Székács József pesti ev. lelkész az 1857-ik évi Prot. Naptárban hívá fel különösen a hazai közönség figyelmét a jókedvü adakozás ügyére, s a dologgal mindjárt kisérletet is tett, a bázeli téritő-egylet számára kérvén segélyt. A felhivás eredménye az egész hazából 10 frt 33 p. kr. lett. Az ezután megindult Prot. Lapnak Ballagi Mór egyik feladatául tűzé ki ezen elhanyagolt mező művelését, s ő maga, azonkivül hogy különböző emberbaráti és egyház-iskolai célokra a lapban folyvást gyüjti az adakozásokat [2]) mindjárt eleintén egy prot. országos házipénztár alapitását inditványozá [3]) „szegény iskolák és egyházak" segélyezése végett. Az eszme átalános érde-

---

[1]) A tiszántuli kerület 1865-ben Lónyay Menyhért javaslata szerint a tömeges biztosítás eszméjét karolván fel, ez által a szokottnál alacsonyabb díjak fizetése mellett még bizonyos évi osztalékot is szerzett magának. Tiszáninnen hasonlókép áll a dolog.

[2]) A szerkesztői évi számadások eredménye ez: 1860-ban (jul.—dec.) 1120; 1861-ben 3560; 1862-ben 2500, a következő években sorszerint 1430, 1950, 1230, 1110, 170, 2150, 1880, 2040, 1020 frt. Összesen 1860—1871-ig 20,160 frt (az aranyat 5 frtba véve).

[3]) Prot. Egy. Lap. 1858. 105.

keltséget költött, habár az elmék nem tudtak összeegyezni azon kérdés felett: önkéntesen adakozzanak-e a pénztárba, vagy kirovás szerint, s az utóbbi esetben: lélekszám, holdak vagy közadó után-e? Azon év nyarán ifj. Vay Miklós b. példájára megkezdődtek és nagy lelkesedéssel folytak az e célu adakozások, bár Tisza Kálmán kinyilatkoztatá, hogy ezen egész eljárást nem helyeselheti, mert „az adakozások modorát meghatározni a zsinat kizárólagos joga és kötelessége."[1]) Dunamellék az „Egyetemes egyházi pénztár" tervét elkészitvén, 1861-ben inditványképen áttette a többi kerületekhez, majd ezután sikert nem remélvén, következő év őszén elhatározá, hogy a házipénztárt maga felállitja. 1863-ban Tiszáninnen, valamint Dunántul is szervezék kerületi segélypénztáraikat, Tiszántul egyetemest állít fel ugyanazon év tavaszán Tisza Kálmán inditványára.[2]) Az evangelikus kerületek e dolgot közösen fogták, s 1860-ban szegény egyházak és iskolák segélyezésére Székács fáradhatatlan buzgósága folytán „Ev. egyetemes egyházi gyámintézetet"[3]) alpították, a külön tanodai pénztárak ezen intézeten kivül is fenmaradván. 1859-ben kezdeményezése folytán az „Ágost. és h. h. országos árva-ápoló egylet" alapja vettetik meg Pesten.[4]) Török Pál 1860-ban a Ráday-féle könyvtárnak a pesti prot. főtanoda számára megvásárolhatása végett kért segélyt, mely célra 1861. októberig 15,000 frt gyült össze. A máramaros-szigethi iskola javára 1859—1863-ig, leginkább a tiszántuli kerületből 5000 frt gyült össze, míg a forradalom előtt egy egész egyházmegyéből összejött segély oly kevés volt, hogy néha az elküldési postadíjat sem érte fel. Egyéb főiskoláink érdekében, mint fentebb láttuk, mindjárt 1850 után megindultak az ujabb alapitványozások, Pápa, Eperjes, Pest és Debrecen költsé-

---

[1]) Prot. Egyh. Lap. 1858 1001.

[2]) Magyar ref. segélyegylet név alatt, mely 1868 óta évenként 2000 frtra oszt ki.

[3]) E célra már 1847-ben megkezdődtek az adakozások, melyek 1853-ig 761 frtra szaporodtak, 1870-ben már 12,832 frt osztatott ki könyöradományképen.

[4]) Bevételei 1859-től fogva az évek következése szerint ezek voltak: 4093, 4730, 5344, 5805, 5301, 7779, 8173, 8005, 10,470, 15,698 frt (1868-ban). Évek óta ezen intézet élén is Ballagi Mór áll.

ges épitkezéseket tettek[1]) s a tanárok számát és fizetését emelték. Révész Imre 1858-ban a moldva-oláhországi missio ügyében hivá fel a közfigyelmet, s példája után e célra is megindultak az adakozások, ugy hogy 1861-ben Celder Márton vándorlelkész megkezdheté ott működését.[2]) A diasporában élő bánsági és aradmegyei hiveket Hajnal Ábel esperes látogatja 1864 óta, s számukra lelkészi állomásokat szervez. A dunamelléki kerület a szlavoniai magyar reformátusokról;[3]) a dunántuli evang. kerület és a somogyi evang. egyházmegye szlavoniai hitsorsosairól gondoskodik.[4])

Hogy a társadalom alsó osztályánál az adakozási hajlam ma nagyobb lenne, mint ezelőtt évtizedekkel: teljességgel nem lehet állítani, sőt számos helyen az ellenkező áll, hol azon kegyeleti és „isten dicsőségére“ szánt adakozások is kidivatoztak, melyek valamikor szokásban lehettek. Hanem az is kétségbevonhatatlan, hogy ma ezen az uton olyanok adják vallásosságuknak hathatós jelét, kiktől ilyesmit ezelőtt kevésbé tapasztaltunk.

Végig tekintve azon nagyon hiányos névsoron, a melyet e tekintetben összeállítani hatalmamban állott,[5]) lehetetlen egy egész

---

[1]) Eperjes 1859-ig itthon 30,000 frtot gyüjtött. Debrecennek a fedeleztetés pár évvel később ugyanennyibe került, az épület négyszegre kiegészítésének, — melyet főleg a halhatatlan emlékü Balogh Péter sürgetett, — költsége 1869-ben 159,000 frtra tétetett.

[2]) A Prot. Egyh. L. hasábjain 1861-ben több mint 1600; 1862-ben ugyanennyi; 1863-ban több mint 1200 frt gyült e célra. 1865 óta a vezetők egyenetlenkedései miatt a magyar közönség pártfogása elfordult az ügytől. Részint ezen erőből, részint az angol téritő egyletekéből imaház és iskola épült Pitesten, Galacon, Ploesten, Szászkuton, Kalaráson és Brailán.

[3]) Prot. Egyh. Lap. 1867. 58. és 667.

[4]) U. o. 879. és 1868. 1091.

[5]) Itt csak azok említtetnek, melyek a Prot. Egy. Lap 14 éves folyamában feltalálhatók voltak s adományaik 1000 o. é. frtra mennek vagy azt tulhaladják.

Aldoboly község 1000 frt sz.-györgyi iskolára.

Alsó Zsigmondné 900 hold föld s két ház egy-egy évi jövedelmét erdélyi több egyháznak és iskolának és a kolozsvári muzeumnak.

Arenstein József s neje 1000 frt a pápai ref. tanítóképezdének.

Bakó Andrásné 2000 frt n.-váradi ref. iskolának.

Baldácsi Antal báró évi 630 frt a pesti prot. főiskolának, 1000 frt a dunamelléki r. k. lelkészi és tanítói gyámintézetnek, 1000 frt a komáromi egyházmegyei lelkészi intézetnek.

osztály élénk részvétét és nemeslelküségét észre nem venni ezekből az adományozásokból. S ez oly kedvező fordulat, melynek

---

Balassa Antal mintegy 100—120,000 frtnyi fekvőség a pesti ref. gymnasiumnak, és mintegy 50—60,000 frtnyi fekvőség a pápai főiskolának.

Bánfi Pálné Borbély Anna 1000 frt a sárospataki főiskolának.

Báron Benedek 12,000 frt brassóvidéki hét faluban lakó magy. evangelikusoknak.

Bató István és neje 4558 frt a miskolci ref. egyház harangjára, 2600 frt ref. úr-asztal készletre és a ref. gymnasiumnak.

Békés város 660 hold föld ref. egyházi és nevelési célokra.

Beleváři Ferenc 10,000 frt a csurgói tápintézetre.

Blankenstein Gy. 1050 frt a n.-váradi ref. templomra.

Bodrogi Gy.-né sz-udvarhelyi l. iskolát, és 4200 frt a baconi l. iskolára.

Boda Pál 5000 frt nemes-ladányi ev. egyháznak.

B.-Csaba 40,000 frt nevelési célokra.

Csetnek város 10,000 frt az evang. és kath. egyházak számára.

Csontos Lajos 150 holdnyi fekvőséget a pesti ref. főiskolának.

Debrecen város 1000 hold földet az elemi iskoláknak, 150 hold földet a debreceni ref. egyháznak, 180,000 frt szegényápoldára.

Derecske város 4205 frt a ref. gymnasium számára.

Dessewffy Trajtler Kata fekvőséget a szentiványi ev. egyháznak.

Dénes Ferenc 1000 frt és évi 40 mérő buza a vértesaljai egyh.-megy. lelkészi gyámoldának.

Dobsina város 84,000 frt ev. reáliskolára.

Dorottya főhercegnő a budai ev. özv. papnéknak 4000 frt.

Dudok József egy házat és 800 frt miskolci ref. l. iskolára.

Egresi Lajos kapitány 1100 frt a mondri, miszlaki és pozsonyi ref. és evang. egyházaknak.

Ferenc József király ő fels. mint szőlőbirtokos 1000 frt a tolcsvai ref. egyháznak.

Fogarasi János 3000 frt a barsmárki, szikszói és sárospataki iskolák számára.

Gál Istvánné Kovács Mária 1300 frt különböző egyházi célokra.

Gózon Kálmán 24,000 frt a kiskunhalasi főgymnasiumnak.

Gyürki Pálné Vay Erzsébet 1000 frt a szigeti gymnasiumnak, és 1000 frt a sárospataki főiskolának

Háber egy emeletes házat a hátszegi ref. egyháznak.

Halász László 3000 frt gyönki gymnasiumnak.

Hunfalvy Pál és neje 2000 frt a pesti ev. gyámintézetnek.

Huszár Kálmán 20,000 frt a pápai főiskolának.

Jakabfalvai András egy könyvtárt a miskolci ref. gymnasiumnak.

áldó hatása nem sokáig maradhat követés nélkül a nép alsó rétegében sem.

Jenei Sándor mintegy 2150 frt a kecskeméti főiskolának.
Juhász János 1000 frt abádi egyház harangjára.
Káldi Miklós 13.500 frt a váci ev. egyháznak, T.-Szelének 5000 frt.
Kanyó Mihály 600 arany és 6000 frt a debreceni főiskolára.
Kazinci János 3976 frt a bánóci ref. templomra.
Kern Zsuzsána 5000 frt a sopronyi ev. főtanodának.
Kecskemét város 60 hold föld a ref. egyháznak.
Kis József 1000 frt etyeki ref. egyháznak.
Konkolyi Lászlóné 1000 frt pápai gymnasiumnak.
Koren Pál 100 köböl buzát a pitvárosi ev. templomnak.
Kovács Istvánné 1600 frt lacházai ref. egyháznak.
Kovács Sebestyén Endre 1200 frt drégelpalánki egyh.-megy. tanítóképezdének.
Kovásznai Kovács Lőrinc 1100 frt szathmári l. iskolára.
Kun Bertalanné Lacai Sz. Susána 1500 frt iskolai célokra.
Kun Gothard gr. 9000 frt szászvárosi algymnasiumnak és ref. egyházaknak
Kunszentmiklós közbirtokossága évi 2400 frttal gymnasium fenntartásához.
Kurc Ferenc földet és pénzt és házat a bölcskei egyháznak.
Liedemann Róza 1000 frt az ev. gyámintézetnek.
Lónyai Menyhért 1000 frt a szerémségi missióra.
Lónyai Menyhért pénzügyminiszter előterjesztésére a király 8147 frt ára faanyagot a mar.-szigeti lyceumnak.
Madarász testv. 2200 frt a pécsi ev. templomra.
Madarász E. ifj. 2000 frt a pécsi ev. templomra.
Madas Károly 1000 frt a pesti prot. főiskola könyvtár épületére.
Martini Anna 20,000 frt a pozsonyi ev. lyceumnak.
Mezőtúr alsó része 5000 frt iskolai célokra.
Mikó Imre gr. 4000 frt a kolozsvári ref. főiskolára.
Nádasi 2000 frt a pécsi ev. templomra.
Nagy József 31,000 frt a losonci ref. iskolának s az ottani lelkészözvegyek nyugdijazására, debreceni collegiumnak 10,000 frt, 9240 frt a pacséri ref. egyháznak.
Nagy Ignác 4000 frt a tolcsvai ref. templomra.
Nyáradi János 300 frt jövedelmező föld a csurgói ref. algymnasiumnak, 20,000 a csurgói iskolának.
Nyiregyháza város 100,000 frt a nyiregyházi ev. algymnasiumnak, 2100 frt eperjesi collegiumnak.
Pálfi János 1800 frt a pozsonyi ev. egyház és lyceumnak.

Az egyházak buzgósága tetemes mérvben nyilatkozott uj épitmények létrehozatalában s a régiek átalakitása vagy kijavitá-

---

Pálóci Horváth Mária 10,000 frt a sárospataki főiskolára, 1300 frt pesti protest. főiskola könyvtár épületére. Később 1867-ben mintegy egy millió frtnyi érték különböző egyház-iskolai célokra.

Pataki János és neje 1000 frt a sárospataki főiskolának.

Peja Magdolna 1800 frtos házat a pesti prot. árvaháznak.

Prónay Gábor b. 1000 frt a rozsnyói főiskolára, 13,000 frt acsai templomra, 4000 frt e. e. gyámintézetre.

Podmanicki-Beleznay-család 16,000 frt a selmeci főtanodának.

Podmanicki László b. egy templomot és iskolát épített és a tanítónak évi 50 frt, 10 kila rozs, 4 öl fa alapít, és 10 hold földet ajándékozott a dengelegi ev. egyháznak.

Pulszky Ferenc és Ákos 1250 frt és évi 550 frt, 12 kila buzát, 60 öl fát örök időkre széchényi ref. egyháznak és 1000 frt az eperjesi collegiumnak.

Gr. Ráday-család 10,000 frt könyveket a pesti prot. főiskolának.

Radó János és neje 1000 frt a kakcsanyi ev. templomra.

Ragáli Károlyné Kubinyi H. 1000 frt a sárospataki tápintézetre.

Rajner György 10,000 frt a kézsmárki lyceumnak.

Gr. Rhédey János 130,000 frt iskolai célokra.

Rédei László fekvőség a debreceni és sárospataki főiskolának.

Ruprecht János gyermekei 11,350 frt soproni ev. egyház iskoláknak.

Szabó Pál 3100 frt és 500 db. könyv a siteri egyház és iskolának.

Szentiványi Bogmér Vince 6000 kötetnyi könyvtár a pesti ev. gymnasiumnak.

Szepesi Péter 1000 frt a sárospataki főiskolának.

Szontágh 2000 frt a pécsi ev templomra.

Szücs Lajos és neje 1260 frt pesti prot. főiskolának.

Sárközi Gedeonné 1152 frt buzai ref. egyháznak.

Schiller Ernesztine 1000 frt pesti ev. tót egyháznak.

Sipos Mihályné 5000 frt a kecskeméti főiskolának.

Schöeller Sándor és Pál 1000 frt a lévai ev. paplakra.

Staffenberger Alajos és Luiza 2000 frt a pesti ref. papnöveldének.

Stozz József 1000 frt a csurgói gymnasiumnak.

Stolcz János 1000 frt a csurgói algymnasiumnak.

Tatrangi Sándor és neje 4500 frt, ház és 70 köbnyi földet az uzoni ref. iskolának.

Teleki Gyula gróf 2000 frt a pápai jogacademiának.

Teleki Sándor gróf 1575 frt domestikára, 900 frt a szerémségi missióra.

Teleki Domokos gróf 5000 frt a vásárhelyi föiskolának.

Tisza László 1550 frt a kézdi-orbai iskolai célokra.

Trangusz testvérek 135,000 frt az iglói gymnasiumnak.

sában. Csak maga a Prot. Lap 124 egészen ujból előállitott vagy tetemes költséggel átalakitott templom és torony épittetését jegyezte fel.[1])

T. Sz. Miklós 1000 frt a ref. tanulók tandíja pótlására.

Ujházi József és neje, pap és iskolák 30 hold föld s évi 1200 frt örök időre szóló járadék a lendaméri ev. egyháznak.

B. Vay Miklós id. és neje 2000 frt a sárospataki főiskolának.

Vajna László 1000 frt a zágoni ref. iskolának.

Vörös Luiza, Cs. Tóth Sándorné 8242 frt a győri ev. egyháznak.

Zágon község 20,000 frt a ref. iskolának

Zichy Henrik gróf 1000 frt a mosonmegyei ev. iskoláknak.

Zsedényi Ede 1000 frt a tiszai kerületi nyugdij-intézetnek, 550 frt az ev. gymnasiumoknak, 2000 frt a nyiregyházi ev. képezdének, 1100 frt a népiskola, tanitó és tanulóknak, 1000 frt a miskolczi ev toronyra, 2500 frt a tiszai kerület ev. egyházaknak és tanítóknak, 100 frt a k. k. gymnasiumoknak, 1000 frt az eperjesi collegiumnak, 2000 frt a n.-rőcei tót gymnasiumnak.

Zsoldos Imre 1100 frt az egri ref. egyháznak.

Zsoldos Sándor 1000 frt és két darab szőlőt a hevesi ref. egyháznak.

[1]) Azon egyházak névsora, hol templom és torony építtetés történt, a következő: Acsa ev., Abrudbánya, Arad ev, Alsó-Nána r., Alsó-Ság ev., Alsó-Siménfalva r.

Babarc r., Bicske r., Banóc r., Barabás r., Berzéte r., Betzdorf r., Bodola r., Butyin ev.

Cegléd.

Csabdi, Csákvár ev., Csaltó r., Csuza r.

Daróc r., Dengeleg ev., D.-Pataj, Diószeg r.

Ercsi.

Farmos ev., Felsőlövő ev.

Galambok ev., Gesztely r., Gödöllő r., Gömör Pányit ev.

Győr ev.

Heréd ev., Hidvég r.

Ireg r., Irsa r.

Jabakfalva ev., Jánosháza ev., Jászberény r.

Karcag r., Kecskemét r., Kécs r., K.-Nyék r., Köröshegy, Köbölkút r., Kiszács ev., Krizba ev., Kis-Sz.-Miklós r., Kisasszond r., Kórógy r., Kócs r.

Losonc ev. és r. Liszó ev., Lovász Patona ev.

Maros-Vásárhely ev., Madaras r., Marócsa r., Maroshida ev., Medarcs ev., Ménfő ev., Mérges ev., Miszla ev., Miskolcz r. és ev.

Nágocs r., N.-Décs ev., Nyir r.

Path ev., Patró ev., Pákozd ev., Pest ev. és r. német, Pécel r.

Retz r., Réthe r, Répce-Lakcsány ev.

Szász ev., Szolnok r., Szend ev., Szemeria r., Szentmihály u., Szeghalom r., Szerdahely, Szepetnek ev., Szeszta r.

Ugyancsak a tettekben nyilatkozó buzgóság jellemzésére megemlítjük, hogy a Prot. Lap ujabbi folyamában 104 iskolának találtuk feljegyezve uj épületekkel való ellátását s 90 helyről jegyeztünk össze tudósitást uj lelkészlakok állitásáról[1]) noha köztudomáson van, hogy ezen épitkezések egy részében külföldi hitrokonaink segitségével is éltünk.[2])

Az alatt míg a legfőbb erkölcsi törvény, a szeretet, ily mérvben érvényesité magát egyházi életünkben, a vallásos öntudat ébredésének és fejlődésének jelei is mind nagyobb számmal mutatkozának; s a mint a közszellem e tárgy felett sajtó utján is nyilvánulni kezdett s irodalmunkban magának saját közegeket talált: megkezdődött az a feletti nyomozódás, hogy miféle szellemléleti irányzatnak lehet tulajdonítani a vallás-erkölcsiség és egyháziasság nagymérvü elhanyatlását, s miképen lehetne ezen segíteni?

Ezzel meg volt nyitva a sorompó a különböző theologiai felfogások előtt s a biblia- és hittudományi eszméknek egyszerre

---

Sár-Sz.-Miklós ev., S.-Kaza r., Stola ev., Sopron ev.

Takó (Somogym.) r., Tája r., Teleki r., Torvaj, Tök r., Tószeg r., Tolcsva r., Tót-Keresztur r., Tót-Földvár ev., T.-Ujlak r.

Ujvidék r.

Vadna r., Vác r., Valk r., Vörösmart r.

Zukmantel ev.

Zsidd ev.

[1]) Nálunk az egyházi statistika nem léte miatt, eféle adatok hiányosságuknál fogva, a mellett, hogy összeszedésök igen sok időt kiván, utoljára is csak igen tökéletlen képét adják a dolgok állásának. Egyáltalában a magyar prot. egyház megbecsülhetné már magát annyira, hogy egyetemlegesen intézkednék a statistikai adatok gyüjtése és további egyöntetü jegyzése érdekében. Mert most teljes sötétség és zürzavar uralkodik, ugy hogy magok a kerületek sem tudják mi van és mi nincs az egyes egyházakban. Ha másképp nem történhetnék, a névsorokat kellene egyenlő rovatok szerint készitni, melyek kiterjeszkednének a templomokra és tanszobákra, a házaspárok, az elváltak, a törvénytelen születtek és az úrvacsorával élők, az áttértek számára, az egyházközségek vagyoni állására, a lelkészi és tanitói fizetések pénzértékére, az egyházi adóra és kegyadományokra, az elhunyt tisztviselőkre, valamint sok egyéb más dolgokra is. Önismeret nélkül kevésre boldogulunk.

[2]) Csak maga a Gusztáv Adolf-egylet fenállásától kezdve 1870-ig mintegy 5—6 száz ezer forintot küldözött be már hozzánk. Ezenkivül tetemes mérvü adományokat nyertünk Angolországból és Hollandiából.

oly élénk harca keletkezett, minőhöz foghatót a magyar prot. egyház a reformatió százada óta nem látott.

Már említők, hogy nálunk a protestantismus a forradalom előtt a legszabadabb eszmék előtt tárt kaput. Irodalmi képviselője a rationalismusnak, ki azt a theologiában rendszeres mű által képviselte volna, nem volt ugyan, s a hivatalosan uralkodó egyházi cenzura miatt nem is lehetett, de a titkos hívek annál nagyobb számmal valának. Dacára, hogy a Metternich-féle kormány sokáig elzárva tartotta utazó papnövendékeink előtt a külföldet, nehogy onnét ártalmas felvilágosodást hordjanak haza: mindazáltal, sőt csak azért is leginkább ennek kápráztató fényére maradtak csüggesztve az igehirdetők szemei, annyival inkább, mert a confessjonalismus hívei, a szomszéd Németországban, mint a katholicismus kenyerespajtásai voltak ismeretesek, a mi nálunk gyülöletes volt. A régi „Prot. Egyházi és Isk. Lap" is ezen irányról volt ismeretes, habár annak ismeretes felületességét szerencsésen kerülte, s a pietismus iránt is inkább rokon- mint ellenszenvet tanusított. Fáy András fejtegette a reformatió folytonosságának elvét, s a hitvallások kijavitása szükségességét. [1]) Somossy (S.-Patak) és Aranyi (Debrecen) hittanárok a Kant szelleméből merítő theologiának voltak elkésett epigonjai, kik a hivatalos rendszabályok által megkötözve, következetesen semmiféle elvet sem vihettek keresztül, s épen e miatt, hogy t. i. a tanszékeken az egyháznak, nem pedig az alanyi meggyőződésnek tolmácsaiként ültek, minden hűséges szolgálataik mellett sem tudtak őszinte lelkesedést támasztani tudományuk és a hit iránt. Erdélyben az orthodoxia még kevésbé volt iskolailag elszíntelenitve, hol Antal a 16-ik század theologiáját reprodukálta volt, mindazáltal a rationalismus a század eleje óta ott is nagy tért foglalt el. [2]) Szabadabb kifejezést nyertek az észszerüségi nézetek az egyházi beszédekben, melyek a nélkül, hogy a sarkalatos dogmákat nyíltan megtámadták volna: a csodaszerűség elmagyarázásától, élettelen okoskodásoktól, a száraz moralizálástól, olykor a vizenyős érzelgősségtől nyertek határozott jellemet. Az espereseknek tisztökben állott a fiatal papok beszédeit átvizsgálni, s Tiszántúl a század eleje táján nehány hivatalnokot

[1]) Óramutató.

[2]) Salamon Józs. Prot. Egyh. L. 1858: 865.

a helvét hitvallástól eltérés miatt felfüggesztettek, [1]) másutt is próbáltak koronként hasonló rendszabályokhoz nyúlni, (Márton és Papp István) azok ellen, kik a confessiók csalhatatlanságában nem biztak, azonban szigorral és rendszabályokkal a később általánossá vált irányzaton változtatni, s a symbolicus könyvek tekintélyét a lelkekben helyreállítani nem lehetett. „A métej annyira elborította az egyházat, hogy sokan talán szégyennek tartották volna annak zászlója alá nem állani.“ [2])

A közrémület, melyet a nemzeti katastróf okozott, a supranaturalisták malmára hajtá a vizet. Némelyek az egész szerencsétlenségért hajlandók voltak a rationalistákat tenni felelőssé, az eláradt egyháziatlanságért pedig egyenesen őket vádolák. A hallatlan zsarnokság, melyet a kormány minden irányban gyakorolt [3]) a szabad vallási meggyőződés embereire is természetesen súlyosan nehezült; mit némely igazhitüek nem csekély elégtétel gyanánt tartottak s elveik győzelmére magyaráztak. E fölületes vigasztalásnál komolyabb volt a szemrehányás, melyet az a nép bibliai hitének megrendülésééért, vallásosságának és erkölcsének megapadásáért az ellenpártiaknak tettek. Hogy a belbuzgóság oda van, úgy mondának, annak oka a liberál eszmék terjedése, mert e miatt nem hiszi a nép többé a Krisztusban való megigazulást, a szent irat ihletését, s oka még az egyesítési törekvés [4])

[1]) Sas János diószegi lelkészt 1799-ben és Ország Pál szathmári egyház megyei tanitót 1821-ben.

[2]) Első Prot. Egyh. Lap. 1858 : 48. v. ö. 1866. 455.

[3]) Egyebek közt eltiltá a kormány Simon „keresztyén vallás tantételekben és biblia mondatokban“ czímű művét, rationalis iránya miatt.

[4]) A két prot. felekezet egyesítésének eszméje 1841 óta sokakat foglalkodtatott nálunk, s elismeréssel emeljük ki, hogy az evangelikusok által nagyobb előszeretettel ápoltatott, mint a reformatusoknál. Azonban épen e miatt is ott a külön nemzetiségű hívek közt sokféle félreértések és izgatásuk anyagául szolgált. Egyébiránt a nézetek e tárgyban kezdet óta nem voltak kellően tisztázva. Igy péld. Székács „dogmatikus, symbolikus és confessionalis uniot nem akart, ellenben igen sokan ilyet akartak. A forradalom utáni közös lesujtatás ismét felköltötte némelyekben az egyesítés vágyát, s ezen ügy hőkeblü barátja és országos indítványozója Zay Károly gróf még egyszer fölemelte szavát ezen érdekből (Prot. Egyh. és Isk. Lap 1865 : 1506) fejtegetvén, hogy ő mind a tanra, mind az anyagi kérdésekre nézve mily kivihetőnek tartja az egyesülést. Sokan osztották a gróf nézeteit, mások azonban mutatták a nehézsége-

is, melyet a két protestans egyház közt némelyek sürgettek[1].)

A szabadabb irány hívei pedig a vallásosság hanyatlásáért az orthodoxiának tettek szemrehányásokat, mely magával a természeti és az ész törvényekkel minduntalan ellenkezésbe jövő hit-rendszerével s azon alapuló kultusával a mai kor fiát elidegeníti magától, mely a vallásban olyan hitcikkekre fekteti a fősúlyt, melyek egy embert sem tettek jobbá és kegyesebbé, s mely a maga türelmetlen természeténél fogva elvadítja az egyháztól mindazokat, kik képmutatók lenni nem akarnak.

A kölcsönös szemrehányások azon közös alapból indulnak ki, a melyen föltételezik egyfelől, hogy merőben az egyéni természettől függ egyik vagy másik irányzat követése, másfelől, hogy a vallásosság vagy vallástalanság ezen irányzatok bármelyikével az okozat és ok viszonyában áll. Ezen föltétel azonban hibás.

Kétségen kivül igaz, hogy a vallásos hit napjainkban nem az a mi hajdan volt, nem is az a minek lennie kellene, hanem ami lehet. Ha a legközönségesebb emberek nyilatkozatait ellessük az egyház sarkalatos tanai felől, ép oly kevéssé fog az megfelelni a 16-ik század tantételeinek, mint a 19-ikéinek. Ha a személyes élő istenbe vetett hitet és az erkölcsi főparancsokat leszámítjuk: azontúl merő zavar és homályosság áll előttünk, miből az igazhitüség ép ugy kimagyarázhatja a maga előnyét, mint a szabad irány. A nép a felekezeti váltanoknak mégcsak sejtelmével sem birván, kultusában látja megszemélyesitve egész vallását, s minden vallássá lesz előtte, a mi annak keretébe beilleszthető, első rendben pedig maga a keret. Mindenesetre olyan a hittan, a minő a nép mivelődési fokozatának megfelel. A bárdolatlan oláh még őszintén hisz az ördögben, ki őt nyavalyákkal gyötri, a magyarfaj e tekintetben már oretnek, habár a kisértetlátástól még szintén nem tudott megszabadulni; a napszámos református asszony még jó lelkiismerettel böjtöl, a mit a szélesebb látkörü gazdaember már

ket, melyek a hittani alapelvek, a rítus, a szervezet, az általános jellem és nemzetiség különbsége miatt felmerülnek, s melyek miatt csupán a felekezet közti ügyek elintézésére javasoltak egy közös hatóságot.

[1]) Mockovcsák. Hitéletünk hiányai.

nem cselekszik; a falusi földmives még imádkoztat esőért, szárazságért, a szerint amint gazdálkodása kivánja, de a vásárokra járó iparos már egészen a természet urára bizza ezt a dolgot; a szegény vak asszony örül, ha az úrvacsorai kenyérből egy kis morzsalékot elrejthet betegsége esetére, a művelt delnő az egész szertartásban egyáltalában semmi vonzót nem lát, s ha teheti inkább misére megy, hol szép éneket hall; kegyes öregjeink, kiket semmi időjárás fel nem tartóztathat a templomba menetelben, a legszentebb hittel várják szószerint a dicsőség hervadhatatlan koronáját, mely homlokukra fog tétetni, de a kántor, ki előttök énekel, már máskép képzeli az egek dicsőségét, és igy tovább. Nevetséges dolog hinni, hogy valamely nép, mely tudatlanságában megmarad, normalis viszonyok közt vallásán változtasson. A mi a nép meggyőződésében és előitéletében gyökerezik, ki nem irtható onnét, még akkor sem, ha az mint alárendelt értékü dolog a vallással teljességgel nem érintkezik, mint ezt a számnélküli babonák példája mutatja, melyek ellen hasztalan minden előterjesztés és minden példaadás. Midőn pedig valami a legszentebbel áll közeli vonatkozásban: a megváltoztatásnak kisérlete több kárt okozna mint hasznot, azonfelül, hogy teljesen sikertelen maradna. Ha a nép értelme sötét, ha esze fejletlen, ha ismeretei pangásban vannak, sohasem juthat el a tökéletesebb vallásra. — „Az olyan ország" ugymond az emberi nem természetének egyik kitünő buvárja „mely régi tudatlanságát folytatja, mindig régi vallása mellett marad. A nagyon tudatlan nép épen tudatlanságánál fogva fog olyan valláshoz vonzódni, mely tele van csodával, mely számtalan istenekről beszél, s mindent ami előfordul, ezen istenek közvetlen beavatkozásának ró fel. Viszont olyan nép, melyet tudománya a tények helyesebb megitélésére képesít, s mely a kétkedés nehéz feladatát megszokta, kevésbé csodás és kevésbé felötlő vallást fog követni, olyat, mely hiszékenységét nem veszi annyira igénybe." [1]) A vallásosság abban az értelemben, melyben mi vesszük, valamint az erkölcs is független ezen különböző fokozatu hitnézetektől. Az istennek tetsző élet és kegyesség a szabadabb hittani meggyőződések mellett szintugy lehetséges, amint a

---

[1]) Buckle, Geschichte der Civilisation. Leipzig. 1864. I. I. 219.

legkifogástalanabb igazhitüség sem óv meg szörnyű gonoszságok elkövetésétől; ami azt mutatja, hogy a vallás dogmai oldala nem tartozik annak lényegéhez. Hazánkban a negyvenes évek rationalismusa a millió jobbágyok szolgaságát megszüntetvén s a felekezetek jogegyenlőségét kimondván — nagyobb vallásosságnak és jobb erkölcsnek adta bizonyságát, mint az erényes igazhitüség, mely a népek elnyomásával és a különhitüek üldözésével szépen megbarátkozott. Gondoljunk Servet és Dávid Ferenc történetére, Debrecen város végzésére, melyben a ref. vallást elhagyók halállal fenyegettetnek, azon embertelenségekre, melyekkel a protestáns orthodoxia, a hol virágzik, ma is körül veszi magát (Meklenburg, Skotia [1]), Svédország), s akkor be k ll vallanunk, hogy a hitnézetek melletti nagybuzgóság, erőszakos természeténél fogva, végképen gyanussá tette magát. Azon hit, mely oly kérdésekben, melyek felett az emberiség felekezetekre szakadt, kizárólagos csalhatatlanságot követel magának s a másként hivőket kölcsönösen kiátkozza, nem a valódi igazság kifejezése többé, melyre a vallásnak törekednie kell, hanem a szenvedély szava, mely önmagát állitja fel törvényül. Történelmi igazság, hogy a spanyol inquisitorok legnagyobb része a legfeddhetetlenebb életet folytatott, de vallás-erkölcsiség-e ez, mely isten nevében kikeresett kínok közt gyilkolt? kicsoda vethetne a jezsuiták szemére nyilvános eretnekséget? de mit ér, ha e mellett egyszersmint átkaivá válnak a családnak, a társadalomnak és az államnak? Nem kifogástalan volt-e Róma igazhitüsége, s nem párosult-e ezzel a családi és állami élet legnagyobb elfajulása?

Egyátalában az orthodoxiának, midőn a hitnézetek új alakzatai ellen neheztel, nincs igaza, nemcsak azért, mert az eszmék ezen fejlődése az általános műveltség terjedésének szükségképeni következménye, hanem azért sem, mert a szabadabb hittani irány is az őszinte vallásosság és erkölcsiség ápolását tűzte célul, az igazhítüséggel együtt küzd a közös feladat megfejtése utjában álló elemek ellen.

---

[1]) A mi Scótiát látott theologusaink nem győzik eléggé magasztalni ezen ország hitbuzgóságát, de az angolok, kik az ottani életet még jobban ismerik, feljegyzik azon tudatlanságot és erkölcsi vadságot is, melyet maga körül terjeszt. Buckle, Geschichte der Civilisation. Leipzig II. 227 és II. 571.

Fegyvereik azonban egészen különbözők.

A mi a vallás-erkölcsiségnek legnagyobb akadálya, a lelki tehetségek alapszerkezete, az önzés és anyagiasság szertelen elterjedése: a szabadelvüség ez ellen a szellem fegyvereivel harczol, az igazhitüség pedig a tett fegyvereivel. A munka egészen hasonlít a nap és a szél eljárásához, midőn a felett versenyeztek, hogy a vándorló legénynyel melyik fogja letétetni köpönyegét. Az igazhitüség minduntalan erőszakot alkalmaz, s az eredmény az, hogy a legény csak annál inkább beleburkolódzik köpenyébe. A türelmetlenség, melylyel a feladatot megoldani akarja, mindig roszszabbá teszi a helyzetet, mert ha az emberek szabadon nem nyilváníthatják gondolataikat, szokássa válik nálok a képmutatás, az őszinteség az élet minden viszonyaiban eltünik, s a csalás és hazugság oly erkölcsi felfordultságot idéz elő, melyben megutálhatja önmagát az emberiség.

Miután tehát a gyakorlati élet kimutatja, hogy a vallás-erkölcsiség mindkét hittani irány mellett virágozhatik, s hogy az orthodoxiát is leginkább türelmetlensége teszi rosszá: e körülmény elméleti és tudományos felvilágosítást kivánt tőlünk, ennélfogva rávezetett a hit sarkalatos tanainak s a vallás lényegének beható ellemzésére.

Ballagi Mór volt az első, ki őszinte és egyenes szót nyilvánított a hittani meggyőződések körül, s nálunk egyszer-mindenkorra véget vetett azon kinlódásnak, mely a vallási és egyházi működés főfeladatát az új bornak ó-tömlőbe való töltögetésében s a megbetegedett egyházi életnek külsőleges varázsszerek általi kuruzslásában keresgeté.

Miután P e t i József, előbb kecskeméti, majd pesti tanár, a hittani fejlődés eddigi fokát tudományosan constatálta, [1]) Ballagi rámutatott azon szükségre, hogy a hit lényeges kérdéseit további komoly és szabad vizsgálat alá kell vennünk, különben a szellemi élet soha sem fog köztünk megújulni; s ezzel egyidejüleg „Krisztus feltámadása" felett érdekes vita kezdetett meg, mely csakhamar önálló irodalmi művekbe is átment, [2]) majd ugyancsak ő

[1]) Kecsk. Közl. I., II. és III.

[2]) F i l ó L. Feltámadás és spiritualismus, vagyis védelme a Jézus testi feltámadása igazságának. Kecskemét 1862. Ballagi. Tájékozás a theologia mezején. Pest, 1862. — Filó. A keresztyén hit védelme.

tanulmányainak folytonos sorozatát tette közzé a bibliai nyelvészet és itészet, valamint Jézus élete köréből. Szeremlei Gábor már előbb közrebocsátá a maga „Vallástudományát", mely legkitűnőbb rendszeres mű e szakban az utolsó félszázad alatt nálunk megjelentek között. Bauhofer, Fabo A. és Révész Imre egyháztörténelemi művek közrebocsátásával világosíták meg multunkat s terjeszték az egyház iránti érdekeltséget. Ez utóbbi, valamint Papp István, Herepei, Ince, Török Pál, Fördős, Szász Károly, Tompa, Dobos, Szoboszlai P. István, Heiszler stb. a gyakorlati lelkipásztorkodásra tartozó munkák készitésében és közrebocsátásában; Farkas, Kiss János, Heiszler, Zsarnay, Kolozs, Kun Bertalan stb., pedig theologiai kézikönyvek szerkesztése által gazdagították irodalmunkat; Révész Bálint, Dobos, Szász Károly stb., imakönyveket irtak. E serény munkálkodásban a „Sárospataki Füzetek" és a „Prot. Egyh. Lap"[1]) részint az anyagok gyüjtése, részint a vezéreszmék fejtegetése, részint a gyakorlati élet ellenőrzése és irányzása tekintetéből buzgó részt vettek s egyszersmind az itészet tisztét is teljesítették; ellenben a kerületekben mindeddig nem lehetett nagyobb érdeklődést költeni az egyházi élet irodalmi forrásának és eszközeinek hivatásszerü ápolására, minek kiáltó bizonysága egyebek között botrányosan elavult és hibás bibliafordításunk és református énekes könyvünk ügye.[2]) Az utóbbi években Révész Imre alapított egy irodalmi vállalatot, „Magy. prot. Egyh. és Isk. Figyelmező" név alatt, melyben az orthodoxia egész türelmetlenségével küzd a reformirány hívei ellen, mig viszont ezek a Kovács Albert szerkesztése alatti „Egyházi

[1]) E lapnak tudományos melléklete. A Prot. tudományos Szemle 1870 óta.

[2]) Az énekeskönyv javításának szüksége nálunk már 1848 előtt irodalmilag elvolt ismerve. A tiszáninneniek inditványára az 1867. convent is sürgeté azon ügy elintézését, mely csakhamar élénk részvétet költött. A reformhoz Ivánka G. zenetudományi (S. P. Füzetek 1858 és 1859), Erdélyi (u, o. 1864 : 846) és többen becses költészeti ujjmutatásokat és adalékokat nyujtottak. A kerületek bizottságilag és egyházmegyeszerte tárgyaltatták is e kérdést, végre azonban elaludni hagyták, miben a pénzügyi féltékenységnek is nem kis része van. Az elnyomatás korszaka pedig, midőn több jeles költőnk élt, a ki ma már nincsen (Erdélyi, Tompa, Baksay D.), ily mű létrehozására különösen alkalmas lett volna!

Reform"-ban, „Erdélyi prot. Közlöny"-ben, valamindületet vőn, unitáriusok folyóiratában „A keresztyén Magvető"-benbülése, a ujabb kitünő szövetségeseket. ása, a

Végre azok, kik a protestantismus egyetemesebb és mélyebb felfogását, a hittani eszméknek a lelkiismereti szabadság alapján Jézus szellemében való korszerü értését, s a vallásosság hamvadozó tüze felélesztését tüzték ki törekvésük céljául, hogy eszméiket a társadalom rétegeibe annál jobban átültethessék, s a szétágazó és ellenkező törekvéseken annál inkább diadalmaskodhassanak, „Protestáns egylet" név alatt társulatilag szervezkedének. [1])

Ezen egylet egyik legszebb és legreményteljesebb gyümölcse azon vallási ébredésnek, melyet a magyar keresztyén egyház élete az utóbbi időben feltüntet.

---

[1]) A „Prot.-Egyl." törekvéseiben sok rokonságot mutat fel a németországi Protestanten-Verein-nal, melynek nevét is átvevé. E külföldi egylet, mindjárt létrejöttekor a legnagyobb rokonszenv jeleivel üdvözöltetett nálunk. Dobos és Ballagi beható fejtegetésekbe bocsátkoztak az eisenachi gyülés felett, s kijelenték, hogy a vallásos eszmék harcát nekünk is meg kell küzdenünk (Prot. Egyh. Lap. 1865. évfolyam). Pár évvel később Kozma Ferenc ugyanezen egyletet ismertetvén, nyilvánosan kérdésbe tevé, hogy „vajjon a magyar protestantismus érdekében nem volna-e korszerü és hasznos egy a helyi viszonyok és igényeknek megfelelő rokonegylet alapitása?" (U. o. 1868 : 1385). A kérdésre azonban semmi felelet nem érkezék, habár tudva volt, hogy a magyar protestantismus szabad fejlődését nálunk a legtöbben örömmel üdvözlenék. Igy péld. a S. P. F. már régen kimondták, hogy „sohasem szabad az egyháznak híveit bármely ismeret vagy rendszerhez kötni, habár az azon korban legjobbnak, sőt egyedül jónak látszassék is, mert vallásunk alapelvei szerint is az ember folytonosan tökéletesedő lény levén, az egyházat, mely egy rendszer védelme alatt megcsontosult, ott hagyja, s a koreszmék rohanó áradata elsepri azon gátat, mely neki nem irányt adni, a vallás szellemében nemesíteni, hanem feltartóztatni törekszik. Ebből önként következik, hogy az egyháznak sohasem szabad kárhoztatni híveit azért, mert azok a kor vagy nemzet gondolkodása szükségei szerint gondolkodnak vagy cselekesznek, hanem csak a mennyiben azon gondolkodás vagy cselekedet Krisztus vallásának parancsaitól eltérő, vagy azzal épen ellenkező lenne". (Homokalföldi 1861. évfolyam 12.) Végre az 1870. év őszén Weber S. lelkész szólalt fel az erők egyesitése mellett, mi Kovács Albertet a szövetség létrehozására birta, mely 1871. okt. 1-én tartá alakitó közgyülését Pesten. (Lásd A magy. Prot. egyl. évkönyve. Szerk. Kovács Albert. Pest, 1871.)

IV.

A javulás és hanyatlás okai. A lelkész.

Elevenen érzem, hogy az a kép, melyet a magyar nép vallás-erkölcsi s társadalmi életéről nyujtani törekedtem, távolról sem felel meg a kerekdedség és az érthetőség kellékeinek. Ennek oka azonban nem csupán tollam gyöngeségének róható fel, hanem azon nehézségeknek is, melyek a feladat természetéből kikerülhetlenül folynak.

A felvett két évtized az átalakulás kezdetét foglalja magában, midőn a régiek elmultak, az újak pedig szülemlő félen vannak, határozottan kiformálódva és megállapodva ugy szólva nincs semmi; átalános bomlás, új csoportulás, az intézők sürgése és forgása az, a mit látunk, s a miből lehetetlen határozott itéletet mondani a forrongás eredménye és a jövő felől.

Körültünk és bennünk rövid idő alatt minden megváltozott. Patriárkhális egyszerü életünk, üvegházilag ápolt szellemi erőnk, puszta ellenkezéssé kényszeredett alkotmányosságunk, elszigeteltségünkből folyó mindenféle korlátoltságunk egyszerre a nyugati civilisatio leghatalmasabb fuvallatának lőn kitéve. Régi intézményeink tarthatatlanok valának, öröklött nézeteink nagyrészben hibásoknak bizonyultak, féltékenyen ápolt nemzeti becsérzetünk megaláztatott, a polgári és politikai tekintetben fenállott sorompók ledőltek, a becs- és a birvágy előtt határtalan tér nyilt, a javak és a jogok utáni kapkodás átalánossá vált, a szivélet gyöngédebb virágai durván megtámadtattak, s anyagi és közgazdasági életünk új arculatot öltött. Az üzleti és vállalkozási szellem megélénkült, s nagyszerü műveket hozott létre, még pedig legnagyobb részben hitelműveletek alapján, miáltal a tőke élénkitő

és sarkaló hatása alá jutottunk, a kereskedés nagy lendületet vőn, a termelés növekedése, a közlekedési eszközök tökélyesbülése, a közbenső vámsorompók megszüntetése, az erők productivitása, a tőke gyorsabb mozgása, s hazánknak a nyugottal oly szoros kapcsolata állott be. „Magyarország“ ugymond egyik nemzet gazdánk „az utóbbi két évtized folyamában egy, még némileg középkorias és immobil gazdasággal biró államból eleven, s szabadabb szervezetü modern statussá kezdett átalakulni, s igy dacára az átalakulással s a modern államélettel egyáltalában szükségszerü kapcsolatban álló bajoknak, dacára az ország életére sulyosan nehezedett közjogi bonyodalmaknak, meg annak, hogy anyagi erőforrásaink kifejlesztésében nem tőle függő okok által is akadályoztatik, közgazdaságilag, bensőleg több irányban megerősödött, s okszerübben kezdett szerveződni, másfelől szorosabb s szakadatlanabb összeköttetésbe hozatván a külfölddel, a magasabb iparmüveltséggel biró államok behatásai alá jutott, s egyáltalában önnön hivatásának helyesebb felfogására emelkedett.“[1])

Habár e társadalmi és vagyoni átalakulások az emberek figyelmét nagyobb mérvben kötik le e jelenvaló világ és ennek javai iránt, mint valaha, mind távolról sem mondhatók vallástalanoknak, sőt ellenkezőkép; mert midőn a haza mint egy család összeforr, hogy mindenkinek sorsa javuljon, hogy mindenkinnek joga biztosittassék, hogy a gyönge és védtelen el ne tapodtassék: akkor tulajdonképen a testvéri közösség és egyetemlegesség, vagyis a vallás-erkölcsiség egyik törvénye valósul, oly nagy arányokban, minőről a régi világnak fogalma sem volt.

Nem mondhatjuk, hogy e két évtized az egyéni hitbuzgóságot vagy az erkölcsi meggyőződés erejét növelte volna, mely tekintetben népünk vérmérséklete és alaptermészete is bizonyos korlátokat állított fel, hanem igenis azt, hogy a legfőbb erények, mint az igazság és szeretet, ma a polgári, politikai és egyházi életben, a jogegyenlőség és a hűbéri viszonyok megszüntetése korában sokkal nagyobb mérvü alkalmazást találnak mint ezelőtt. A tagadás és erőszak ma nem lehet oly vakmerő, mint ezelőtt volt, az igazságot nem lehet oly durván sérteni mint egykor, a tehetetlenek

---

[1]) Kautz, Stat. Közl VI. 250.

oltalmazása, a tehetségek emelkedése ma inkább van biztositva mint hajdan.

S ez az első vallás-erkölcsi nyeremény.

A második pedig ami ebből önként folyik; hogy t. i. miután a társadalom különböző osztályainak érdeke többé nem áll ellentétben egymással mint ez előtt, sőt miután az érdek tekintetében közösség és solidaritás fejlődött ki a különböző osztályok között: azon feszültségnek, mely a régi igazságtalan viszonyok alapján kifejlett, lassanként szünnie kell; és szünni is fog abban a mérvben a mily mérvben az alsó osztály ismereteinek bővülete folytán belátandja a maga felforgatási vágyainak igazságtalan és képtelen voltát, s tapasztalni fogja, hogy a mi közgazdasági viszonyaink között a jólét utjában, ha egyszer saját tehetetlenségét legyőzte, azontúl semmi sem áll!

A léleknek ezen önmaga feletti győzedelme, már nyilatkozott az egyházi téren, hol az emberek mindinkább meggyőződnek afelől, hogy saját erejök kifejtésétől függ boldogságuk; a kebel meggyőződésében van biztosság csupán, a régi hittörvények pedig ép oly képtelenek megnyugtatni a lelket, fentartani és felvirágoztatni isten gyülekezetét, amily tehetetlen minden külső törvény, mely a lelkiismereten uralkodni akarna, és a mily haszontalan minden várakozás, mely ily idegen beavatkozástól jót remélne. E meggyőződés nyilvánul a kegyesség azon műveiben, melyekről fentebb szó volt, s a lelkek azon törekvésében, mely a vallást a középkori sötétségnek, a betüknek és a lelketlen formaságoknak hatalmából visszaakarja hódítani ismét a szívnek és a jelenkornak.

A szellemiség ezen előlépéseit különösen két dolog jellemzi:

Az egyik, hogy az előhaladás mindenütt a reális érdekek felkarolásával van kapcsolatban. A kornak, melyben élünk, általános irányzata az anyagot meghóditani, s a kültermészetet oly mérvben tenni szolgájává az emberiségnek, aminőben még soha sem volt. Semmisem következetesebb mint mikor ez az irány a vallást és erkölcsiséget mindenekelőtt mint életet akarja testesíteni. Ma még a theologusok is sokkal nagyobb előszeretettel foglalkodnak a történelmi realitásokkal, mint bölcsészeti szemlélődéssel. A kijelentés dolgai mint tények vizsgáltatnak mindenféle

előitélet vagy külső törvény mellőzésével, törvényül csupán az az igazság ismertetvén el, mely magából a tárgyból következik.

A másik jellemző ezen haladásban, hogy az bárhol jelentkezzék, mindenütt az észszerünek valósításában határozódik. Az ész, ez a próbakő, melyet korunk a legkülönfélébb létviszonyoknál alkalmazni törekszik. Midőn a társadalmi sorompókat elhordja, midőn a kiváltságokat eltörli, midőn a jogokat kiosztja, midőn minden erőt a maga helyén alkalmazni akar, midőn a tőke útját irányozza, s a munkatért újból rendezi, midőn ismereteket szerez, midőn a védtelennek pártjára kel, midőn az osztály gyűlölséget csillapítja, midőn saját érdekében társulatokba lép, midőn szenvedélyeit és önérzését fékezi, midőn lelkiismeretére hallgat és midőn a véghetetlent keresi: az ember mindig és mindenütt ennek tanácsa után indul.

Ez a törekvés azonban, melyet ekép jellemzénk, a modern állam törekvése is, azon államé, melynek két legfőbb követelése a polgártársakhoz, hogy kiki a teljesen észszerüt törekedjék valósítani, s aztán mások céljait is azonkép tisztelje, mint a magáét; s innét van azon szoros összefüggés, melybe vallás-erkölcsi életünk, különösen az ujabb állami viszonyokkal jutott.[1]) El kell ismernünk, hogy a hazafiui érzet sok erénynek lett szülő okává; hogy az igazság és ker. szeretet elvét az állami törvényhozás valósította legnagyobb mérvben az 1848-ki és a későbbi törvényekben; el kell ismernünk azt, hogy a jótékonyságot az állam gyakorolhatja legnagyobb mérvben, hogy a közgazdasági, társadalmi és nevelési viszonyok tekintetében övé az intéző szerep; hogy a szabadságra és kötelességre-szoktatásra nézve egy bölcs, igazságos és erélyes államhatalom igen sokat tehet; hogy a törvények lelkiismeretes végrehajtása és a közrend szigoru fenntartása által ritkulnak a gonosz tettek, erősbülnek a vallási és erkölcsi fogalmak; s hogy annálfogva a vallási és erkölcsi javulás tetemes mérvben állami intézkedések következménye gyanánt tekintendő, s hogy van valami természetes abban, midőn a polgártársak nagy sokasága, a tovább fejlesztést, mint sok egyébben, ebben is az államhatalomtól

---

[1]) V. ö. Mohl. Az államtudományok encyclopaediája. Ford. Löw Tóbiás. Pest, 1871. 331.

várja, s a mutatkozó hanyatlásért az államot, annak intézményeit és vezetőit teszi felelőssé. S csakugyan végig tekintve a társadalmi és erkölcsi hanyatlás jelenségein, ezen oldalról is egy pillanatra szembetünik e felfogás helyes volta. Emlitettük, hogy a vagyoni fogalmak összezavarodását mily mérvben idézték elő a hűbéri viszonyok, a communisticus forrongások előtt mint nyitott tág kaput az 1848/9. években a közrend laza fentartása, hogy a korlátlan uralom erkölcstelenségei mint lőnek terjesztőivé a köz corruptionak, hogy az elszegényedést mily mérvben idézte elő az adónak folytonos emelése akkor, midőn a munkaképesség és productivitás nem emeltetett, kifejtettük, hogy a kath. főpapság erkölcsi sülyedésében mint játszotta maga a kormány a kisértő szerepet, s hogy a prot. egyház kebelében elharapódzott szabadságot és hitetlen felvilágosodást mily mérvben táplálták az 1848 előtti jobbágyi és politikai viszonyok; s mind ez eléggé mutatja, hogy az állami és politikai viszonyok sok kóranyagot raktak le és tápláltak a vallás-erkölcsiség kebelében.

Különösen áll ez nálunk, hol a politikai kérdések iránt egész a betegségig kifejlődött érdeklődés uralkodik, hol ujabban minden ember annyit beszél és okoskodik az állami ügyekről, mintha csak azok ellenőrzését és tanulmányozását tűzte volna élete feladatául. Itt az állami viszonyok és politikai párt hullámai a nemzet egész életét elfoglalják, átcsapván oly térre is, hol teljesen illetéktelenek. Nálunk, hol az iskolás gyermekek Deák- és Tiszapártra oszlanak; hol az alsó osztály nem ismer el törvénynek valamit csak azért, mert neki nem tetszik, s hazafiságnak tekinti a fináncot megugratni; hol minden kormányváltozásnál rendesen egy pár ezer ember szükségesnek tartja meghazudtolni azt, amit az előtt szentnek kiabált; hol az iparos odahagyja műhelyét s éhezni kényszeríti magát és családját, csak hogy az ország dolga felőle eldöntetlen ne maradjon; hol vidéken majdnem minden kereskedő boltnak és korcsmának politikai szinezete is van; hol a papválasztó hívek a jobb- és baloldal szerint csoportosulnak, s mindenik saját pártjabeli lelkészt keres; hol van jobb- és baloldali cigánybanda, mint volt hajdan reformatus és pápista ködmön; hol egy választási szónoklatot mindenki örömestebb meghallgat mint egy predicatiót, s hol mindenféle gyülés, elkezdve a super-

intendentialis gyüléstől le az országos dalárgyülésig, a politikai demonstrátiónak küzdterévé válik; hol a közhivatalnokban nem a szakértelmet és becsületességet, hanem a politikai hitvallást nézik, s hol a vőlegényben a leendő házastársi tulajdonok közt a kifogástalan politikai érzületet is megnézik; hol a politizálási szédelgés elragadt még az asszonyokra is, kik a vidéki választásoknál naphosszat ácsorognak az urnák körül s előzőleg versenyt korteskednek a férfiakkal, hol ez a ragály a társas életet, a közerkölcsiség egyik leghatalmasabb őrét és növelőjét eltorzította és csaknem egészen elpusztította: ott az állami viszonyok gyakran a legrendkivülibb eredményeknek lehetnek tényezőivé.

Mindamellett a legtúlfeszítettebb hatáskör sem terjedhet mindenüvé, s még kevésbé ölelhet fel valamely mezőt teljesen. Az állam végtére is csak fogalom, melyet a polgárok összesége képez. Annyi erő van benne, amennyit ezek együttvéve képviselnek; annyit tehet, amennyire ezek által segittetik; maga a kormány oly jó vagy oly rosz lesz, a minő a viszonyoknak épen megfelel. Bárminő szellemi erővel rendelkezzék egynehány kitünő hazafi, s bármily helyes legyen is az az irány, melyben azt a hon javára értékesíteni törekszik: célhoz nem juthat, ha ez a szellemi erő a polgártársak közt csak parányi mérvben van elterjedve. Az 1848. év elején a magyar országgyülés azt a borzasztó igazságtalanságot, melynél fogva az állam javaiból az egyik felekezet papságának milliók adatnak, a másikénak pedig semmi sem: ugy akarta helyrehozni, hogy a kath. államjavakat secularisalja; de meggondolván, hogy ez esetben a klerus a haza lakosságának nagy részét ellene lázíthatja, lemondott szándékáról![1]) Ugyanazon időben számos helyen kénytelen volt elnézni a kormány a birtokjogon ejtett garázda sérelmeket, mert tudta, hogy a szigoru fellépés esetén a nép érzülete ellene támadna. Az ötvenes években a kormány sok vidéki helyen köztéreket, járdákat, utcai lámpásokat, az útak mellett mértföldmutatókat, fasorokat létesített! Mindezek legnagyobb része ép ugy semmisült meg az alkotmányos idő beköszöntésével, mint eltüntek a vasárnapi iskolák, 1868-ban népiskolai törvény hozatott, mely szerint egy állampolgárnak sem

---

[1]) Kossuth Lajos levele Magy. Ujs. 1871. 16. sz.

szabad kellő iskolázás nélkül fölnevekedni; de mit használ, ha a községek iskolát nem épitnek, tanítót nem fizetnek és a tanköteleseket ez elibe fel nem hajtják?

Hogy a természeti durvaság és vadság korlátoztassék, eltöröltetett a tortura, a botozás; de mit ér, ha a lakosság egy részének szivét a barbarság még mindig oly gonosz tettekre űzi, hogy ezek ellenében az államhatalom a legnagyobb vadságot a gyilkolást maga is kénytelen alkalmazni.[1]) A hol pedig épen a hazafiság nevében szegül ellene folytonosan a polgárság tetemes része az államhatalom törekvéseinek: ott az ezek által elérhető siker igen kevésre tehető. Nem tartozott-e a magyar erények közé a kibúvás az állami terhek viselése alól? a fináncolatlan dohány, bor, pálinka stb. élvezése, és sokaknál az utált zsandárság kijátszása bárminemü gonosz tettek árán? Nem tartja-e jelenleg is a polgárság fele része hazafiui kötelességének becsmérelni és gyanusítani az államhatalomnak még olyan törekvéseit is, melyeknek semmi közük a pártok állásához, s ugyan azon közönség, mely hajlandó mindenben az államtól várni támogatást és közreműködést, a maga közönyösségével vagy féltékenységével, vagy ellenzékieskedésével nem teszi-e lehetetlenné az állami működés sikerét?!

A pártok élete minden államban sok erkölcstelenséget és sok oktalanságot mutathat fel, s különösen sokat ott, hol azoknak értelmetlen tömegeket kell mozgásba hozniok. Nálunk a régi megyei pártélet igen gyakran rakoncátlankodással, vesztegetéssel,

---

[1]) A nép durva indulata nyilatkozik szokásaiban és tréfáiban is. Szélmalmokban szokásban van a fiatal gyerkőcöt összekötött két kezénél fogva a buza emelő kötélen felrántani, s aztán a magasból elbocsátani, hogy a földre zuhanjon. E mulatság közben nem rég egyik nagy alföldi városban egy fiatal embernek keze csuklói elnyomorodtak, s lábcsontjai eltörtek. Valami irtózatos az a fásultság is, melyet a paraszt ember tanusít, midőn látja, hogy kutyái az idegenre rohannak. Tavaly valamelyik tanyán egy gyermeket a szó teljes értelmében felfalni kezdtek a dühös ebek, fényes nappal, a gazda és fia szeme láttára, kik nem mehettek segélyére a nyomorultnak, mert hiszen épen »ötték«! Hogy a botozás mérsékeltessék, helyén van, de teljes megszüntetése semmi öszhangban sem áll a nép miveltségével és anyagi helyzetünkkel. Sem célszerüség, sem emberiség nem nyilatkozik az elzáratásban, hol a korhely jó kosztra talál, inséges családja pedig koldulni vagy lopni kénytelen, mert nincs ki számára keressen!

az észszerünek elgázolásával és baromi kicsapongásokkal volt összekötve. „Láttam gyülést“ ugymond egy régi híve a megyei rendszernek, „fegyveres erő által szétveretni, voltam konferenciián, hol egyhangulag kimondták, hogy az napi gyülésen életem forog veszélyben. Voltam gyülésen, hol házunk szétromboltaték s csak egy jó emberünk őrködése és kora hiradása menté meg életünket. Voltam számos gyüléseken, midőn a féket bontott tömeg vad dulongásai előtt reményt vesztve némult el az intelligentia s decretálták nem azt, mire felhíva voltak, sem nem azt, mit vezetőik akartak, de épen mi eszükbe jutott. Láttam gyülések helyén borzasztó csatát, sokszoros halált, s százakra menő sebesülteket. Láttam miként merült el minden más tekintet a legparányibb tárgy vitatásánál, s egyedül a pártok ereje mérközék a tusában. Láttam száz ellenszegülést a megyétől világos törvény ellen. Hallottam mondani: „Mi a megye? Én vagyok holnap, tetszik!“ szóval anarchiát, minőt csak Magyarhon ismert ily alakban.“ (Kovács L. az Erd. Hiradóban. Eötvösnél. Reform 1868. 149.)

E garázdaság kétségkivül veszitett idők folytán a maga zabolátlan természetéből, de alaptermészetében mind e mai napig megvan, s mutatkozik a pártok mérközésénél mind ma is, mint ezt képviselőválasztási mozgalmaink oly szomoruan igazolják. A tömegek, melyek igéretekkel, vesztegetéssel vagy borral kábíttatnak el, mielőtt a szavazó urnákhoz vezettetnének; melyek midőn még sejtelmével sem birnak a pártokat egymástól elválasztó megkülönböztetéseknek, s minden pillanatban egymás ellen uszíthatók; melyek ma erre, holnap amarra a pártra állanak, a szerint, amint a korteseik vezetik őket; nagymérvü erkölcsi fogyatkozásokat tüntetnek fel, s a polgári gyülöletnek, a háborgó elégületlenségnek és az oktalan hivalkodásnak burjánait ápolják keblökben. Egyátalában a mi alkotmányos pártéletünk igen sok erkölcsi salakot tartalmaz. A szitkozódó kortesek különösen lerontják a kegyeletet a tulsó tábor férfiai és vezetői iránt, ugy hogy midőn pártjok vezéreit az égig emelni akarják, egyszersmind a hazát megfosztják nagy embereitől; a csalhatatlanság tanát, melyet az egyházi téren elvetnek, felállitják a politika sikamlós mezején; a tekintélyt és bizalmat, melyre a népnek mindig szüksége van, megingatják, ugy, hogy ez utoljára legférfiasabban vél cselekedni, midőn bezárva

füleit mindennemü capacitálás előtt, kizárólag saját rövidlátó ösztöne után indul. A nép hite az eszményiben és a magasban kíméletlenül a porba rántatott. Hogy a nagyhangu szavakhoz szoktatott közönség előtt feltünésre tehessenek szert, a hirlapok és a mindenféle gyüldék mindennap egy-egy uj árulást fedeznek fel a haza ellen, s a pártok és osztályok valósággal úgy bánnak egymással, mint megromlottakkal, mi által hihetetlen mértékben elő is idézik a romlottságot. S a mi a közönségre nézve a kijózanodást nehezíti, az, hogy a létező pártokat nem a szabadelvüség választja el egymástól, mint egykoron, s e miatt a vezéreknek a legtermészetellenesebb szövetségekre, gyanusításokra és a szenvedélyek izgatottságára van szükségök, hogy a hatalom utáni vágyuk kielégítve vagy elrejtve maradjon.

S épen ezen képtelenségek és fonákságok tesznek figyelmesekké bennünket a bajok igazi forrására, mely népünknél nem más, mint a tehetségek hibás alkata és fejletlensége. Minden egyéb rosz, a mely társadalmi és vallás-erkölcsi haladásunk utjában áll, erre az egyre vihető vissza.

Már e munka elején jellemeztük általánosan a magyar nép lelki természetét és szellemi világát, most kötelességünkké vált tüzetes vizsgálat alá venni lelki tehetségeit.

Mindenek előtt szembeötlő a képzelődés tulságos kifejlődése, mi által a lélek világában szükséges öszhang fel van zavarva. A nagyszerü természeti tünemények, a puszták délibábja, a szabályozatlan vizek tengernyi kiáradásai, a mezőségben való magános életmód, a rengeteg rétségek és erdőségek mindenféle vadjaikkal, az ezekkel való küzdelem, az egész vármegyékre kiterjedő puszták vadonja, mely hajdan legnagyobb részt lakatlan volt, a betyárok kalandjai, a harcias viszonyok, melyekben törökkel, tatárral és némettel állottunk; ezek a külső érzékelhető dolgok nagymérvben befolyhattak a képzelődés ily mérvü fejlődéséhez, s előidézhették azt az állapotot, melyben a lélek az érzékek benyomásainak uralma alá jutott. Népünknél az érzéki benyomás határozóbb az ész és a szív szavánál, szereti a rendkivülit, a szertelent, s onnét megrögzött hajlama a verekedés, a huszárkalandok, a pompa

és rangoskodás, a káromkodás és mindenféle beszédbeli túlzás, az ábrándok és mesék után.[1])

A komoly valódiság iránti érzék ily módon nálunk igen fejletlen maradt, a mi kitünik a nép kiváló előszeretetéből a megnem érdemlett jutalom iránt, vallási és erkölcsi érzetének gyarlóságából, melylyel összeforr, hogy ugyanakkor, midőn egyháza formaságait gyakorolja s jogait védi, azt az anyagi eszközök megvonása által nyomorban tengesse, s az, hogy midőn kipelengérezni kész a tolvajságot és a gyalázatot, maga minduntalan az ingyen jutalom után áhitozik, a kalandor életmód furcsaságainak olvasásával mulassa magát, s a női szüzesség tekintetében tényleg oly tág lelkiismerete legyen, a melyhez hasonlót a körültünk lakó népfajoknak talán egyikénél sem tapasztalni? Ezen ábrándozás egyenes kifolyása a közszellem azon léhasága és iránytalansága, mely a társadalmi iparlovagoknak kedvez, az eldorádói vágyak utáni általános áhitozás, s azon körülmény, hogy mi a helyett, hogy minden bajnak a maga saját legközelebbi okát és óvszerét kutatnók, még mindig a bölcseség kövének keresésénél vagyunk. Nekünk csoda ir kell, ami egyszerre minden bajt megorvosoljon, és minden ingyenélőt boldoggá tegyen. Sehol a föld kerekségén annyi eredménytelen tanácskozás és tervezgetés mint nálunk, annyi tüntetése a tenni akarásnak és oly kevés tett. Hogy a prot. egyházi élet teréről mutassak példát, itt koronként felmerül valami inditvány, most az államsegély majd belmissio, majd az egyházi fegyelem, majd a lelkészválasztás, majd a zsinat, majd a lelkészi értekezletek, majd a Prot.-Egylet, ezek mindenikéből élet és halálkérdést csinálunk egy pár hónapra, miután pedig jól kibeszéltük magunkat felette, hagyunk mindent a régi állapotban; miután a képzelődés bizalmatlanságot kelt bennünk mások iránt, nyugtalankodunk, a jogok

---

[1]) Sehol annyi népszónok mint nálunk. Minden faluban vannak csodálatos beszédü emberek, kik ünnepélyek és mulatságok alkalmával a legképtelenebb badarságokból álló szónoklatokat és felköszöntéseket tartják, ugy hogy az ember amennyiben halálra neveti magát a felhevült szónok hallatára, szánalommal tekintheti a kificamodott ész ezen termékeit. Ugyanezen korlátokat nem ismerő képzelem játéka népdalaink azon sajátságos jellemvonása, melyszerint egymással semmi összefüggésben sem álló dolgok kapcsoltatnak össze, péld. »Zöld az erdő, zöld a mező, Az én rózsám hü szerető.«

és a szabadság után kapkodunk, a kötelesség teljesítése alól azonban kibúvunk, s midőn egy ujonnan felfedezett panaceát olvasunk, ezzel teljesen megnyugtatjuk lelkiismeretünket, hogy ismét meg van mentve a Krisztus egyháza! E tehetetlen csacsogási kedvünket különösen táplálja egyházi szervezetünk befejezetlensége, melynél fogva valamely inditvány vagy reformterv feletti munkálatot, melyet egyszer és egyidőben megvitatni és aztán mindenütt életbeléptetni lehetne, annyiszor és annyi időben állítunk elő a hány kerületünk van. Felmerül péld. a képviselet, vagy a káplán rendszer, vagy a lelkészválasztás ügye. Ezzel először felizgatja a kedélyeket a) kerület, időmultán b) kerület is elő áll vele a nyilvánosság előtt, később hasonlót tesz a 3., 4. és 9-ik kerület is, miglen aztán évtizedek mulva az eszme teljesen életbe lép, a midőn épen kiderül, hogy mily alárendelt értékü az egész dolog azon legkényesebb- és legszükségesebbhez mérve, melyet megmozdítani nincs erőnk!

Egyáltalában népünk minden osztályában hiányzik a kellő erély, a cselekvési kedv és bátorság, s a kitartás a munkában. Mindezt lehetetlenné teszi a képzelődés játéka, mely a huzamos és szakadatlan dolognak sanyaruságával és komolyságával össze nem fér, mely rémképeket alkot magának, s annálfogva vonakodik és ellenkezik minden vállalatnál, melynél a jövendő bizonytalanságát is számba venni kellene. A munka és vállalkozási képesség további kifejlődését nagymérvben akadályozza egyébiránt főéletfoglalkozásunk, égaljunk és talajunk is; földmívelésnél a tél munkaszünetet idéz elő; a természet mostohasága lehetetlenné teszi azon foglalkozást, mely a nyári évszakot kitölti, mezei munkás ennélfogva nem szerezheti meg az igyekezet azon szakadatlanságát, melyet csak a folytonos gyakorlás tesz ösztönné az emberben. Igy idéz elő, mint Buckle állitja, a hőség Spanyolország és Portugália lakosságánál renyheséget. A földmivelés és az égalj ápolja a nép keleti fatalismusát is. A siker és az áldás nagyrészben tőlünk nem függő és kimagyarázhatatlan tényezők eredménye. Hasztalan minden igyekezet, ha kedvező időjárás nincs, ha a vizek kiáradnak vagy felfakadnak. Ezen meg kell nyugodni, mert kicsoda parancsolhatna a természetnek.

E fatalismus azonban a szív életét az elfásulás veszélyeivel

boritja el. S innét népünknek fogékonytalansága a sentimentalismus iránt. A nyomor egész látványosságára van szükség, hogy a könyörületesség fillérei a zsebekből kivarázsoltassanak, ezt látjuk a vásári koldusoktól kezdve a szegény egyházak haldoklásáig, melyet a népesebb és tehetősebb hitsorsosok nyugodtan elnéznek. Innét a nagy bizakodás a szerencse és a véletlen kedvezéséhez, mert a lutrizás nálunk még szent dologra is kiterjed.[1]) Innét a fásultság, mely kedveseink emlékezete iránt a temető országos elhagyatottságában, s az özvegyfélnek a temetés utáni 1—2 hét alatt ujabb nősülésében közönségesen nyilatkozik. Innét a lazaság a társadalom és az egyház különböző részei közt. Egyik város a szomszédváròssal, egyik kerület a másikkal néha annyira sem törődik, mintha csak az nem is léteznék. Nekünk nincsenek nagy

---

[1]) A lottójövedék után Ausztriában következő szaporodás tünik ki, az állampénztárnál:

1850-ben	2·7	millió	frt.
1855-ben	6·4	»	»
1860-ban	6·1	»	»
1861-ben	5·6	»	»
1862-ben	7·3	»	»
1864-ben	6·6	»	»

Konek, kinek művéből (Ausztriai birod. statisztikája. 1865. 623.) ezen adatokat átveszszük, hozzá teszi, hogy ezen jövedék »nem csupán a közerkölcsiség és józan nemzet gazdaság, hanem a fiskálitás szempontjából is kárhoztatandó, mert azonkivül, hogy a népet, főleg a szegény sorsuakat hazardjátékra csábítja, a takarékossági hajlamot bennök elfojtja, és nevezetesebb tőkéket más productiv foglalkodásoktól von el, még oly terhet ró a népre, mely semmi arányban sincs a tiszta jövedelemmel, melyet a kormánynak nyújt; ugyanis arra, hogy az államnak 5—6 millió frt maradjon a lottó után, a játszó közönségnek évenkint 16—18 millió frtot kell befizetni«! Ujabb időről tudjuk, hogy a lottobevételek a takarékpénztári betételeknek Ausztriában ¹/₈-dát, Poroszországban ¹/₄₃-dát, Hannoverben ¹/₄₈-dát, Spanyolországban 3-as szorzatát képezik (Keleti, Hazánk és Népe 1871. 309.). Egyébiránt középosztályunknál a szerencsejátékok még nagyobb mérvben elharapódzvák, mint az alsónál is, mert itt főleg ez újabb időben a férfiak »mulatságát« leginkább a kártyázás képezi, s a vidéki kaszinók megannyi szabadalmazott hazardjáték barlangoknak tekinthetők. Hogy mi szeretetet ritkán tudunk gyakorolni úgy, hogy egyszersmind ezen nyerészkedni is ne akarjunk, mutatják a jótékony sorsjegyek, melyekkel az utóbbi évek a közönséget teljesen elárasztották!

drámairóink, kik az érzelmek és a nagy szenvedélyek festése által nevöket az ország határán túl is megismertették volna.

A talaj gazdagsága, mely az Európán kivüli kultur népeken a megcsökönösödés és az erkölcsi korhadás előidézője, nálunk is kedvezett a henyeségnek. A rengeteg erdőség, a határtalan nádasok és rétségek, a szélesen kiterjedő vizek és puszták, csekély áron, ugyszólva ingyen szolgáltatták a kunyhó alkatrészeit, a tűzrevalót és a vadat, az elkülöníthetlen legelők mindenkire nézve könnyüvé tették a marhatartást, a nyári 5—6 heti takarási idő megadta az egész évi kenyérnek valót, ugy hogy a folytonos munkálkodás és szorgalmatoskodás, s a szellemi erőnek kifejtése valóban feleslegessé vált. S ez egyik főoka annak, hogy a természet által leginkább megáldott rónaságok a művelődésben leghátrább maradtak, míg az északi hegyes és terméketlen talaju vidékek a polgárosodásnak sokkal nagyobb fokára jutott helyi központokat állítottak elő.

A földrajzi viszonyok, melyeknek befolyását a lélek tehetségeinek ezen hibás alakulásaira kimutatni igyekeztünk, egyáltalában meg nem változtathatók, valamint nem ismerjük azt a titkot sem, melynél fogva meg tudnók mondani, mit kellene tenni, hogy olyan szellemi irányzatok és fogékonyságok, melyek az egyéni és közéletnek hátrányára vannak, ne szülessenek többé velünk. Miért is a nép alaptermészetét és jellemét még most kénytelenek vagyunk megmásíthatlannak nyilvánítani. E ponton a legkitünőbb lélekbúvárok megállapodásaival találkozunk, kik a természeti képességekre nézve a haladást szintén nem létezőnek és lehetetlennek nyilvánítják.

Azonban van valami, a mi az innét eredhető vigasztalhatlanságot eloszlatja, s ez az, hogy azon főtényező, mely az emberi művelődésben érvényesül, s melynek behatása alatt idomulnak és érvényesülnek a természeti képességek is, csaknem egészen rendelkezésünk alatt áll.

Ez a tudás.

Egyedül ez képes helyrehozni rendes körülmények között a tehetségek fejlődésében beállott hibát és zavart.

A tudás az értelmi erő táplálója, mely a polgáriasodást hordozza. „A társadalom egyedüli veszélye“ mint Hugo Viktor

mondja „a tudatlanság. Ha ez vegyül az emberi agyagba, megfeketíti azt. E feketeség beveszi magát az ember bensejébe s lesz belőle a rosz.“ Tudva ritkán tesz az ember valami roszat.

Ha a különböző korok és nemzetek társadalmi előhaladását tekintjük, mindenütt ugy fogjuk találni, hogy a valósággal előhaladott korokat és népeket az elmaradottaktól első sorban is a tökéletesebb ismeretek különböztetik meg; ez tehát az a tényező, mely a különböző fokozatokon különböző mérvben jelenkezik, mig egyéb társadalmi tényező, minő a vagyon, népesedés, égalj, talaj, jóformán egyenlő fokozaton mutatkozhatik. Ez az, melynek kincsei függetlenek az égaljtól, a mennyiben minden körülmények közt elsajátithatók és értékesithetők.

S ez az a forrás, melyből hazánk népe ekkorig keveset meritett, ugy hogy ha társadalmi és szellemi életében lényeges hibák és kórjelek mutatkoznak, azt legnagyobb mérvben utoljára is tudatlanságának róhatjuk fel. Nálunk 1848 előtti evtizedekben a hasznos ismeretek terjesztésére még annyi gondja sem volt az államnak, mint a Mária Terézia és II. József korában; a nép szolgaságra lévén kárhoztatva, felvilágosodása sem saját, sem urai érdekében nem volt kivánatos, az egyházak pedig szintén kevés eredményt mutattak fel e tekintetben, részint mert a sötétséggel fogózkodni jobb szerettek, részint mert anyagi eszközeik igen korlátoltak voltak. Igy történt, hogy 1857-ben 100 ujonc közül a Királyhágon innen 78, Erdélyben 91 nem volt képes nevét leirni, s hogy az 1870-iki népszámlálás alkalmával az állam összes lakosságának csak 27%-ka, tudott olvasni és irni. [1])

Az elitéltek statisztikája szomoru bizonyságot tett folyvást a tudatlanság befolyása felől a gonosz tettekre, midőn kideritette hogy a kiskoruak, s főleg a nőnemen levők, mily arányokban kerülnek a börtönökbe,[2]) s midőn adataiból az jő ki, hogy az elitélt bűnösök közt az irni és olvasni nem tudók nagyobb szám arányában vannak jelen, mint a minőt az összes lakossághoz hasonlitva

---

[1]) Az 1—6 évesek levonásával Magyarhonban 35, Erdélyben 16, Horvát-Slavonországban 15, Határőrvidéken 27%. (Keleti.) A sz. István korona országainak népessége Pest 1871.

[2]) Fentebb az ide vonatkozó %-kot már említettük.

képviselnek. Mig t. i. 1870-ben Magyarország 6 éven felüli lakosságának 51%-ka nem tudott irni (kik közé a 6—15 évesek is beszámitvák), az alatt az elitélt gonosztevők közü minden oktatás nélkül nőtt fel 1855-ben 65. 1856-ban 72. 1857-ben 71. 1858-ban 72. 1859-ben 72. 1860-ban 71%.[1])

Népünk részint korlátolt gondolkodás módjánál, részint szegénységénél, részint gazdálkodási viszonyainál fogva a kellő foku iskoláztatásnak nem barátja, mit igazol azon tény, hogy tankötelese̊ink közül Magyarhonban csak 49, Erdélyben 40% jár iskolába, de a ki feljár is, nyáron át faluhelyen rendszerint lemarad.[2]) Ugyanazon nép kebelében, hol a műveltség legkisebb, legszámosabb a gyilkosság, Erdélyben tehát az oláhoknál.

Az iskolázás ily mérvü elhanyagolásából következik, hogy az ifju nemzedék, miután a szükséges ismeretek alapjait rendszerint sem a társadalmi életben, sem a családban el nem sajátithatja, jóformán egyedül alaptehetségeire van utalva, s miután a körülmények üdvös alakitást reá nem gyakorolnak, csak olyan jó és okos lehet, a minőnek a nyers természet szülte, és a sokrészben ferde hatásu környezet felnövelte. Ismeretek hiányában a körülte és benne levő dolgokról, azok összefüggéséről helyes fogalma nincs, biztos itéletre szert nem tehet, a közeliekről a távoliakra, az okokból a következményekre át nem léphet, s ennélfogva kénytelen az üres képzelgésnek, a röghöz kötöttségnek, s minden ebből folyó roszaknak szabad befolyást engedni lelkületére. Bárdolatlan emberek arra támaszkodnak a mit a föld magától vagy csekély

---

[1]) Stat. Közl. I.

[2]) A tankötelesek közül iskolába jár Keleti (Hazánk és Népe) szerint:

	Magyarhonban:	Erdélyben:
német ajku	67%	79%
magyar »	51 »	42 »
horvát »	50 »	97 »
tót »	49 »	46 »
orosz »	41 »	40 »
oláh »	27 »	33 »

Magyarhonban mint Erdélyben tanköteleseik közül aránylag legtöbbet küldenek iskolába az evangelikusok, aztán Magyarhonban a katholikusok, Erdélyben az unitáriusok, utánok Magyarhonban a reformatusok, Erdélyben a katholikusok.

munka után előhoz, az értelem éleslátását, az eszme fennszárnyalását nem ismervén, a képzelődés furcsaságai által vezéreltetnek; műipar és kereskedés, tudomány és közlekedés nem nagy becsületre talál, csak a személyes hősködés az egyedüli erény a mivel legnagyobbra látnak.

A tudás megvilágositja az egyéni és társadalmi élet látkörét, a dolgok természetével és rendeltetésével megismertet. Miután az akarat irányát rendszerint a meggyőződés szabja ki: ez által a külterméazet, az érzékiség, a szokás a vérmérséklet befolyása mind keskenyebb térre szorul. A tudattal együtt növekszik az erkölcsi szabadság, s az erkölcsi törvény erősebb alapot nyer. A teljesebb ismeretek meghozzák a kötelességek és azok teljesitése módjainak teljesebb ismeretét s éberebbé teszik a lelkiismeretet, egyszersmind pedig megkönnyebbitik ránézve a végtelen feltalálhatását. Istent fog látni és hallani az ember nemcsak a villámlásban és mennydörgésben, az esőben és az aszályban, a születésben és a halálban; hanem a körlég alkatrészeiben is, valamint a föld forgásában, a talaj vegyében, az állatok táplálkozási rendszerében, az ép emberi test, e bámulatos tökélyü gépezet szerkezetében, s az élet minden munkájában; s egyszersmind megtanulja a fölismert teremtő imádásának legméltóbb módját. A tudatlanság is lehet vallásos szinezetü. Elfogadja és után csinálja az egyház külsőségeit, előitéleteit és vallásos gyakorlatait, de szivében még pogány vadság és önzés uralkodik, mely minduntalan áttör a külső kegyes szinezeten. Az érzület megváltozása csak azután remélhető, midőn meggyőződésébe ment át az eszme, melynek igazságát annyira felfogta és méltányolta, hogy kész nemcsak szertartásilag, hanem tettleg és egész életével érvényesiteni. Tisztább vallási fogalmakra is tehát csak tudomány által juthatunk el. A reformátió beköszöntését is százados szellemi készülődés előzte meg, miközben az ismeretek gyarapodtak, a kétség és visszahatás a pápaság zsarnoki visszaélései ellenében növekedett. Hogy a reformatió csakhamar ismét megállapodott, oka az, hogy a nép értelmi fejlődése megakadt vagy legalább alig észrevehetőleg haladt előre.

Mindent egybe foglalva a mit a társadalmi és vallás-erköl-

csi bajok eredete felől mondánk, röviden ide megy ki: „a hiba a fejben van s nem a szivben!“[1])

Ezen az uton az orvoslás nem lehetetlen, sőt csaknem egészen biztos, amennyiben az ismeretnek és az igazságnak hatása nagy és általános. Mind az amit az utóbbi évtizedek története a társadalmi és vallási élet terén haladáskép felmutathat, ezen hatásnak tulajdonitható. Hogy azoknak az istentelenségeknek, melyek a középkori orthodoxia türelmetlensége által elkövettettek, vége lett; hogy a népek millióinak a hűbéri rendszer által való további leigázása lehetetlenné vált; hogy a javak és a jogok az emberiség közkincsévé lettek, s többé nem egy kiváltságos osztály birtokai; hogy közgazdasági tekintetben a halálos tespedésnek vége szakadt és erőteljes felserdülés állott be; hogy azon elszigeteltségnek, melyben egyénileg és államilag éltünk, vége szakadt, s az érdekközösség érzete szintugy az anyagiakra mint a szellemiekre nézve ébredez; hogy a vallás az üres szólamokból és formákból kilépni s a lélekbe és a testbe átmenni készül: mindez az általánosabbá vált és teljesebb ismereteknek, a fejlettebb öntudatnak köszönhető.

A realis irány, melyet ezen egész haladás tanusit, teljesen érthető és méltányolható. A mi társadalmunknak egyik legnagyobb baja volt az anyagi szegénység, mely az osztályok éles surlódására, az értelmi sötétségre és a vétkekre közvetlen alkalmat szolgáltatott. A külső nyomorból, mely a demoralizatiónak annyira kedvez, okvetlen ki kell vergődnünk; s ez másként nem történhetik, hanem ha a lélek főtörekvése egyidőre e térre irányoztatik. „Minden nagyobb socialis javulásnál“ ugymond egy kitünő tudós „a gazdagság gyüjtésnek kell elsőnek lennie, mert enélkül az ismeretek szerzésének sem ideje, sem értelme nincs azok részéről, kiktől a polgáriasodás előbbvitele függ.“ Habár ezen gazdagság gyüjtés a lélek fölfelé emelkedését sok tekintetben megneheziti, mindazáltal el kell ismernünk, hogy egyszersmind sokkal nagyobb mérvben is valósitja a vallás főtörvényét a szeretetet, mint a régi századok föllengős hitvitája. A középkori idealis irány természetesen leg-

[1]) Buckle szavai, melyeket ő a müvelődésben elmaradt népekre egyaránt alkalmaz.

kevesebbet törődik az iparral, földmiveléssel, közlekedéssel, az alsó néposztály és a lelkiismeret terheinek megkönnyebbitésével, az értelmi sötétség eloszlatásával, mint ezt a volt Egyházi állam és Spanyolország példája kézzelfoghatólag mutatja; de aztán közerkölcsiséget és jólétet nem is kereshetünk ily helyeken, s a mit jó szándékból meg nem tesz, az durvaság. Bajok megelőzésére meg fogja tenni utólagosan, kényszeritve az ingyen élő koldusok táplálása s a börtönök és csendőrök szaporitása utján.

A mi népünk jellemző tulajdonai közé nem tartozik a hitetlenség, s erkölcsi fogyatkozásait is abban a mérvben fogja levetközni, amelyben az értelmi sötétségből kilép, a mily mérvben fogalomköre és öntudata tisztul, itélete és lelkiismerete erősbödik: abban a mérvben lesz okosabb és jobb.

Oszlassátok el hát a sötétséget, s a nép meg fog szentelődni. „Ha a hitvány homokot“ ugymond idevonatkozólag a francia nemzet egyik nagy költője „olvasztó-kemencébe dobjátok, tündöklő kristály lesz belőle, melynek segedelmével Galilei és Newton csillagokat fognak felfedezni“.[1])

S ez a feladat, melyet az egész társadalomnak fel kell karolnia oly erővel, amint csak tőle kitelik!

Egyelőre ez az erő nem lehet nagy, s a tömegek tudatlanságban növekedvén fel, s az anyagi élet gondjai által elboritva lévén, a tudásnak szükségét eléggé nem érzik, s csak itt-ott kezdik sejteni, hogy abban van a jobblét eszköze és biztositéka.[2]) A

---

[1]) Alig képzelhető nagyobb oktalanság és elvetemültség, mint midőn az orthodoxia az értelem és az ész ellen kardoskodik, csakhogy a maga képtelen tételeit annál nagyobb biztonságba helyezze. Kellő értelem és ész nélkül bizonyára ép oly kevéssé jutottunk volna el a vallási fogalmakra és az erkölcsi törvényre, mint nem jutottak el a lovak. És midőn egynémely hittudomány meggyöngiteni akarja ezt az alapot, melyen egész emberi méltóságunk és müvelődésünk nyugszik; midőn a társadalom és állami élet azon erkölcstörvényével szemben, hogy a »teljesen észszerüt« igyekezzünk valósitani, ő más törvényt állit fól, meggyőzni akarván a híveket a felől, hogy a mi az emberi lét egyik alakzatában kötelesség, az a másikban vétek, s hogy a lelkiismeret követelménye más a közéletben, más ismét a vallásban: ezzel oly erkölcstelenséget követ el, mely a mellett, hogy megtámadja az egyéni és társadalmi létezés alapját, egyszersmind magába a vallásba döfi a kést.

[2]) A felnőttek oktatásával tett országos kisérlet ezt az állitást igazolja. A legnagyobb számnak az oktatás ingyen sem kellett. Néhol azonban, mint a

középosztály félszeg növeltetése és ismeretei folytán ugy látszik önmagában kevéssé érzi a tudás hasznait, mindenesetre a megélhetés gondjai s a népkegy-vadászás titkainak tanulmányai által annyira el van foglalva, hogy a közmivelődés emelése körül nem fejthet ki kellő buzgóságot.

Erről a hatóságok tanügyi működése tesz kiáltó bizonyságot, melyből országszerte az a tapasztalat tünik ki, hogy a népiskolai törvény végrehajtása nagyrészben a tisztviselők lelkiismeretlen hanyagságán múlik. Ily körülmények közt a különben is kevés tanerővel rendelkező s a felekezeti féltékenység által is megzsibbasztott kezü kormánynak a közoktatás fejlesztésére irányzott törekvéseiben is észlelhető az erélytelenség és bátortalanság, aminek mentségére van az, t. i., hogy alkotmányos hatalom mindig kénytelen tekintetbe venni a polgárok többségének érzületét, nehogy erőszakolás által gyöngítse saját existentiáját, s ellenszenvet költsön az ügy iránt, melyet felkaroltatni kiván.

A köznevelés gyümölcsei ily lassan érvén, a társadalmi és szellemi átalakulás is csak lassan és fokozatosan mehet végbe. S e lassu és erőszakolás nélküli munkánál nyilik a legszebb tér a lelkészek előtt!

A vallás-erkölcsi és társadalmi életnek, állásuknál fogva, a lelkészek legfigyelmetesebb őrei, nekik feladatuk az itteni hiányokat és bajokat felkutatni, lelkiismeretesen tanulmányozni és tőlük kitelhetőleg enyhíteni; az ő tisztök a romlás mutatkozó jeleit előre észlelni és csirájában legyőzni, a vétkeseket és eltántorodottakat téríteni, az ügyefogyottnak pártjára kelni, a gyönge és a hatalmas, a szegény és a gazdag, a tudatlan és a tanult ember közt egyességet létesíteni; a szellemiség minden nagyobb vívmányát, a kinyomozott igazságot, a sziv nemesebb érzelmét a társadalom legalsó rétegébe levezetni; nekik, kik évszázadokon át csaknem egyedüli mivelői és fentartói voltak mindenféle miveltségnek, kötelességük ezentúl is cultusuk tárgyává tenni mindazt ami nemest és jót az emberi lélek napfényre hozott és hozand. A tár-

---

Székelyföldről irták, egész lelkesedéssel jártak a felpalatáblázott férfiak az iskolába! Hasonló példát tudunk az alföld egyik nagyobb városából Makóról, hol lelkes férfiak házról házra járás után szedték össze az irástudatlanokat, kiknek nagy a mult télen elsajátitotta a betük ismeretét és vetését.

sadalomban nincs semmiféle intézmény készen, amely csupán erre a célra lenne szervezve, mely a multak legtiszteletreméltóbb emlékezete és tekintélye által annyira támogattatnék, mint a keresztyén lelkipásztorság.

A lelkészi hivatal, el kell ismernünk, a társadalomnak régóta nem teszi meg azt a szolgálatot, amit tőle a vallás-erkölcsiség és a művelődés érdekében várnak. Súlyos hibák és mulasztások követtettek el, melyek miatt sokan az egész intézmény szükségét és jogosultságát kétségbe vonják, s merőben vallásos kedélyek is rettenetes szemrehányásokra fakadnak. Jézus tanának és személyiségének azon szántszándékos eltorzitására, azon vérlázító gonoszságokra, s a gonoszság gyakorlásában mutatkozó megátalkodottságra tekintvén, melyeket a papok és jézsuiták isten nevében elkövettek, mi csoda ha igy irnak felőlük; „A pap a megtestesült isten gyilkosa. A pap a Krisztus utáni kornak zsidaja, a ki Jézust másodszor a bitóra szögezte. A pap az isteni kijelentés rákfenéje. Az egész világ rikácsolja, s gyülölettel telve, reménytelenül nyöszörgi: nem hiszek semmit, nem hiszek istenben, tehát magamban sem. Adjatok egy darab vasat, hadd öljem meg magam. Engedjetek meg, hamisan fogok esküdni; excommunicáljatok, legalább sok vallástalan ember ebédjére leszek hivatalos! S ki a bűnös e rettenetes lelkiszegénységért? A pap. Természetes tehát, hogy a világ a polgártól a parasztig azt kiabálja: El ezzel a papok vallásával! Ez azonban öngyilkosság lenne nagyban. Változtassátok meg a papot, s szeressétek a vallást jobban mint valaha!“[1])

Hogy minő lehet a hangulat a lelkészek iránt azon körben, melyből a szerző ir, nem akarjuk vizsgálni; annyi tény, hogy a társadalom nagyobb osztályánál ez elkeseredés és e vád kétségbeesett hangját még nem lehet hallani. Sőt ellenkezőleg, mind a katholikus, mint a protestáns lelkészség iránt a bizalom és tisztelet oly határozott jeleivel találkozunk naponként, a mi azt mutatja, hogy a tér, melyet a régi idők örökségéből nyertek, még nagy részben fel van tartva számukra. A papság egészben véve nem oly rosz, mint a minőnek sokan kikiáltják.

Az idők jeleit azonban észre kell venniök a lelkészeknek, és lelkiismeretesen munka után látniok, hogy a társadalomban ne

---

[1]) Die Gottesmörder. Pest. 1871. 478.

csak erős, hanem közhasznu állást is foglaljanak el, melynek ujabb érdemei kétségbevonhatlanok legyenek.

Hogy miben álljon ez a munka, a felől többféle vélemények lehetnek.

A csalhatatlanság kimondásában némelyek szerint az volt az egyik cél, hogy ezáltal a müveltebbek végkép elidegenedvén s ennek következtében megválván az egyháztól, a papság a magára maradt bárdolatlan tömeg felett annál biztosabban uralkodhassék, melyet folytonos sötétségben tartva, mint vak eszközt egészen saját céljaira fogna felhasználhatni. Részünkről ezen gyalázatos merénylet sikerülését nem hiszszük, habár azon határtalan közönyösségnél fogva, melyet a hazai kath. művelt osztály egyháza autonomiájának kérdésében tanusított, minden roszra el lehetünk készülve, mert ha az úgynevezett autonomia, vagyis a katholikus államjavak kérdése a klerus célzata' szerint oldatik meg, a különben is szegény és tág lelkiismeretü értelmiség kevés akadályt fog gördíthetni a középkori barbarság visszaállitásánál a klerusnak.

Máskép gondolják a társadalmi s vallás-erkölcsi bajok orvoslását Ketteler mainci püspök követői, kik egy újkori social thecratiat terveznek, mely természetesen a kath. klerus sugalmazása alatt állana. E szerint a munkás osztály számára az egyház dolgozó intézeteket szervezne és tartana fenn, s gondja lenne reá, hogy a dolgos osztályban a vallás és erkölcsiség, nemkülönben a műveltség is ápoltatnék, a társadalmi szövetségeknek, valamint a Schulze-Delitsch-féle önsegélyző társulatoknak is vallási egyletekké kellvén átalakulniok.[1]) Szerintünk meg nem engedhető, hogy a lelkészek és az egyházak a polgári társaság illetékességi körét elfoglalják, mert ezzel tulajdonképeni hivatásukat hanyagolnák el, s mert a történelmi tapasztalatok már kimutatták, hogy mit lehet várni az egyházi uralkodástól.

A munka a mely a lelkészekre vár, szerintünk ezzel a szóval van kifejezve: oktatás.

„Tanítsatok!“ ezzel bocsátá el Jézus az apostolokat. (Máté 19. 28).

A mi korunknak ismeretekre és bölcseségre van szüksége. Ennek megszerzésében nyújtsanak segédkezet a lelkészek. Eb-

[1]) Kautz, a társulási intézmények a nemzetgazdaságban Pest 1871. 357.

reszszék fel a hiveknél a tudvágyat minél inkább, terjeszszék az olcsó füzetkéket, hogy a nép üres óráiban ne a rabló és betyár történetekből szivja magába a mérget, s ne képtelen csodákkal táplálja különben is túltengésben levő képzeletét; hanem saját foglalkozására oktattassék, kötelességének ismeretére vezéreltessék, lelkiismerete és szive formáltassék, értelme és esze erősbödjék. E célra, főleg olyanokra való tekintetből, kik olvasás utján nem okulhatnak, igen üdvös lenne, ha a lelkész olykor-olykor előadásokat és felolvasásokat tartana hivei előtt, olyan tárgyakról, melyek vallás-erkölcsi, egyházi vagy iskolai tekintetben érdeklik a kort és a gyülekezetet, s egészen közellépve ennek felfogásához, tüzetesen megismertetné előttük a helyzetet és kilátásait. Mindenek előtt pedig legyen gondja a lelkésznek az ifju nemzedék iskoláira. E tekintetben az ő befolyásával csak a tanítóé versenyezhet. Leginkább kettőjükön fordul meg minden községben, hogy minő legyen az oktatás. Az elismerés e téren okvetlen kisérni fogja a hűséges fáradozást. Napjainkban a közérdekeltség a tanügy iránt, ha nem kielégitő is, de mégis sokkal nagyobb mint csak pár évtizeddel is ezelőtt. Ritka szüle az, ki egy-két esztendeig ne óhajtaná iskolába járatni gyermekét, olyan pedig egy sincs, ki őszintén ne örülne, midőn hallja ennek okos feleleteit, és látja szép irását. Alföldön szegény tanyásokat és negyedtelkeseket látunk társaságba állani, hogy miután gyermekeik taníthatásáról sem a község, sem az egyház nem gondoskodik, magok tartsanak számukra tanítót![1]) Akár községi, akár felekezeti legyen az iskola, a lelkész támogatását nem nélkülözheti, s az ő befolyása itt többet tehet mint bárminő törvény vagy hatóság parancsolata.[2])

A lelkész ezen nagy hatása hivatalának tisztében gyökeredzik. A nép nemcsak maga szereti megbecsülni papjának állását, de megkivánja azt magától a paptól is; kinek, ha bármi csekély külsőséggel vétene ez ellen, nem sokára tudtára adatik

---

[1]) Ilyen „mezei tanító" H.-M.-Vásárhely határában van vagy 8, jobbára másunnét kiszorúlt néptanítók, vagy volt mesteremberek.

[2]) Elismeréssel kell kiemelni e téren a lelkészek igyekezetét. A tiszántuli ref. kerületben p. a tanulók száma volt 1843-ban 53.427; 1866-ban 66.495; 1869-ben 68.288; 1871-ben 72.207; a tanítóké pedig 1843-ban (hiányzik); 1866-ban 915; 1869-ben 956; 1871-ben 999. Egyébként a prot. kerületek közt a tanügy legjobban áll a bányai kerületben.

szépszóval vagy komolyan a figyelmeztetés, hogy ezután jobban vigyázzon hivatala méltóságára. Legalább a protestansoknál így van. És semmisem bizonyítja jobban a nép vallásos érzületét, mint ez a kegyeletes féltékenység, s az aprólékosságig kiterjeszkedő aggályoskodás. Egyébiránt elég világos bizonysága népünk vallásosságának a templomok szép száma is,[1]) mely tekintetben csak az alföldi nagy városok maradnak igen hátra, ugy szintén a templomba járók és úrvacsorálók meglehetős, helyenként igen nagy száma, mely mellett nálunk nem történik holmi olyasmi, mint Németország némely helyein, hol t. i. a vasárnapi istenitiszteleten néha senkisem jelenik meg, s két három év is elmulik olykor, mig úrvacsorával élnek, ellenkezőleg számtalan helyeken köznaponként is kétszer lehet istenitiszteletet tartani, s az úrvacsoráját időközben is betegekhez kivánják szálíttatni.

Meglehet, hogy a szertartásokhoz való ezen ragaszkodás sokaknál üres formaság, vagy szenteskedés, melynek kellő vallásos érzület és kegyes élet nem felel meg; de annyit mégis mutat az, hogy a vallásosság a tisztességhez számíttatik, s áldásaiban még a méltatlanok is óhajtanak részesülni. Nem mondjuk, hogy a közvélemény által ezen nagyrabecsültetés ujabban meg ne rendült volna; azonban az e tekintetben mutatkozó baj inkább félreértésen alapul. Vannak számosan a nép alsó osztályából, kik fel sem vevőleg nyilatkoznak a vallásról: de kifogásaikat elemezve, úgy fogjuk látni, hogy azok részint külsőségekre, részint olyan hitcikkekre irányulnak, melyekben utoljára sem fekszik a vallás lényege. Ezen emberek még őszintén hisznek egy örök istenben, ki az esőnek és a szárazságnak ura, s ki a telet és a nyarat előhozza, nagy súlyt fektetnek arra, hogy az emberek által jóknak, igazaknak és józanoknak ismertessenek, s becsületes nevökre és szivök tisztaságára gyakran oly féltékenyek és érzékenyek, hogy a legkisebb folt miatt, mely egyiket vagy másikat éri, a legőszintébb töredelemre képesek.

Ezekre és a valóban vallástalanokra nézve kötelessége a lelki pásztornak a keresztyén vallást a maga egész szentségében

[1]) Föltéve, hogy a protestánsoknál annyi a templom ahány a lelkész, akkor 1000 lélekre esik egy templom, mig a hollandi reformatusoknál mintegy 1500-ra.

tüntetni föl. Isten lélek, s ha valaki őt csupán lélekben és igazságban kivánja imádni, miért ne ismernők el annak érzelmeit? „miért kötöznénk nehéz és elhordozhatlan terheket egybe és miért vetnők azokat az emberek lelkiismeretére:“ [1]) holott a lelkiismereten csak isten uralkodik egyedül, aki előtt „minden nemzetségbeli kedves, akár kicsoda légyen, aki őtet féli és igazságot cselekszik.“ [2])

A nép közhite kétségkivül e magaslaton nem áll még. A főlény hite, a szeretet és igazság stb. e féle, szerinte csak emberség vagy becsület, de távolról sem vallás, mely alatt leginkább a kultust és az abbanvaló részvételt érti. Egyik hitet durván megzavarni ép oly kiméletlenség és eszélytelenség lenne, mint a másikat. Hanem a lelkiismeretes pap minden jó alkalmat meg fog ragadni szeretet által megértetni a hivekkel, hogy épen az az emberség teszi legbecsesebb részét a vallásnak, s oda fog törekedni, hogy azt az érzetet a szentek közösségének érzetéig fejleszsze és emelje.

Orthodox vagy liberal theologiát vall-e maga a lelkész: az a hivek vallásos életére nézve igen másodrendü kérdés. A hivek a lelkésztől a hitnek azt a lényeges részét várják, mely isteni erő a köznapi élet leverő gondjai közt, s a sziv gyöngeségében várják tőle az evangyeliom hirdetését, és nem az emberi bölcselkedéseket, várják a gyülekezet hitének és a felekezeti formáknak köteles figyelembe vételét, és rendes körülmények közt a lelkész tanításaiból több nem is ragad meg náluk. Nagyobb feltűnés nekik, ha papjok palást nélkül megy a templomba, vagy a harangoztatást egy órával későbbre teszi, mint hogy ha a feltámadást szellemi értelemben magyarázza, s eltanithat valaki előttük 40, 50 esztendeig, mig akad egy ember, ki meg fogja mondani, hogy a lelkész mint értelmezte a szentháromságot vagy Krisztusban az emberi és isteni természet viszonyát, ellenben lesz száz, meg ezer a ki visszaemlékszik egész életében arról, mikor papja az isten-káromlás vagy a fényűzés vagy a farizeuskodás ellen beszélt, vagy jótételre és szülők tiszteletére inté hallgatóságát.

---

[1]) Luk. 23. 4.
[2]) Csel. 10. 35.

A lelkész tiszte a szélsőségek között a kellő irányt el nem téveszteni. Formaságok ép oly kevéssé teszik a vallást, mint a középkori fél pogány fél ker. hitnézetek. S midőn a gyülekezet legfeddhetlenebb tagjainál, kiket örömmel és büszkeséggel lát hallgatói között, e meggyőződést elterjedve látja: nagy hibát követne el, ha azokat képmutatásra erőltetné, a miből áll utóljára is egyrésze azok vallásának, kik olykor legszorgalmatosabbak a kultus gyakorlásában. Ez anyagias, költészet nélküli és rettenetesen józan korban, melyben élünk, arra kell törekednie, hogy az előtte álló alapon megbecsültessék, s az egyetlen út, mely a tovább fejlődéshez még vezethet, kellően megbecsültessék. Ovakodjék a lelkész, midőn vallásról beszél, valami olyat állítani, a mit maga sem hisz; válaszszon olyan tárgyakat tanításaiban, melyekről egész őszintén kedvvel és lélekből beszélhet, a melyeknél kimutathatja a hívek iránti igaz szeretetét és lelkesülését. Lehetetlen, hogy az ily tanitás a legkedvezőbb viszhangot fel ne ébreszsze. Mig másfelől, ha a nép értelmesebb része a prédikációból vagy a kultusból az ámitás hangját észreveszi, semmi sem tartóztatja vissza, hogy a lelkésznek és a gyülekezetnek tökéletesen hátat ne forditson. A mi népüknél megvan az igazságérzet. Erről az oldalról biztosan lehet rá hatni. S ha nem vagyunk is képesek őt az anyagias földről az égbe emelni, igaz beszédünkkel legalább odáig segitsük, hogy e földön egyenesen járjon, „szentül és feddhetetlenül élvéne jelenvaló világban“.

Csupán ezen az alapon tartom lehetségesnek azoknak az egyház számára való visszahóditását, kik attól mind a közép, mind az alsó osztályból nagy számmal visszavonultak. S ha azt nem akarja a lelkész, hogy csak asszonyok vagy gyermekek és öreg emberek járjanak tanitására, azok pedig, kik az élet ügyeit viszik és intézik, folytonosan távol maradjanak, ezt az útat kell választania. Ezen az úton lehet a valódiság érzetét fejleszteni és ápolni, melynek a sziv és közélet oly nagy hiát érzi. Ezen az úton lehet meggyőzni az embereket a felől, hogy a vallás nem gépiesség, se nem ábránd, se nem puszta okoskodás, se nem puszta negatio, hanem szivélet, üdv és boldogság már ezen a földön, melyből mennyei világosság és melegség árad szét a családi életben; mely mellett megelevenednek a halálra váló köz-

ügyek, s melytől édes megnyugvás szállja meg a hányatott lelkeket.

Hogy azonban a lelkészi működést ezen eredmény kisérje, mulhatlanul megkivántatik, hogy e működés ne álljon csupán a szószéki tanításban. Valamint Krisztus a bélpoklosokat, a vakokat és siketeket az által gyógyitá meg, hogy egészen közel lépett hozzájok, s saját kezeivel érinté őket: e közvetlenség szintúgy szükséges a lelki nyavalyák gyógyitásának és a sziv életének ápolásánál is. Lépjen azért a lelkész egészen közel a hívek életéhez, s ne féljen, hogy a nyomorral és a sötétséggel érintkezés által bármit veszítene hivatala méltóságából, [1]) s működjék prédikálásain kivül is rendszeresen a gyülekezet kebelében dúló rosz szokások, szenvedélyek és bűnök ellen.

E rendszeres működés kétféle úton gondolható, melyeknek egyike a z e g y h á z i f e g y e l e m.

E tárgy oly fontos, és sokan köztünk is oly nagy várakozással vannak irányában, hogy e helyen kötelességünknek ismerjük kissé tüzetesebben szólani róla, s némi történelmi vázlatot nyújtani annak mibenlétéről, hogy valódi értékét annál inkább felismerhessük.

Mint minden társulatnál, ugy a vallási testületeknél is a szervezet egyik kiegészitő részét képezi a fegyelem. A kirekesztésnek és átoknak nyomai vannak már a rómaiaknál és görögöknél, valamint a gallusoknál és a zsidóknál. Az ujtestamentumi egyházi fegyelem, a mint az Mát. 18, 15—19. 2. Thess. 3, 15, 1. Thess. 5., 14. 1. Tim. 5, 19. 2. Tim, 2, 15. Gal. 6. 1. Kor. 5. Csel. 10, 28. 11, 3. 2. Kor. 2-ben körvonalozva van a pogány és zsidó formák látható befolyása alatt képződött, sőt ezeknél is élesebb volt, a mennyiben a kirekesztett egyszersmind a pokolnak is átadatott. A középkorban, a mily általános volt a vadság, oly annyira elfajúlt a bánásmód is, melyet ellenében az egyház alkalmazott. Az

[1]) Nem lehet elhallgatni, hogy a magyar lelkészeket e pontnál súlyos szemrehányás terheli. A lelkész nálunk a honoratior osztályhoz számítván magát, igyekezett ettől elnem maradni, mely verseny kiterjedt a pap nejének ruházatától, az alföldön a lelkész hintójáig és lovaiig, s a jobbágy hallgatóval való szíves érintkezés nála ép oly szokatlan volt, mint a hét szilvafás nemes úr nál.

egyház kérlelhetetlensége ez iránt egész a vérengezésig terjedt, mig az erkölcsi vétségeket könnyebben szenvedte. A hivek lelke e rettenetes szigor előtt félve hajolt meg. Priscillian kivégeztetése még közutálatot ébresztett; de Ágoston atya már azt hirdeti, hogy a testi büntetés az eretnekek ellen helyén van. Hasonló értelemben nyilatkozik Chrysostomus; Nagy Leo pedig már a kivégeztetést is helyesli. Átalában a pápák kezében a fegyelem rettenetes fegyverré vált, a kirekesztés kisebb vétségekért is széltére alkalmaztatott, s a fegyelem jó eszköznek bizonyult azok ellen is, kik a pápáknak a hűbért vagy a papnak a kölcsönvett pénzt nem akarták megfizetni. A vezeklés alól, mint Theodosius példája mutatja, a fejedelmek sem voltak kivéve. Keleten azonban már a 4. században megszüntették a poenitentiarius papok tisztét, s a titkos bűnök kiengesztelése kinek-kinek saját lelkiismeretére lett bizva. Nyugaton a bűnbocsánatra nézve a megvallás szükséges volt, de a titkos bűnöket eleintén világiaknak is meg lehetett vallani. A nyilvános gyónás helyébe I. Leo a fülgyónást hozta divatba, III. Ince pedig évenkénti gyónást rendelt, még pedig a pap előtt, mi által a pap befolyása igen nagy mérvben növekedett. A 6. század óta egyes püspökök leveleinek s a zsinatok határozatainak alapján az u. n. poenitentialis könyvek készültek, melyekben minden egyes bűnre ki volt szabva az egyház büntetése. Németországot a 8. század óta vándortörvényszékek (Sendgericht) járták be, itélve mindenféle vétség felett, s büntetve böjtre, megcsapatásra, fogságra, házasságtól eltiltásra s pénzre, mely utóbbi a szegényeké lett. A kirekesztés rendszerint a fejedelem beleegyezésével történt, kinek kepviselője a törvényszékekből hiányzott. A 9. századtól fogva az excommunicationak keményebb formáját kezdték megkülönböztetni, az u. n. anathemát, mely az illetőt nemcsak az egyház, hanem a társadalom közösségéből is kizárta, megtiltatván mindennemü érintkezés az ilyennel, a 11-dik században pedig még borzasztóbb fegyver került a pápák kezébe, az u. n. interdictum, mely már nem egyesek, hanem egész városok, vidékek vagy országok ellen mondatott ki, s melynek következtében ilyen helyeken a nyilvános isteni tisztelet megszünt, a templomok bezárattak, az ereklyék elrejtettek, a képek, feszületek eltakartattak, a harangok elnémultak, a sákramentumokat nem

szolgáltatták ki, a megholtakat, a papok, aggastyánok, 2 éven aluli gyermekek kivételével, szentelt földbe nem temették el. E fegyver a gyakori használat következtében később elkopott. A velencéseket a 14. században a pápák még „becsület és jogvesztetteknek" nyilvánították. A kolduló-barátok, kik mindenütt fölléphettek, népkegy-vadászás tekintetéből, a szokottnál lágyabb büntetéseket szabtak. E körülmény ugy szintén az a másik, hogy VII. Gergely óta bűnbocsátó erő tulajdonittatott bizonyos szolgálatoknak és fizetéseknek, melyeket a bűnös az egyház javára tett, s melyekből később a bűnbocsátó levelek nőtték ki magokat: sokat ártott az egyházi fegyelem tekintélyének, melyben egyébiránt már akkor a boszorkányok, ördöngösök és eretnekek elleni egész eljárás, az inquisitio minden iszonyatosságaival rendszeresítve volt.

A reformációban, habár közvetlenül egy egyházfegyelmi tárgy (a bűnbocsátó levél) szolgáltatott rá alkalmat, az egyházfegyelem kérdése nem nyert kellő megoldást. A nép örülve, hogy a papok igája alól szabadult, hajlandóságot mutatott minden egyházi fegyelemtől végkép búcsut venni. A reformatorok eleintén hagyták fejlődni a dolgokat, de csak hamar sajnosan látták a fenyítékhez szokott tömeg rakoncátlankodásait. „Nincs már sem isteni félelem, sem fegyelem", igy ir Luther a választó fejedelemhez „mert a pápa átka lejárta magát, s mindenki azt teszi mit akar". Az egyházlátogatási könyvecskében pedig ezt a vallomást teszi: „Jó volna ha az igazi keresztyén átokkal (Bann) való büntetést, mely meg van irva Mát. 18-ban, nem hagynók veszendőbe menni. Azért azokat, kik nyilvános vétkekben, mint házasságtörés, mindennapos dobzódás, s. t. efélékben lélekzenek s azzal nem akarnak felhagyni, nem kell a szent sákramentomokhoz bocsátani stb." Melanchton panaszolá: „Az egyházi fegyelemnek árnyéka sincs életbeléptetve, nem hogy az egész életnek komolyan jóba-foglalásáról vagy keresztyén mértékletesség valódi gyakorlásáról lehetne szó". Ugyanő 1540-ben az excommunicatió életbeléptetése mellett irt. Kalvin az apostoli korszak legszigorubb egyházi fegyelmét léptette életbe. Zvingli ellene volt a kirekesztésnek. „Az apostoli korszakban, ugymond az 1530. sz. galleni zsinaton, gyakorolták a kirekesztést, mert akkor a pogány felsőség a kereszt-

tyénekhez illetlen vétségeket nem büntette meg; most azonban, midőn a keresztyén felsőség a vétségeket megbünteti, a kirekesztés többé nem szükséges.“ Mind a mellett arra törekedett, hogy a tanács segedelmével az erkölcsöket megjavítsa, a mi neki Zürichben ugy sikerült, mint Kalvinnak Genfben. Bernben iszonyodtak az excommunicatiótól. Hogy az eretnekek halállal büntettessenek, azt a XVI. század reformátorai, még Servet is, általában helyeselték. Az ágostai hitvallás nem szól az egyházi fegyelemről, a schmalkaldi hitcikkek minden papnak azon hatalmat adják, hogy a megátalkodott bűnösöket az úrasztaltól eltilthassa. A második Helv. hitv. azt tanítja, hogy a kulcsok joga az igehirdetésben áll, s hogy a kirekesztés fenntartandó. Hasonló eszme van kifejezve a Heid. kátéban is. A német prot. egyházban a kirekesztéshez csakhamar polgári büntetések is függesztettek, minők pénzbirság, fogság, száműzetés. Általában a II. század fegyelme már teljes elfajulásban volt, s a büntetéseknek pénzzel megváltása s a fejedelmek és földesurak általi elengedése szokásba jött, ugy hogy a fenyiték végre csak a tehetetlen szegények s főleg megesett nőszemélyek ellen alkalmaztatott. A mult század rationalismusa végre az ekép eltorzult intézménynek megadta a kegyelemdöfést. Poroszországban a világi törvényhozás szüntette meg a régi megalázó eljárásokat, ugy hogy a jelen század 3-ik évtizedében Németországnak már csak egyes félreeső helyeiben voltak fenn a fegyelem némi nyomai. Zürichben az egyháztanács még a 16-ik században átvette a külső elöljáróságtól a fegyelmet, de a 18-ikban már nem élt többé azzal, hanem a hibázókat a polgári hatóságnak jelentette fel, mely a templommulasztók, ünneprontók, fényüzők ellen gyakran rendeleteket adott ki.

Nálunk a legrégibb kánonok szintén meghagyják a kirekesztést, melynek igen érdekes módját közli Samorjai. [1]) Méliusról tudjuk, hogy lelkésztársát Somogyi Mátét és egyik hallgatóját a debreceni tanács előtt Dávid Ferenchez szítás miatt bevádolta,[2]) de az akkori papok ugy látszik a példáját nem követték, s azért irhatott ellenök ugyancsak Melius eképen: „Mostan tudja

---

[1]) A helv. hitv. ecclesiáknak egyházi ceremoniájokról s a t. Lőcse 1636. 143 s köv. l.

[2]) Szücs Debrecen története II. 552.

prédikátor uram, hogy eretnek, hamis tudományu, fertelmes, parázna, részeges: nem veti ki, hanem elhallgatja; de jaj eféle bűnpalástoló széna, pelva, aszufa, epetü prédikátornak, vak és uraáruló, táborvesztő istrázsának stb. [1])

Az átok általában olykor-olykor elővétetett néha egész városok ellen is. Valamint fel van jegyezve, hogy Debrecen városa 1598-ban rendelkezett, hogy egy hitét megtagadott házaspárnak, ha Debrecenbe vissza merne jönni „fejök vétessék". [2]) Mind a mellett általános érvényben ugy látszik a ref. gyülekezeteknél sem volt a fegyelem, melynek büntető részét (inkább a káromkodók, ünneprontók, fajtalan életüek ellenében) a külső elöljáróság gyakorolta, az egyház megelégedvén a megkövetéssel. Utóbb ezt is csak a parázna nőszemélyek tették, azonban oly kevés számmal, hogy azon gyanura jöhetünk, hogy a megaláztatás alul nagyobb része kihúzta magát. A forradalmi napok ezen szokás maradványait is általában eltörölték, s csak itt-ott akadni még annak nyomára némely félreeső, leginkább erdélyi gyülekezeteknél.

Korunkban sok oldalról nyilatkozott az egyházi fegyelem helyreállitásának óhajtása. Ezt tolmácsolták Stahl és Nitzsch már a negyvenes években, kijelentvén, hogy nem kivánják rögtön az egész régi fegyelmet életbeléptetni, hanem csak annak negativ részét, nyilvános egyházkövetést, szószéki kiátkoztatást egyelőre mellőznének, hanem csak az urvacsorát, az egyházi tiszteletbeli jogokat, s az egyházi termelést akarnák megvonni a bűnösöktől. 1861-ben a berlini egyházi főtanács már komolyan foglalkozott idevonatkozó munkálat készitésével s a porosz lelkészi értekezletek rendre tárgyalták az ügyet. 1868-ban a soldini kerületi zsinat a törvénytelen gyermekek keresztelésénél, s a megesett nőszemélyek esketésénél a harangoztatást megtiltá. [3]) A Schweizerische Kirchengesellschaft 1867. gyülésén is felmerült e kérdés, hol Zwicki lelkész a kirekesztési jog gyakorlását az egyház részére követelé. [4]) Egyike azon országoknak, hol a vallás ürügye

---

[1]) Válog. Predik. Conc. Jel. 2. felett.

[2]) Szücs i. m. II. 579.

[3]) Bővebben Hildenhagen: Zur Kirchenzuchtsfrage. Megjel. Pred der Gegenwart 1869. 39. l.

[4]) U. o. 1867. 317.

alatt a legocsmányabb játék üzetik, a bajor Pfalz, hol a müncheni consistoriumról mondják, hogy egyik kezében Zvinglit és Luthert, másikban a pápát tartja. A kormány Bajorországban már az 1821-ki egyházalkotmányi kisérlet alkalmával szervezni akarta az egyházi fegyelmet is, de törekvése a nép ellenszegülésén meghiusult. Hasonló kudarcot szenvedett itt a kormány 1856-ban, midőn a ref. presbyteri alkotmány eszméjét a legszigorubb egyházi fegyelem felébresztésére zsákmányolta ki, midőn az ódon liturgia és a magángyónás is bevétetett.[1]) Mig a kisérletek a nagyobb prot. felekezetek kebelében mi eredményre sem vezettek, az alatt a kisebb protestans egyházak részint folyton megtartották, részint ujra életbeléptették az egyházi fenyitéket, igy a methodisták, az independensek és baptisták, kik a kálvini igazhitüséggel együtt a szigoru egyházi fegyelmet is átvették [2]) a herrnhuterek, memnoniták, az ujrakeresztelkedők Zürichben, s a magyarországi nazarénusok, kiknek templomi rendtartásaik nyilván svájci eredetre mutatnak.

Nálunk már 1848 előtt szintén sürgették a „Prot. Egyházi Lapban" az egyházi fegyelem helyreállítását; a sürgetés ezen lap uj életre támadásával ismétlődött, és igen sokan az egyházi fegyelmet mutatták fel mint olyan gyógyszert, mely mindon vallási és erkölcsi betegségünket megorvosolni fogja. [3])

E betegségek orvoslása általános óhajtás lévén, a dunamelléki kerület 1862-ben már bizottságot [4]) is nevezett ki az egyházi fegyelem életbeléptetése tárgyában, valamint Erdélyben is több egyházmegye folyamodott a zsinathoz fegyelmi szabályok alkotása végett, melyet azonban a zsinat boldogabb időkre halasztott. [5])

---

[1]) H. Lang: Zeitstimmen aus der ref. Schweitz 1868. 440.

[2]) Habár egyrészről ismét elvetették.

[3]) Az e nembeli nevezetesebb felszólalások Prot. Egyh. Lap. 1858: 40, 1239. lap. 1859: 77. lap. 1860: 46, 829, 945, 1148. l. 1864: 225, 254. l., 1865: 45. sz. 1865: 9—11, 1605. l. A büntetések közt lettek volna megintés négy szem közt, tanuk, gyülekezetek előtt, gyülekezeti jogok megvonása, pénzbirság, násznagyságtól, keresztszüleségtől, úrvacsorától eltiltás, kirekesztés. A fegyelemnek ellene nyilatkozott Hunfalvy János u. o. 1847: 48. sz. és 1848: 22, 23. sz.

[4]) Ennek munkálata u. o. 1863: 40. sz.

[5]) U. o. 1864: 14. sz.

S szerintünk is helyesen, mert az egyházi fegyelem, melynek gyakorlásában az oroszlánrész mindig a lelkésznek jutna, habár eléggé indokolt volt is az apostoli egyházban és a sötét századokban, de azon kivül, hogy Jézus szellemével és az egyház fogalmával sem egyeztethető össze, teljességgel nem illeszthető be korunk szellemiségének és közéletének keretébe, s ha beilleszthető volna is, képtelen lenne azon bajt alaposan orvosolni, mely ellen némelyek alkalmazni akarják.

Egy uj vallásfelekezet alakulása kezdetén természetes, hogy az erkölcsileg megrovottakra szigoru felügyeletnek kell lenni, s azokat a keresztyének társaságába annál kevésbé lehetett fogadni és eltürni, minthogy a kirekesztés a zsidó egyházban is megvolt, melynek rendszabályai egyelőre a keresztyénné lett zsidót egész életén át kötelezték.

A jeruzsálemi egyház a legbuzgóbb zsidókból alakult, s Eusebius szerint egész 135-ig csak körülmetélt püspököket türt meg. Az egyház hívei az ujonan csatlakozókból szaporodtak, kik nyilván a szent élet igérete mellett lettek keresztyénekké, mert nincs rá világos adatunk, hogy kezdetben kis gyermekek kereszteltettek volna. Ide járult még az, hogy a polgári társaság az erkölcsök tisztaságára igen kevés gondot forditott, s miután pogány volt, a fegyelem gyakorlását, mint Zvingli mondá, nem is lehetett rá bizni. Korunkban azonban mindez máskép van. Minket a zsidó törvények nem köteleznek, az egyház nem önkéntes csatlakozás, hanem benne születés s rendszerint öntudatlan állapotban való elköteleztetés által nyeri tagjait, a keresztyénség pedig az államok vallásává lőn, melyek törvényt szabtak a gonosztevők megbüntetésére, kik bármily számmal legyenek, sem keverhetik többé gyanuba az isteni vallást, melynek ők méltatlan hívei.

A középkorban az a módszer, melyet az egyházi fegyelem rendszere képezett, még igazolható volt. A bárdolatlan népek lelki meggyőződéséről az általánosan eláradott műveletlenség miatt szó sem lehetvén, legalább külsőkép kellett őket féken tartani. A betegséget helyileg orvosolták; a hol kitört a baj, ott alkalmazták a gyógytapaszt. Az igaz, hogy ennek következménye más helyeken jelenkező ujabb és folytonos kiütések lettek, de legalább pillanatnyi eredményt értek el. Mert a gyógyszer hat-

hatós volt. Általános lévén a hiedelem, hogy az egyház kebelén kivül az emberre kárhozat vár, a kirekesztés a legrettenetesebb lelki aggodalmakat vonta maga után. Ezen kivül az állam sulyt és foganatot szerzett az egyház itéletének s azt polgári következményekkel terhesebbé tette. A kitaszitott egyén minden emberi társaságból és minden védelemből ki volt taszitva, s vogelfreinak volt nyilvánítva. — Korunkban az emberiség tisztában van már a felől, hogy a bajok orvoslási módja egészen az ellenkező mint a mit hajdan követtek. Ha a természeti és erkölcsi roszakat le akarjuk győzni, palliativ szerekkel nem érünk célt, hanem utat kell nyitni az erők nyilatkozatának, ápolni és fejleszteni az emberi tehetségeket oly módon, hogy a jók elnyomják a rosz szenvedélyeket, s a nemes törekvések vegyék igénybe egészen hajlamainkat s erőnket. Ezen kivül már nincs többé a lelkekben az üdv utáni vágy, a felekezetekre oszlás meggyöngitette és lerontotta azt a hitet, hogy kizárólag csak egyik vagy másik egyházban lenne feltalálható az üdvösség. Az egyház büntetéseit az állam, mint ezt Poroszország és Magyarhon példája mutatja, semmi kedvet sem érez foganatosítani, ugy hogy a kitaszittatás az illetőknek társadalmi és polgári helyzetében semmi következményeket sem vonhatna maga után többé[1]).

Végül kétséget nem szenved az sem, hogy a rendszeresitett egyházi fegyelem eszméje a kellő evangyeliomi alapot nélkülözi. Jézus maga nem állitott fel egyházi fegyelmet. Máté 18, 15—17-ben nem az egyházakra nézve állittatik fel a szabály, hanem arra az egyes emberre nézve a ki megbántatott,[2]) a Mát. 16, 19. 18, 18-ban foglalt jelképes beszédnek határozott értelmet adni annyival bajosabb, mert az is kétséges, hogy a toljhatalom, mely adatik, törvényhozásra vonatkozik-e vagy absolutióra. Olyan parancs, hogy a már belépett keresztyéneket ismét ki kell az egyházból rekeszteni, semmi esetre sincs ott, a mint hogy eféle kizáratásoknak Jézus határozottan ellene volt.[3]) „Jőjjetek én hozzám, ugymond, mindenek, kik megfáradtatok és megterheltettetek“ stb. Az

---

[1]) Az egyház általi kipellengéreztetést a helytartó tanács is betiltotta.
[2]) Igy értelmezve e hely a Hercog-féle Encyclop.-ban is VII. 701.
[3]) Hildenhagen i. m.

ő országa befogadta a jókat és gonoszakat, mint a gyalom a különféle halakat, a nagy vacsorához a sánták és bénák, az utcai csőcselék ültek le, a tékozló fiu minden poenitentia-tartás nélkül visszafogadtatik. Zakeusnak egyszerüen bocsánat adatik, az első urvacsorában Judás az áruló is részesittetik, és igy tovább. Az ő sajátságos közönségét épen a bűnösök és publikánusok képezték, s világosan megmondá, hogy nem az egészségesekért, hanem a betegekért jött. Merőben külsőleges, Krisztustól idegen s hozzá méltatlan felfogás a sulyos vétkekről s a nyilvános botránkoztatásokról oly sokat beszélni, mintha azok volnának a legroszabbak, s azokat kellene külön egyházi büntetéssel sujtani! Mintha a szeretetlenség, a szellemi kevélység, a szenteskedés, a titkon lappangó bűntények ünnepelt, finom és rafinirt követői nem sokkal gonoszabbak és istentelenebbek volnának, mint ez a tékozló fiunak idősb testvérével való egybevetéséből oly nyilvánosan kitünik. Valóban, igen nehéz, és legtöbbször lehetetlen az embernek belső erkölcsi értéke felett itéletet mondani, s sziv kell hozzá nyilvánosan megbélyegezni valakit, ki elég szerencsétlen volt horogra akadni, mig százak és ezrek, kik ennél talán sokkal roszabbak, mint tisztességes emberek pompázhatnak. Mert kétségtelen, hogy épen a leghatalmasabbak ki fognák játszani az egyházi fegyelmet, mint kihuzták magokat az alól ezelőtt is; [1]) a büntetendők roppant tömegénél fogva a fenyités, még ha kivihető volna is, hatástalan maradna, [2]) annyival inkább, mivelhogy a fegyelem eszközeire nézve időközben nagy változás állott be. Most, mikor az emberek nagy része maga sem kivánja az egyházi eltemetést, s önként elmarad az urvacsorától, midőn a hívek közösségéhez tartozni sokakra

[1]) Már Brenznek a volt a nézete a fegyelemre nézve, hogy azt a fővárosban, az udvarnál és kancelláriánál kell kezdeni, különben mindenunnét Stuttgartba fognak menekülni az emberek, sőt a különben is zabolátlan és fegyelmetlen pórnép inkább lázadásra adja fejét, mint ilyen fegyelemre." (Versuch einer entscheidenden Erörterung, ob und wie Kirchenzucht in der ev. Kirche eingeführt werden soll. Von einem ev. Geistlichen. — Würtenberg, s. Heilbronn 1815. 24.

[2]) Ha igazságosan akarunk eljárni is az ujtest. értelmében (V. i. Gal. 3, 10. Jak. 2, 10, 1. Kor. 5, 11, 2. Tim. 3, 2, 1. Tim. 6, 3, 6, 2. Thess. 3, 6. Mat. 1, 8, 15, 1. Kor. 16, 22 s a t.) fegyelmezés alá vonandó a hitetlenségnek, törvénytelenségnek és erkölcstelenségnek minden kigondolható neme.

nézve megunt nyűg, nem nevetséges-e ezen eszközöket büntetésül használni?

Az emberek erkölcsi értéke felett igazságosan csak isten itélhet, övé a megbocsátás joga is, ne akarja tehát az egyház és a pap a legfőbb lény jogait bitorolni. A külső tettek felett pedig, a mennyiben azok nyilvános erkölcstelenséget foglalnak magokban, itél az állam, mely a polgári életre nevel, az egyház pedig nevel a benső erkölcsiségre és vallásosságra, s épen ennélfogva fegyelmezése is csak szellemi és erkölcsi lehet. Az erkölcsiség és vallásosság megszünik az lenni, mihelyt nem a teljes szabadság alapján fejlődhetik ki. Ide járul még az, hogy a mi kisded sectáknál kivihető, teljességgel kivihetetlen nagy gyülekezeteknél, hol lehetetlen mindenkinek életét ellenőrizni, ha csak az egyház e célra saját, még pedig roppant számu rendes rendőrséget nem tart, a mi azonban már csak azért sem lehetséges, mert eféle intézmény (minő a német consistoriumoknak egykor csakugyan rendelkezésére állott), valamint az egész egyházi fegyelem a nép érzületét mélyen megbotránkoztatná. Korunk szelleme nem türi többé a kényszert és a fenyitéket a lelkiismereti dolgokban, s határozottan olyan irányt vőn, hogy a vallásosságot az egyháziasságtól el is választja olykor, a miben nem épen a nép a leghibásabb. „Az egyháznak" ugymond Rothe „azonnal nincs semmi értéke, mihelyt nem bir oly e r k ö l c s i hatalommal, mely által hozzátartozói szivét megnyerhesse s magához csatolja. Kifejtették már a lelkészek ezt az erőt egészen, foganatba vétettek-e már minden egyéb eszközök, melyek a fenyitéken kivül kinálkoznak, nincsen-e már semmi helyrehozni való a lelkészi tiszt mulasztásai közül? Sokan panaszkodni fognak Sz.-Leoval, hogy midőn tévutakon jártak, az egyház nem ment utánok szeretetteljesen, nem figyelmeztette, nem intette, nem tanitotta s nem hivta őket; és most egyszerre karddal akar utánok vágni. Hogy ezen panaszra okot többé ne szolgáltassanak az egyház tiszviselői, az elmulasztottakat azon az uton kell kipótolniok, a mely még számukra fenn maradt. Rendszeresen érintkezzenek velök, nem hogy őket törvényszéki vizsgálat alatt tartsák, hanem hogy oktatásaik által szeretettel magokhoz csatolják s megnyerjék Krisztusnak; abban a befolyásban, melyet ily módon nyer hivei előtt, álland a papi

hatalom. Látogassa meg a lelkész házaiknál a hiveket mindanynyiszor a hányszor csak tehető, s mindazokat, kiket az eszély meglátogatni tanácsol.[1]) Legyen segitségökre azoknak, kik házi keresztet viselnek, adjon utmutatást a rosz szokások legyőzésére, szelid és jóakaratu észrevételek által igyekezzék lelkére hatni a hitetlennek és templomkerülőnek, a cégéres életüt hathatósabban intse, a restet munkálkodásra buzditsa, kérdezze meg van-e biblia a háznál, s ki szokott abból koronként olvasni, a serdülők nem felejtik-e el az iskolai tudományt; van-e kellő gond a gyermekek testi és szellemi nevelésére, s ha itt valami lényeges hibát fedez fel, mutassa ki annak orvoslási módját. Ha az emberiség megjavulni fog, csak vallásos növelés által foghat, melyre nézve legtöbbet tehet a család. [2]) Ezenfelül legyen gondja a lelkésznek arra, hogy a külső előljáróság a közhelyekre, sétányokra és korcsmákra felügyeltessen, a prostitutió kisebb legyen, a nyilvános istenkáromlás és vasárnap-rontás semmi esetre se türettessék, miután nagyobb községekben a bajok ellen már hatni nehezebb.

Emelje ki a lelkész a keresztyén erénynek üdvös következményeit a munkás életben, a szorgalom, a józanság, a lelkiismeretesség, a rend és tisztaság, szeretet s a jótétemény áldásos eredményeit; költse fel a népben a törvények iránti őszinte tiszteletet, s mutasson példát arra nézve, hogy a hazafiság elsőrendben meg-

---

[1]) Hogy a lelkész sorba látogassa minden válogatás nélkül híveit, nem tanácsos már csak azért sem, mert ezzel igen sokféle félreértésekre szolgáltatna alkalmat, de nem is szükséges. A nemes szív ép úgy mint a nap, messzire világít és melegít. Hivatalánál fogva különben is sokakkal jő ismeretségbe, szeretetét, tanácsait és intéseit úgy osztogathatja, hogy rövid idő alatt őt fogják meglátogatni igen sokan, kiknek azokra szükségük leend.

[2]) A családi nevelésben jelenleg igen-igen kevés okszerüség található. Főbaj, hogy a gyermeket nem tudják következetesen és biztosan fogni. Legtöbbször a szeszély szab törvényt a gyermekeknek, ugy, hogy e miatt annak nem válhatik természetévé a jó. A szülők a sok beszéddel, az indulatoskodással és a kényeztetéssel. Így történik aztán, hogy a mai szülők rendszerint csak addig tudnak birni gyermekeikkel, mig azok iskolába járnak. Azontúl féket alig türő suhancok járnak be a házhoz, kik előtt rimánkodásra fordítják a szót szüleik s kiknek már pipán, káromkodáson és betyárságon jár az eszük.

kivánja az engedelmességet az előljáróság iránt, és azt, hogy senki terhére és romlására ne váljék a hazának rakoncátlan vágyai, henye és gondatlan életmódja által; s legyen gondja az elhagyatott árvákra, a szegényekre és nyomorultakra; egyáltalában valamint egyéb erényekben, ugy különösen a szeretet gyakorlásában maga menjen elől jó példával. Igyekezzék egyháza gazdasági ügyeit lehetőleg felvirágoztatni, épületeit jó karban tartani, éleszsze és táplálja a kegyes adakozás indulatát, s győzze meg a híveket a felől, hogy a ki elmulasztja a jótéteményt, midőn hatalmában van annak gyakorlása, annak őszinte kegyessége méltán kétségbe vonható.

E szent buzgalom, komolyság és szeretet által biztosabban és maradandóbban fog hatni a hívekre, s jobban megtartja azokat Krisztusnak, mint a fenyegetés, a nyilvános kicégérezés vagy a sátánnak átadás által. Az igében van a lelkésznek minden ereje, és a lelkek meggyőzésében a tanitás által.

Ha van valami kovász, mely a vallás-erkölcsi és társadalmi élet nehéz tömegében uj mozdulást és üdvös átváltozást képes előidézni, az kétségkivül a keresztyén lelkészi hivatal e nemü tevékenysége leend.

E tevékenységnek azonban még most több rendbeli akadályai vannak.

Egyik főbaj a lelkészi hivatal anyagi gondja.

A prot. lelkész nálunk, minthogy fizetésének legnagyobb része földhaszonvételből áll, ha magát és családját nyomornak kitenni nem akarja gazdálkodásra van utalva; idejének azon részét tehát, mely a ritustól s az irodai munkától fenmarad, szántás-vetésre, marhatartásra s egyáltalában az anyagi kereset üzésére kénytelen fordítani, annyival inkább, mert mint némely helyen 100—200 frtnál nem megy többre, s ha maga utána nem lát, hogy bevételeit szorgalmas gazdálkodás és mellékes üzlet által szaporítsa, akár az éhen-halásnak nézhet elébe. Azon legszentebb családi kötelességek, melyeket ő másoknál is ápolni tartozik, arra kényszerítik őt, hogy gyakran maga is kézimunkát végezzen, olykor haszonbéreljen vagy kupeckedjék és vásárokra járjon. Fel kellene azért országszerte menteni a lelkészeket eféle kereseti foglalkozások alól, anyagilag tisztességesen dijazni, hogy gond-

ment fővel szentelhetné magát mindenik hivatása teendőinek pontosabb végzésére. [1])

Egy másik igen lényeges akadály nagyobb községekben a lelkészek csekély számában s a lelkészi hivatal teendőinek tökéletlen beosztásában gyökerezik. Ott, hol egy lelkészre 5—10 ezernyi lélek esik, képtelenséggé válik a kellő mérvü és közvetlen érintkezés a hívekkel. Ily helyeken a lelkész a ritussal és az irodai gépiességekkel annyira el van halmozva, hogy gazdálkodására is csak lopva szakithat időt, s érkezése legfelebb az est beköszöntése után van, mely időt azonban, minthogy a nappali munka szellemét kifárasztja, a legtöbben családi szórakozásra és pihenésre fordítanak. Ide járul még az, hogy nálunk, hol egy gyülekezetben több lelkész van, ezek működési köre nincs elkülönözve; a felváltva menő szolgálat mellett a roppant számu hívek magánéletére egyiknek sem lehet kellő gondja; nincs senki a ki utána nézzen a családi erények, házi vallásosság mibenlétének; a közélet hiányaiért és kinövéseiért a sok fő között tulajdonképen egyik sem érzi magát felelősnek; a szószéki tanításban semmi rend, öszszefüggés és egyöntetüség, mindenik lelkész beszél arról a miről tetszik, a mikor tetszik, s a miként tetszik; a gyülekezet életének az egyenjogu lelkésztársak között tulajdonkép nincs vezetője; a a tiszttársaknál magában a félszeg rendszerben meg van vetve alapja a hivatali féltékenykedésnek és széthuzásnak. Hogy ezen baj megorvosoltassék, a nagyobb gyülekezetekben mulhatatlanul szükséges a lelkészek számának szaporítása és elkülönzött parochiák szervezése. A nagy szám a népesebb gyülekezeteknek valóságos csapása, mely mellett áldozatkészségre és öntevékenységre senki sem érzi magát indittatva, s mely a vallás-erkölcsi tespedésben élőknek roppant tömegét elleplezni alkalmas. Meg kell azért oszlatni és részenkint hatni e nagy tömegre, melyet egy központból az evangyelium erejével megvilágosítani és zsibbadozásából felébreszteni lehetetlenné vált. Fájdalom, hogy eféle tervek magokban az illető gyülekezetek kebelében igen csekély rokonszenvvel fogadtatnak. Dacára annak, hogy csaknem minden nagyobb gyülekezet lelkészei belátják a helyzet hibáit, s annak fentebbi javí-

[1]) Az országos egyházi pénztárnak egyik rendeltetése épen a lelkészek fizetése lett volna.

tási módját, dacára, hogy e részben közülök már sokan nyilvánosan kifejezték a parochiákra osztás szükségét; ugy látszik, hogy nincs annyi erő a nagy tömegben, mely őket ily elhatározásra s annak foganatosítására képesítené; minélfogva jelen van a szükség, hogy istennek ezen téresebb veteményes kertjeit egy felsőbb kéz rendezze be, az, melynek a tenyészetre felügyelnie tisztében áll; különben e kertekre, melyek már most is sürü dudvákat, s itt-ott egész pusztaságokat s idegen foglalásokat mutatnak fel, a legszomorubb sors fog várakozni.

Végül be kell ismernünk, hogy bennünk lelkészekben is rejlik a baj oka, a minél fogva tanítói tisztünknek kellően meg nem felelhetünk, s körültünk a szellemi elvadulás megöregedett. Nem voltunk elég melegek a nép iránt, melyet szemünk láttára leptek meg és pusztították mindenféle nyomoruságok; nem voltunk elég éberek őrállásainkon, sokszor aludtunk, midőn vigyázni kellett volna, sokszor mellékes ügyletek s politikai izgalmak által jobban elfoglaltattunk, mint sem életünknek és hivatalunknak megszentelő és javító hatása lehetett volna a hívekre; nem tudtuk az önmegtagadásnak annyi jelét tanusítani, a menynyit Krisztus tőlünk kivánt; magunk között sem voltunk oly egyesek, közös érdekeinkért oly lelkesültek, mint a szükséghez és a körülményekhez képest kellett volna lennünk. Mentségeink lehetnek, s bizonyára vannak is elég számosak és nyomatékosak, de végtére bennünk is van a hiba.

Hogy a jövendő papi nemzedék ily szégyenitő vallomásra kevésbé kényszerüljön, gondoskodnunk kell legjobb neveltetéséről. Mi igen sivár és hányatott korszakban növekedtünk fel, szolgai viszonyok között, melyeknek alant járó szelleme, őszinteséghiánya, csekély munkakedve bennünk megerősödött. Fájdalom, papi képezdéink, habár az örvendetes fejlődés utján vannak, de jelenleg még általán véve nem nyujtanak elegendő kezességet a felől, hogy e bajokon segitve leend. Benlakási rendszer, mely most nagyobb mérvben foganatosittatik mint valaha, ifjainknál megrontja a jellemképződést, s azt az iskolai közszellemet plántálja tovább, melynek lényeges hibái közé tartozik a kiskoruság és szolgaiság érzetének ápolása, a hivalkodás legyezgetése és táplálása, a robotból vagy az osztályzatért való tanulás, s a szellemi

emelkedettség és a hivatásért való lelkesülés hiánya. E hervasztó közszellemet kellene minél elébb megjavítani, teljes megsemmisítése által azon rendszernek, melyből táplálékát meriti.

Emeljék fel magokhoz a képezdei tanárok a gondjaikra bizakodó ifjuságot, s ne engedjék tovább is azon klerikális abriktolás alatt sorvadozni, mely minden szellemet és önállóságot elsatnyit, mely mellett tanulni kénytelen az ifju azt, akkor és oly módon, a mint elébe szabják. Vezéreljék őket önerejök kifejtésére, hivatásuk megkedvelésére, s ne nézzék el, hogy mig ők bizonyos ismeretkészlet tölcsérezésében fáradoznak, az alatt az elhanyagolt sziv és kedélyélet kényszerüljön érzéki kicsapongásokban keresni egyedüli kielégittetést. „A világ üdve“ ugymond nagyigazán egyik jelesünk, „a bölcseség világa soha sem a technikus terminusoktól függött, hanem életdús, érzésteli, lelkesülni tudó felkentjeitől a vallásnak, kik keresetlenül, s akkor szokták hirdetni rendszereiket, mikor a mennyei érzéseket nem birja már a tuláradó kebel s a lélekben vágy kél a szent lelkesedés tüzével mások érzeteit is felgyujtogatni. Ezeket szereti a vallás, mert ezek is szeretik őt.“ [1])

[1]) Kecsk. közl. 1858: 43.

A Theologiai könyvtár ügyében.

A „Prot. theologiai könyvtár“ adni fog évenként 40—50 ivnyi, részint eredeti, részint forditott műveket a vallástudomány köréből, az első évben három kötetben. Berendezésében azon tervet fogjuk követni, hogy előbb biblia-tudományi és vallás-bölcsészeti, azután dogmatikai és végül gyakorlati theologiai és egyházjogi művek jelenjenek meg; s közben minden évben adunk vagy egy kötet magyar prot. egyház történelmét, vagy egy kötet gyakorlati biblia magyarázatot, mely a templomi használatra alkalmas lesz, — és: mindenekelőtt, mihelyt elkészül, a kijavitott Károlyi-féle bibliaforditást.

A vállalat a protestans-egylet védelme alatt áll, de anyagi tekintetben egészen az előfizetőké, ugy hogy az egylet az összes előfizetési pénzt elkölti rá, s erről nyilvánosan számol.

Előfizetési ára egy évre 4 frt. Uj előfizetők az év bármely részében elfogadtatnak, de a már megjelent kötetekre a bolti árkülönbség ráfizetendő. (Ezen első kötetre 20 kr.)

A könyvek igen csinos kötésben is kaphatók, kötetenként 50 kr. felülfizetéssel, s igy az első évre három kötetet számitva: 5 frt 50 krért. (Ezen első kötet megjelenése után 5 frt 70 krért.) Azon nézetben, hogy a kötések meglátása után számosan lesznek, kik azon diszes kötéseket birni ohajtanák, intézkedtem, hogy az első kötet táblája utólagosan is kapható legyen, s a megrendelőknek, a második kötettel egyszerre elküldöm. Ennek mintája szerint a kész táblába bármely vidéki könyvkötő beillesztheti a könyvet.

Pesten (szénatér 6. sz.), 1874. március 10-én.

Kovács Albert.
